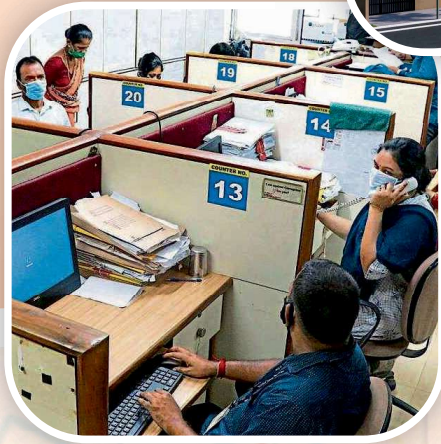


१०

सामाजिक क्षेत्र



१०. सामाजिक क्षेत्र

१०.१ सामाजिक विकास शिक्षण व आरोग्य सेवेद्वारे व्यक्तींचे सक्षमीकरण, विषमता कमी करणे, सामाजिक न्याय वृद्धिंगत करणे आणि सर्वांसाठी समान संधीची सुनिश्चिती करणे यावर केंद्रित आहे. यामध्ये दारिद्र्य निर्मूलन, दर्जेदार शिक्षण, चांगले आरोग्य व कल्याण, सन्मानजनक उपजीविका, महिला व बालकल्याण, सर्वांसाठी मूलभूत सुविधा असलेली घरे उपलब्ध करून देणे आणि पर्यावरण संवर्धन यांचा समावेश होत असून ज्याद्वारे शाश्वत विकास साध्य करता येईल.

शिक्षण

१०.२ शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तन आणि आर्थिक विकासासाठी एक महत्त्वाचे साधन आहे. 'सर्वांसाठी सर्व समावेशक व समन्यायी दर्जेदार शिक्षणाची सुनिश्चिती आणि सर्वांना आजीवन शिक्षणाच्या संधींना चालना देणे' हे शाश्वत विकास ध्येयांपैकी एक ध्येय आहे. सर्वांसाठी दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून देण्यासाठी शासन विविध उपक्रम राबवित आहे. दर्जेदार शिक्षणामुळे व्यक्तींचा सर्वांगीण विकास होऊन चिकित्सक विचारशक्ती विकसित होते आणि समाजाच्या प्रगतीस व सर्वांसाठी उज्वल भवितव्य घडविण्यास मदत होते.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०

१०.३ संविधानात अपेक्षित असलेल्या समतापूर्ण, समावेशक आणि बहुविध समाजनिर्मितीसाठी सक्रिय, उत्पादक आणि योगदान देणारे नागरिक घडविणे हे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० चे उद्दिष्ट आहे. देशातील शालेय व उच्च शिक्षण व्यवस्थेमध्ये परिवर्तनकारी सुधारणा घडवून शाश्वत विकास ध्येयांमधील नमूद लक्ष्ये साध्य करणे हा या धोरणाचा हेतू आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० च्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी राज्य शासन पुढील उपक्रम राबवत आहे:

१०.३.१ अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तके

- बाल वाटिका ते इयत्ता बारावी पर्यंत शालेय शिक्षण अभ्यासक्रम निर्मितीची प्रक्रिया पूर्ण
- शालेय शिक्षण अभ्यासक्रमात सत्र पद्धती, स्थानिक कला व हस्तकला यांचा समावेश
- सर्व पाठ्यपुस्तके आणि शिक्षकांसाठी आवश्यक साहित्य मुद्रित स्वरूपात व ई-सामग्री स्वरूपात उपलब्ध

१०.३.२ पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञान

- पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञान अंतर्गत शिक्षक प्रशिक्षण, क्षमता विकास, दिक्षा पोर्टलवरील ई-सामग्री तसेच सर्वांगीण प्रगती कार्ड यांचे विकसन
- निपुण भारत अंतर्गत खालील उपक्रम राबविण्यात येत आहेत
 - शाळा व्यवस्थापन समित्या आणि पालकांचा सक्रिय सहभाग वाढविण्यासाठी शाळा व्यवस्थापन समिती समन्वय प्रशिक्षणांचे आयोजन
 - इयत्ता पहिली ते पाचवीच्या विद्यार्थ्यांसाठी पायाभूत संख्याज्ञान व अध्ययन निष्पत्ती विकासासाठी "करूया मैत्री गणिताशी" या कार्यपुस्तिकांची आठ भाषांमध्ये निर्मिती
- निपुण महाराष्ट्र अभियान अंतर्गत विद्यार्थ्यांच्या भाषा व गणितातील पायाभूत कौशल्यांचे मूल्यांकन करण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्ता आधारित ॲपचे विकसन

१०.३.३ डिजिटल शिक्षण व ई-संसाधने

- दिक्षा पोर्टलवर राज्यस्तरीय ई-संसाधने, हायब्रिड वर्ग तसेच शिक्षक व्यावसायिक विकास विषयक अध्ययन साहित्य उपलब्ध

१०.३.४ समता व सर्वसमावेशक शिक्षण

- विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांसोबत कार्य करणाऱ्या शिक्षकांसाठी सर्वसमावेशक शिक्षक-प्रशिक्षण हस्तपुस्तिकांचे विकसन

१०.३.५ प्रशासन, गुणवत्ता व नियोजन

- शालेय गुणवत्ता मूल्यांकन आणि मान्यताप्रदान आराखडा विकसन

१०.३.६ व्यावसायिक शिक्षण व करिअर मार्गदर्शन

- इयत्ता नववी ते बारावीच्या विद्यार्थ्यांसाठी ऑनलाइन/ऑफलाइन करिअर-मार्गदर्शन प्रणालीचे विकसन
- सामाजिक कौशल्ये आणि उद्योजकता विषयक अभ्यासक्रमांची अंमलबजावणी
- दप्तरमुक्त दिवस आणि व्यावसायिक हस्तकला उपक्रमांसाठी मार्गदर्शक सूचना संच

१०.३.७. मूल्यमापन व परीक्षा सुधारणा

- वर्षातून ३ वेळा अध्ययन निष्पत्ती आधारित संकलित मूल्यमापन चाचण्यांचे आयोजन
- पायाभूत टप्प्यासाठी सर्वांगीण प्रगती कार्डचे विकसन
- इयत्ता पहिली ते दहावीपर्यंत सर्व विषयांसाठी प्रश्नसंचाचे विकसन

१०.३.८. प्रौढ शिक्षण

- प्रौढ शिक्षणासाठी राज्य साक्षरता केंद्र कक्षाची स्थापना

१०.३.९. बहुभाषिकता व भाषा शिक्षण

- मातृभाषा/ स्थानिक भाषेचा अध्यापन माध्यम म्हणून वापर वाढविण्यासाठी शिक्षण सामग्रीचे विकसन

समग्र शिक्षा

१०.४ विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी सन २०१८-१९ पासून समग्र शिक्षा हा व्यापक कार्यक्रम राज्यात राबविण्यात येत आहे. शाश्वत विकास ध्येयामध्ये परिकल्पित केल्यानुसार शाळा पूर्व ते उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंत सर्वसमावेशक आणि समन्यायी शिक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी या कार्यक्रम अंतर्गत सर्व शिक्षा अभियान, राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान आणि शिक्षक प्रशिक्षण या तीन योजना अंतर्भूत आहेत. समग्र शिक्षा अंतर्गत सन २०२४-२५ मध्ये ₹ २,४४०.०३ कोटी आणि सन २०२५-२६ मध्ये जानेवारी पर्यंत ₹ ८३८.८५ कोटी खर्च झाला.

प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शिक्षण

१०.५ प्राथमिक शिक्षणासाठी राज्यात विविध शैक्षणिक उपक्रम राबविण्यात येतात. प्राथमिक (इयत्ता पहिली ते पाचवी) आणि उच्च प्राथमिक (इयत्ता सहावी ते आठवी) शिक्षणाबाबतचे काही महत्त्वाचे निर्देशक तक्ता १०.१ मध्ये दिले आहेत तर विभागनिहाय, शैक्षणिक स्तरनिहाय संस्था, पटसंख्या व शिक्षकांची संख्या परिशिष्ट १०.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१ प्राथमिक (इयत्ता पहिली ते पाचवी) व उच्च प्राथमिक (इयत्ता सहावी ते आठवी) शिक्षणाबाबतचे काही महत्त्वाचे निर्देशक

		(दि. ३० सप्टेंबर रोजी)	
निर्देशक		२०२३-२४	२०२४-२५
नोंदविलेल्या प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळांची संख्या		१,०४,४९९	१,०४,५२६
ग्रामीण भागातील शाळांची टक्केवारी		७५.२	७५.१
दर १० चौ किमी मागे शाळांची घनता	अ) प्राथमिक	३.२	३.१
	ब) उच्च प्राथमिक	१.७	१.८
दर हजार मुलांच्यामागे (६ ते ११ वर्षे वय) प्राथमिक शाळांची संख्या		१०.१	१०.०
दर हजार मुलांच्यामागे (११ ते १४ वर्षे वय) उच्च प्राथमिक शाळांची संख्या		९.३	९.४
स्वअर्थसहाय्यित खाजगी शाळांची एकूण शाळांशी टक्केवारी		१२.४	१२.८
शाळेतील पटसंख्या (लाख)		१४६.०	१४५.०
पटसंख्येतील मुलांची टक्केवारी		४७.७	४७.८
एकूण पटसंख्या प्रमाण	अ) प्राथमिक	१०१.६	१०४.५
	ब) उच्च प्राथमिक	९४.३	९६.५
सरासरी विद्यार्थी - वर्गखोली प्रमाण (सर्व शाळा)		२६	२६
शिक्षकांची संख्या (लाख)		४.८	४.९
विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण		३१:१	३०:१
सुविधा असलेल्या शाळांची टक्केवारी			
पिण्याचे पाणी		९९.५	९९.६
मुलींकरिता कार्यरत शौचालय		९५.८	९९.५
संरक्षक भित्त		८९.३	८५.६
संगणक		७२.२	७३.१
दिव्यांगांसाठी उतरता रस्ता		९४.१	९४.२
खेळाचे मैदान		८७.०	८७.४
ग्रंथालय		९२.९	९३.२
विद्युत जोडणी		९४.४	९४.७
गळतीचे प्रमाण	अ) प्राथमिक	०.००	०.००
	ब) उच्च प्राथमिक	०.६२	०.१९
मुली मुले समानता निर्देशांक	अ) प्राथमिक	०.९२	०.९३
	ब) उच्च प्राथमिक	०.८८	०.९०

आधार: महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

१०.६ 'बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९': 'बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९' राज्यात एप्रिल, २०१० पासून लागू करण्यात आला आहे. या अधिनियमा अंतर्गत सन २०२५-२६ मध्ये २,०९,०२८ आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व वंचित घटकातील विद्यार्थ्यांना प्रवेश मिळाला.

१०.६.१ या अधिनियमाअंतर्गत सहा ते १४ वर्षे वयोगटातील प्रत्येक शाळाबाह्य बालकाला शैक्षणिक प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. सन २०२५-२६ नोव्हेंबरपर्यंत मध्ये एकूण २,४९७ शाळाबाह्य मुलांचा शोध घेण्यात आला व त्यापैकी २,०६९ मुलांना विशेष प्रशिक्षण देण्यात आले. उर्वरित ४२८ बालके सहा ते सात वर्षे वयोगटातील असून त्यांना मुख्य प्रवाहात आणण्याचे कार्यवाही सुरु आहे.

माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण

१०.७ माध्यमिक (इयत्ता ९ वी ते १० वी) आणि उच्च माध्यमिक (इयत्ता ११ वी ते १२ वी) शिक्षणाबाबतचे काही महत्त्वाचे निर्देशक तक्ता १०.२ मध्ये दिले आहेत तर विभागनिहाय, शैक्षणिक स्तरनिहाय संस्था, पटसंख्या व शिक्षकांची संख्या परिशिष्ट १०.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२ माध्यमिक (इयत्ता ९ वी ते १० वी) व उच्च माध्यमिक (इयत्ता ११ वी ते १२ वी) शिक्षणाबाबतचे काही महत्त्वाचे निर्देशक

(दि. ३० सप्टेंबर रोजी)

निर्देशक	२०२३-२४	२०२४-२५
नोंदविलेल्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळांची संख्या	२८,९८६	२९,६४१
ग्रामीण भागातील शाळांचे प्रमाण	५८.२	५८.२
दर १० चौ किमी मागे शाळांची घनता	(अ) माध्यमिक (ब) उच्च माध्यमिक	०.८ ०.९ ०.४ ०.५
स्वअर्थसहाय्यित खाजगी शाळांची एकूण शाळांशी टक्केवारी	२८.६	२९.८
शाळेतील पटसंख्या (लाख)	६३.७	६३.६
पटसंख्येतील मुलींची टक्केवारी	४७.०	४७.२
एकूण पटसंख्येचे प्रमाण	(अ) माध्यमिक (ब) उच्च माध्यमिक	९०.१ ९३.६ ६८.३ ७०.८
सरासरी विद्यार्थी-वर्गखोली प्रमाण (सर्व शाळा)	४०	४०
शिक्षकांची संख्या (लाख)	२.५	२.५
विद्यार्थी - शिक्षक प्रमाण	२६:१	२६:१
सुविधा असलेल्या शाळांची टक्केवारी		
पिण्याचे पाणी	९९.९	९९.९
मुलींकरिता कार्यरत शौचालय	९८.७	९७.०
संरक्षक भिंत	९५.२	९५.३
दिव्यांगांसाठी उतरता रस्ता	९१.२	९१.४
खेळाचे मैदान	९५.२	९५.२
ग्रंथालय	९६.४	९६.६
विद्युत जोडणी	९८.९	९९.१०
संगणक	९४.९	९५.६
संगणक व इंटरनेट	८३.४	८८.९
गळतीचे प्रमाण	(अ) माध्यमिक (ब) उच्च माध्यमिक	५.४ ३.० ५.७ २.०
मुली मुले समानता निर्देशांक	(अ) माध्यमिक (ब) उच्च माध्यमिक	०.८८ ०.८८ ०.९

आधार: महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

१०.८ **स्वअर्थसहाय्यित शाळा:** 'महाराष्ट्र स्वअर्थसहाय्यित शाळा (स्थापना व नियमन) अधिनियम, २०१२' राज्यात जानेवारी २०१३ पासून लागू आहे. स्वअर्थसहाय्यित शाळांची मंडळ आणि माध्यम निहाय संख्या तक्ता १०.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३ स्वअर्थसहाय्यित शाळांची मंडळ व माध्यम निहाय संख्या

(दि. ३० सप्टेंबर रोजी)

वर्ष	मंडळ				माध्यम				
	राज्य मंडळ	सीबीएसई	राज्य मंडळ व सीबीएसई	आयसीएसई/आयजीसीएसई/ आयबी/ इतर	एकूण	मराठी	इंग्रजी	उर्दू/हिंदी/बंगाली/ गुजराती/कन्नड	
२०२३-२४	१३,६५५	१,२०४	१५	३७९	१५,२५३	२,०३५	१२,९८६	२३२	
२०२४-२५	१३,५६८	१,२६०	१	३८९	१५,२१८	२,०१०	१२,९९१	२१७	

सीबीएसई - सेंट्रल बोर्ड ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन

आयजीसीएसई - इंटरनॅशनल जनरल सर्टिफिकेट ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन

आधार: महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

आयसीएसई - इंडियन सर्टिफिकेट ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन

आयबी - इंटरनॅशनल बॅचलरेट

१०.९ **सैनिकी शाळा:** राज्यात ३८ अनुदानित सैनिकी शाळा असून त्यापैकी चार शाळा केवळ मुलींसाठी आहेत. सन २०२५-२६ मध्ये या शाळांमध्ये एकूण प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या ११,९१५ आहे.

१०.१० **दिव्यांग समावेशक शिक्षण कार्यक्रम:** विशेष गरजा असलेल्या मुलांना मुख्य प्रवाहात सर्वसाधारण मुलांसोबत दर्जेदार शिक्षण मिळून त्यांची भावनिक उन्नती होण्यासाठी तसेच त्यांना समाजात सामावून घेण्यासाठी राज्यात दिव्यांग समावेशक शिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. विशेष गरजा असलेल्या मुलांची ओळख, वैद्यकीय मूल्यमापन करणे, ब्रेल लिपीतील पुस्तके, चष्मा, श्रवण यंत्रे व उपकरणे, भाषण प्रशिक्षक, इत्यादी शैक्षणिक आणि पुनर्वसन सहाय्य सेवा प्रदान करणे यांचा समावेश दिव्यांग समावेशक शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये आहे. 'दिव्यांगांसाठी सर्वसमावेशक शिक्षण' कार्यक्रमाचा तपशील तक्ता १०.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.४ दिव्यांगांसाठी सर्वसमावेशक शिक्षण कार्यक्रमाचा तपशील

शैक्षणिक स्तर	२०२३-२४		२०२४-२५		२०२५-२६+	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
प्राथमिक (१ ली ते ८ वी)	१.९०	२.९२	१.७६	७७.८५	१.१७	२९.६७
माध्यमिक (९ वी ते १२ वी)	०.५१	१.२८	०.५५	१९.४२	०.५२	७.४०

आधार: महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

+ डिसेंबर पर्यंत

१०.११ **प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माण योजना:** प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची नोंदणी व उपस्थिती वाढवणे आणि त्यांच्या पोषण स्तरात सुधारणा करणे या उद्देशाने ही योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत विद्यार्थ्यांना शिजवलेले अन्न दिले जाते. प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माण योजनेचा तपशील तक्ता १०.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५ प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माण योजनेचा तपशील

इयत्ता	२०२३-२४		२०२४-२५		२०२५-२६+	
	लाभार्थी (लाखात)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाखात)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाखात)	खर्च (₹ कोटी)
१ ली ते ५ वी	६१.२८	८४४.२०	५०.७७	९२१.७२	५१.५४	२०८.७४
६ वी ते ८ वी	४०.२२	६९०.७१	३१.२६	६१४.४८	३३.५९	१३९.१६

आधार: प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

+ नोव्हेंबर पर्यंत

१०.१२ **आदर्श शाळा:** राज्यातील १,५०० शाळा आदर्श शाळा म्हणून विकसित करण्यासाठी राज्य शासनाने आदर्श शाळा योजना सन २०२१ मध्ये सुरू केली. पहिल्या टप्प्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या शाळा, महाराष्ट्र आंतरराष्ट्रीय शिक्षण मंडळाच्या शाळा, कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय, शासकीय विद्यानिकेतन व नागरी भागातील शाळा अशा एकूण ४८८ शाळांना आदर्श शाळा म्हणून विकसित करण्यास मान्यता देण्यात आली. सन २०२४-२५ मध्ये २७९ आदर्श शाळांच्या बांधकामासाठी ₹ ३८.९९ कोटी खर्च झाला.

१०.१३ **शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या योजना:** विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि पालकांवरील आर्थिक भार कमी करण्यासाठी राज्य शासन विविध योजना राबवित आहे. विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनेचा तपशील तक्ता १०.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६ विद्यार्थ्यांना शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनेचा तपशील

योजनेचे नाव	२०२४-२५		२०२५-२६+	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
शासकीय अनुदानित व विनाअनुदानित शाळांमध्ये शिकणाऱ्या इयत्ता १ ली ते १० वी च्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण शुल्कात सवलत	२७.८०	३.८५	२७.८०	५.००
आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गटातील इयत्ता ११ वी व १२ वीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण	१.३६	०.५०	१.३६	०.५०

आधार: शिक्षण संचालनालय (योजना), महाराष्ट्र शासन + नोव्हेंबर पर्यंत

१०.१४ **मुलींच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या योजना:** मुलींच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासन अहिल्याबाई होळकर योजना (राज्य परिवहन महामंडळाच्या बसेसमध्ये मोफत प्रवास), अकरावी आणि बारावीत शिकणाऱ्या मुलींना मोफत शिक्षण, कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय, इत्यादी योजना राबवित आहे. मुलींच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनेचा तपशील तक्ता १०.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७ मुलींच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनेचा तपशील

योजना	२०२३-२४		२०२४-२५		२०२५-२६+	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
अहिल्याबाई होळकर योजना	२२.३३	५३८.५६	२४.६०	६७८.१८	१४.३१	४६५.३२
इयत्ता ११ वी आणि १२ वी मध्ये शिकणाऱ्या मुलींना मोफत शिक्षण	१२.९९	२.०२	१२.९९	१.८८	१२.९९	०.००
कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय	०.०४	२०.६६	०.०४	३२.१७	०.०४	१०.७६

आधार: १) महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ, मुंबई
२) शिक्षण संचालनालय (योजना), महाराष्ट्र शासन
३) महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद + नोव्हेंबर पर्यंत

१०.१५ **पीएम श्री शाळा:** पीएम श्री शाळा ही केंद्र पुरस्कृत योजना सन २०२२ पासून राबविण्यात येत आहे. निवडक विद्यमान शाळांना राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, २०२० च्या सर्व पैलूंची अंमलबजावणी करतील अशा पीएम श्री शाळा म्हणून विकसित करणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेअंतर्गत देशातील १५,००० हून अधिक निवडक विद्यमान शाळा उत्कृष्ट पायाभूत सुविधा व पुरेशा संसाधनांसह आनंददायी, उत्साहवर्धक व शैक्षणिकदृष्ट्या अनुकूल शालेय वातावरणात उच्च दर्जाचे गुणात्मक शिक्षण देणाऱ्या सर्वसमावेशक उत्कृष्ट शाळा म्हणून विकसित केल्या जातील. माहे जानेवारी २०२६ पर्यंत राज्यात ८६० पीएम श्री शाळा आहेत.

परख राष्ट्रीय सर्वेक्षण २०२४

१०.१६ परख (समग्र विकासासाठी ज्ञानाच्या कामगिरीचे मूल्यांकन, आढावा आणि विश्लेषण) राष्ट्रीय सर्वेक्षण २०२४ हे भारत सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयामार्फत आयोजित करण्यात आले असून या सर्वेक्षणाचे उद्दिष्ट विद्यार्थ्यांच्या क्षमतांचे मूल्यांकन, विश्लेषण व समृद्धीकरण करणे हे असून शैक्षणिक टप्प्यांच्या शेवटी म्हणजेच पायाभूत, प्रारंभिक आणि मध्यम स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या कौशल्यांचे मूल्यमापन करणे आहे. हे सर्वेक्षण शालेय शिक्षण प्रणालीच्या परिणाम कारकतेचे प्रतिबिंब दर्शविते. परख राष्ट्रीय सर्वेक्षण २०२४ अंतर्गत समाविष्ट शाळा, शिक्षक व विद्यार्थ्यांची इयत्तानिहाय संख्या तक्ता १०.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८ परख राष्ट्रीय सर्वेक्षण २०२४ अंतर्गत समाविष्ट असलेल्या शाळा, शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांची इयत्तानिहाय संख्या

तपशील	इयत्ता					
	तिसरी		सहावी		नववी	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
शाळांची संख्या	१,४९६	२७,७४१	१,५१५	२६,९७३	१,७२६	३१,४०६
शिक्षकांची संख्या	३,०७८	७१,४८२	४,१९४	७७,८४१	६,६५८	१,२१,०९६
विद्यार्थ्यांची संख्या	३७,६४१	५,९९,०२६	३७,५५८	६,६३,१९५	४८,४६०	८,५२,८०१

आधार: महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

१०.१६.१ या सर्वेक्षणातून इयत्तानिहाय 'भाषा', 'गणित', 'आपल्या सभोवतालचे जग', 'विज्ञान' आणि 'सामाजिक विज्ञान' या विषयांच्या संबंधित प्रश्नांची अचूक उत्तर दिलेल्या विद्यार्थ्यांची सरासरी टक्केवारी निदर्शनास आली. परख राष्ट्रीय सर्वेक्षण २०२४ नुसार इयत्तानिहाय विविध विषयांचे गुणांकन तक्ता १०.९ मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.९ परख राष्ट्रीय सर्वेक्षण २०२४ नुसार इयत्तानिहाय विविध विषयांचे गुणांकन

इयत्ता	विषय	(टक्के)	
		महाराष्ट्र	अखिल भारत
तिसरी	भाषा	६९	६४
	गणित	६४	६०
	भाषा	६२	५७
सहावी	गणित	५१	४६
	आपल्या सभोवतालचे जग	५५	४९
	भाषा	५९	५४
नववी	गणित	३८	३७
	विज्ञान	४२	४०
	सामाजिक शास्त्रे	४३	४०

आधार: शालेय शिक्षण आणि साक्षरता विभाग, शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार

१०.१६.२ इयत्ता तिसरी, सहावी व नववीसाठी जिल्ह्यांच्या कामगिरीचे मूल्यांकन टक्केवारीच्या आधारावर केले असून त्यानुसार जिल्ह्यांचे उदित (७५ टक्केवारीपेक्षा जास्त टक्के), उदय (५० आणि ७५ दरम्यान टक्केवारी), उन्नत (२५ आणि ५० दरम्यान टक्केवारी), उद्भव (२५ पेक्षा कमी टक्केवारी) या चार गटांमध्ये वर्गीकरण केले आहे. इयत्तानिहाय प्रत्येक गटातील कामगिरीनुसार जिल्ह्यांची संख्या तक्ता १०.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१० इयत्तानिहाय प्रत्येक गटातील कामगिरीनुसार जिल्ह्यांची संख्या

इयत्ता	उदित (उत्कृष्ट कामगिरी करणारे जिल्हे)	उदय (प्रगतिशील जिल्हे)	उन्नत (विकसित होत असलेले जिल्हे)	उद्भव (उदयोन्मुख जिल्हे)
तिसरी	६	८	१३	९
सहावी	६	१०	८	१२
नववी	८	९	९	१०

आधार: शालेय शिक्षण आणि साक्षरता विभाग, शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार

उच्च व तंत्र शिक्षण

१०.१७ अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी, २०२३-२४ नुसार राज्यात ५७ राज्य विद्यापीठे (२८ सार्वजनिक, २८ खाजगी व एक मुक्त), २१ अभिमत विद्यापीठे (११ खाजगी व सात शासकीय व तीन अनुदानित), आठ राष्ट्रीय महत्त्वाच्या संस्था आणि एक केंद्रीय विद्यापीठ आहे. अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणीवर आधारित राज्यातील उच्च शिक्षणाची सांख्यिकी तक्ता १०.११ मध्ये दिली आहे. सन २०२४-२५ च्या अभ्यासक्रमाकरिता संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेश क्षमता आणि प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या परिशिष्ट १०.३ ते परिशिष्ट १०.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.११ अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी अहवालावर आधारित राज्यातील उच्च शिक्षणाची सांख्यिकी

(दि. ३० सप्टेंबर रोजी)

तपशील	२०२२-२३	२०२३-२४
विद्यापीठे (संख्या)	७८	८७
महाविद्यालये (संख्या)	५,७२५	५,५७९
स्वायत्त संस्था (संख्या)	२,१८२	२,४२६
उच्च शिक्षणातील पटसंख्या		
अ) सर्व संस्था (लाखात)	४६.२१	४५.३१
ब) विद्यार्थिनींची टक्केवारी	४५.३६	४६.८६
विद्यापीठातील व इतर संस्थांतील पटसंख्या		
अ) सर्व संस्था (लाखात)	९.०८	९.०३
ब) विद्यार्थिनींची टक्केवारी	४१.३७	४२.१७
एकूण पटसंख्या प्रमाण (१८ ते २३ वर्ष)		
अ) सर्व प्रवर्ग	३७.१६	३६.८६
ब) अनुसूचित जाती	३८.३४	३६.९४
क) अनुसूचित जमाती	१४.१९	१४.४५
स्त्री पुरुष समानता निर्देशांक (१८ ते २३ वर्ष)		
अ) सर्व प्रवर्ग	०.८३	०.८८
ब) अनुसूचित जाती	०.९०	०.९८
क) अनुसूचित जमाती	०.८२	०.९०
शिक्षकांची संख्या (लाख)	१.७४	१.६३
विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण	२७	२८

आधार : अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी २०२३-२४, भारत सरकार

प्रधानमंत्री उच्चतर शिक्षा अभियान

१०.१८ प्रधानमंत्री उच्चतर शिक्षा अभियान (पी. एम. - उषा) राज्यात सन २०१३ पासून राबविण्यात येत आहे. अधिक कार्यक्षमता, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व व प्रतिसादात्मकता यासह उच्च शिक्षणात उपलब्धता, समानता आणि गुणवत्ता यांची उच्चतर पातळी गाठणे हा या अभियानाचा उद्देश आहे. सन २०२५-२६ मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत विद्यापीठे, महाविद्यालये व संस्थांना विविध घटकांतर्गत एकूण ₹ ६१४.२५ कोटी खर्च झाला आहे.

१०.१९ **राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजना:** आर्थिकदृष्ट्या मागास प्रवर्गातील विद्यार्थ्यांसाठी (वार्षिक कौटुंबिक उत्पन्न ₹ आठ लाख) राज्यात राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजना राबविण्यात येत आहे. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजनेचा तपशील तक्ता १०.१२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१२ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजनेचा तपशील

शैक्षणिक प्रकार	वर्ष	लाभार्थी संख्या	खर्च (₹ कोटी)
उच्च शिक्षण (५९६ अभ्यासक्रम)	२०२२-२३	१,५९,२८१	१३२.१०
	२०२३-२४	१,६३,३०१	१५०.३८
	२०२४-२५	१,९२,३१४	१९४.१६
तंत्र शिक्षण (२८२ अभ्यासक्रम)+	२०२२-२३	२,३८,१९२	९०९.७२
	२०२३-२४	२,३३,२७०	८९५.११
	२०२४-२५	२,७९,४४५	१,४९९.७८
वैद्यकीय शिक्षण व संशोधन (८ अभ्यासक्रम) +	२०२२-२३	२१,९३९	२४१.८०
	२०२३-२४	२४,९५१	३०२.१०
	२०२४-२५	१३,५९८	१७०.८६
कृषि (१९ अभ्यासक्रम)	२०२२-२३	२४,५००	३३.२५
	२०२३-२४	२४,४१०	३५.००
	२०२४-२५	२७,०४१	४५.००
पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास व मत्स्यव्यवसाय (६ अभ्यासक्रम)	२०२२-२३	४३०	१.१७
	२०२३-२४	४१९	१.१३
	२०२४-२५	४३०	१.३१

+ डिसेंबर पर्यंत

आधार: १) उच्च आणि तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

२) उच्च शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

३) वैद्यकीय शिक्षण आणि संशोधन संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

४) महाराष्ट्र कृषी शिक्षण आणि संशोधन परिषद

५) महाराष्ट्र पशू व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ

क्रीडा शिक्षण

१०.२० खेळांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि क्रीडापटूंचे नैपुण्य विकसित करण्यासाठी राज्य शासनाने पुणे येथे शिवछत्रपती क्रीडापीठ स्थापन केले आहे. या क्रीडापीठाच्या अखत्यारीत आठ क्रीडा प्रबोधिनी स्थापन केल्या असून १६ क्रीडा प्रकारात प्रशिक्षण दिले जाते. सन २०२५-२६ मध्ये या क्रीडा प्रबोधिनींमध्ये एकूण ४९२ प्रशिक्षणार्थी प्रशिक्षण घेत आहेत. आतापर्यंत प्रबोधिनीतील ३० विद्यार्थ्यांना राज्य शासनाचा शिवछत्रपती क्रीडा पुरस्कार प्राप्त झाला आहे. क्रीडा प्रबोधिनीतील विद्यार्थ्यांनी मिळविलेल्या पदकांची संख्या तक्ता १०.१३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१३ क्रीडा प्रबोधिनीतील विद्यार्थ्यांनी मिळविलेल्या पदकांची संख्या

वर्ष	एकूण प्रशिक्षणार्थी	पदक											
		आंतरराष्ट्रीय स्तर				राष्ट्रीय स्तर				राज्य स्तर			
		सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण	सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण	सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण
२०२३-२४	४७२	६	०	१	७	५८	३३	३१	१२२	११३	६८	५८	२३९
२०२४-२५	६०९	१	३	०	४	११	२२	१८	५१	१६३	९८	८९	३५०
२०२५-२६+	४९२	१	२	०	३	४	६	१७	२७	५४	३३	४४	१३१

आधार: क्रीडा व युवक सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर पर्यंत

सार्वजनिक आरोग्य

१०.२१ सार्वजनिक आरोग्य सर्व व्यक्तींचे कल्याण आणि त्यांचे एकूण जीवनमान सुधारण्यात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. शाश्वत विकास ध्येय क्रमांक ३ 'सर्व वयोगटांतील नागरिकांचे आरोग्यदायी जीवन सुनिश्चित करणे व सर्वांच्या कल्याणास प्रोत्साहन देणे' या अंतर्गत निश्चित करण्यात आलेली उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी राज्य कटिबद्ध आहे. प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत दर्जेदार आरोग्यसेवा पोहोचेल याची सुनिश्चिती करण्यासाठी सुधारित पायाभूत सुविधा, डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि नाविन्यपूर्ण उपक्रमांच्या माध्यमातून राज्य आरोग्य व्यवस्थेचे सक्षमीकरण करत आहे. सर्वांना सुलभ आणि किफायतशीर आरोग्यसेवेची सुनिश्चिती करण्याकरिता शासन विविध आरोग्य विषयक योजना व कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करीत आहे.

सार्वजनिक आरोग्य - पायाभूत सुविधा

१०.२२ सर्वसमावेशक आरोग्यसेवा पुरविण्यासाठी राज्यात त्रिस्तरीय पायाभूत आरोग्य सुविधा आहेत. उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व सामूहिक आरोग्य केंद्रे यांचा प्राथमिक स्तरामध्ये समावेश होतो. द्वितीय स्तरामध्ये उपजिल्हा रुग्णालये आणि जिल्हा रुग्णालये यांचा समावेश होतो तर तृतीय स्तरामध्ये वैद्यकीय महाविद्यालयांशी संलग्न असलेली सुसज्ज रुग्णालये व सुपर स्पेशलिटी रुग्णालयांचा समावेश होतो.

१०.२२.१ उपकेंद्र स्तरावर आरोग्य सुविधा देण्याबरोबरच माता व बाल आरोग्य निगा, कुटुंब कल्याण, पोषण, लसीकरण, अतिसार आणि संसर्गजन्य आजार नियंत्रण याबाबत समुपदेशन केले जाते. प्राथमिक आरोग्य केंद्रात बाह्यरुग्ण विभाग, सहा खाटांचा आंतररुग्ण विभाग, आपत्कालीन सेवा, शस्त्रक्रिया, प्रयोगशाळा व औषधे या सुविधा उपलब्ध असून कुटुंबनियोजन सेवा व उपकेंद्राद्वारे संदर्भित केलेल्या रुग्णांवर उपचार केले जातात. सामूहिक आरोग्य केंद्रे, उप जिल्हा रुग्णालये, जिल्हा रुग्णालये व वैद्यकीय महाविद्यालयांशी संलग्न रुग्णालयांमध्ये अहोरात्र आरोग्य सेवा उपलब्ध आहेत. राज्य शासनाच्या आरोग्य सुविधा तक्ता १०.१४ मध्ये, राज्यातील उपलब्ध सार्वजनिक वैद्यकीय सुविधांची तपशीलवार मालिका परिशिष्ट १०.७ आणि जिल्हानिहाय उपलब्ध वैद्यकीय सुविधांची माहिती परिशिष्ट १०.८ मध्ये दिली आहे.

१०.२३ राज्यातील अॅलोपॅथी वैद्यकीय पदवी धारकांना महाराष्ट्र वैद्यकीय परिषद यांचेकडे नोंदणी करून दर पाच वर्षांनी परवाना नूतनीकरण करावे लागते. डिसेंबर २०२५ पर्यंत एकूण २,१३,५५१ (१,०४,१३९ पदव्युत्तरसह) अॅलोपॅथीक डॉक्टरांनी नोंदणी केली होती.

१०.२३.१ शासनाने आयुर्वेद, योग व निसर्गोपचार, युनानी, सिध्द आणि होमिओपॅथी (आयुष) उपचार पद्धतीचा समावेश मुख्य आरोग्यसेवा यंत्रणेत केला आहे. माहे डिसेंबर २०२५ अखेर १,०५,९६६ आयुर्वेदिक डॉक्टर (१०,०२५ पदव्युत्तरसह) आणि ९,४६२ युनानी डॉक्टर (२१८ पदव्युत्तरसह) महाराष्ट्र कौन्सिल ऑफ इंडियन मेडिसिन यांचेकडे नोंदणीकृत आहेत तर ९०,००६ होमिओपॅथी डॉक्टर (३,७६१ पदव्युत्तरसह) महाराष्ट्र कौन्सिल ऑफ होमिओपॅथीकडे नोंदणीकृत आहेत. एकूण नोंदणीकृत अॅलोपॅथिक डॉक्टर पैकी ८० टक्के उपलब्धता गृहीत धरून व एकूण आयुष डॉक्टर (२,०५,४३४) यांची उपलब्धता विचारात घेता राज्यातील डॉक्टर लोकसंख्या प्रमाण १:३४३ एवढे आहे.

तक्ता १०.१४ राज्य शासनाच्या आरोग्य सुविधा

(दि. ३१ डिसेंबर २०२५ रोजी)

संस्थेचा प्रकार	संख्या
उपकेंद्र	१०,७८८
प्राथमिक आरोग्य केंद्र	१,९५३
सामूहिक आरोग्य केंद्र	३७४
प्राथमिक आरोग्य पथक	१२१
फिरती वैद्यकीय पथक	६६
उपजिल्हा रुग्णालय	१०४
जिल्हा रुग्णालय	२०
वैद्यकीय महाविद्यालयाशी संलग्न रुग्णालय	२७
वैद्यकीय महाविद्यालयाशी संलग्न प्राथमिक आरोग्य केंद्र	५
सामान्य रुग्णालय	८
स्त्री रुग्णालय	२३
मनोरुग्णालय	४
कुष्ठरोग रुग्णालय	२
क्षयरोग रुग्णालय	५
विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय (सुपर स्पेशलिटी रुग्णालय)	२

आधार: आरोग्य सेवा आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

प्रधानमंत्री आयुष्मान भारत आरोग्य पायाभूत सुविधा अभियान

१०.२४ प्राथमिक, द्वितीय आणि तृतीय स्तरावर सुसज्ज सार्वजनिक आरोग्य सेवा उपलब्ध होण्यासाठी राज्यात ऑक्टोबर २०२१ पासून 'प्रधानमंत्री आयुष्मान भारत आरोग्य पायाभूत सुविधा अभियान' राबविण्यात येत आहे. सार्वत्रिक सर्वसमावेशक आरोग्य सेवा प्रदान करण्यासाठी तळागाळातील सार्वजनिक आरोग्य संस्थांचे बळकटीकरण, माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यित रोग देखरेख यंत्रणांचा विस्तार आणि उभारणी करणे तसेच इतर संसर्गजन्य रोगांवरील संशोधन कार्याला प्रोत्साहन देणे ही या अभियानाची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. या अभियानांतर्गत डिसेंबर २०२५ अखेर उपलब्ध/मंजूर एकात्मिक सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा व अत्यावश्यक सेवा इस्पितळ ब्लॉक्स खालीलप्रमाणे आहे :

- एकात्मिक सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा २५ जिल्हा रुग्णालये, आठ शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालये व तीन सामान्य रुग्णालयांमध्ये
- १०० खाटांचे अत्यावश्यक सेवा इस्पितळ ब्लॉक पाच जिल्हा रुग्णालयांमध्ये
- ५० खाटांचे अत्यावश्यक सेवा इस्पितळ ब्लॉक १२ जिल्हा रुग्णालये, १६ शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालये व दोन सामान्य रुग्णालयांमध्ये

हिंदूहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाना

१०.२५ नागरी क्षेत्रातील मुख्यतः गरीब आणि झोपडपट्टीवासियांना आरोग्य सेवा पुरविणे तसेच विविध रोगांच्या प्रादुर्भावाचे निरीक्षण आणि नियंत्रण करण्याच्या उद्देशाने 'हिंदूहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाना' राज्यात एकूण ६४५ ठिकाणी स्थापित करण्यात आला आहे. या दवाखान्याद्वारे बाह्य-रुग्ण तपासणी, मोफत औषधोपचार, मोफत प्रयोगशाळा चाचण्या, टेलीकन्सल्टेशन, गर्भवती महिलांची तपासणी इत्यादी आरोग्य सेवा पुरविल्या जातात .

१०.२५.१ माहे जानेवारी २०२६ पर्यंत १०२.७७ लाख बाह्य-रुग्ण सेवा, १३.६८ लाख मोफत प्रयोगशाळा तपासणी व ४.९६ लाख गर्भवती महिलांची तपासणी करण्यात आली. या कार्यक्रमांवर सन २०२४-२५ मध्ये ₹ १९१.११ कोटी खर्च झाला तर सन २०२५-२६ मध्ये जानेवारी पर्यंत ₹ २८.९२ कोटी खर्च झाला.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

१०.२६ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान आणि राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान यांचा समावेश असलेले राष्ट्रीय आरोग्य अभियान सन २०१३ मध्ये सुरु करण्यात आले आहे. ग्रामीण व नागरी भागातील आरोग्य सुविधांचे बळकटीकरण करणे, संसर्गजन्य व असंसर्गजन्य रोगांचे नियंत्रण करणे आणि प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके व किशोरवयीन मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम राबविणे हे या अभियानाचे प्रमुख घटक आहेत.

१०.२६.१ **आयुष्मान आरोग्य मंदिर कार्यक्रम:** सध्या अस्तित्वात असलेल्या उपकेंद्रे व प्राथमिक आरोग्य केंद्रे यांचे आरोग्यवर्धिनी केंद्रांमध्ये रूपांतर करून सर्वसमावेशक पायाभूत आरोग्य सेवा पुरविणे हे या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. सध्याच्या आरोग्यवर्धिनी केंद्राचे नामकरण 'आयुष्मान आरोग्य मंदिर' असे करण्यात आले आहे. डिसेंबर २०२५ अखेर राज्यात एकूण १२,९३३ आयुष्मान आरोग्य मंदिर कार्यरत आहेत.

१०.२६.२ **राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान:** ग्रामीण जनतेस विशेषतः महिला, मुले व वंचित घटकांना किफायतशीर, सुलभ व दर्जेदार आरोग्यसेवा उपलब्ध करून देऊन त्यांच्या आरोग्य विषयक गरजा भागविण्यासाठी राज्यामध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान राबविण्यात येत आहे. या अभियानांतर्गत डिसेंबर २०२५ अखेर पुरविल्या जाणा-या काही सुविधा खालीलप्रमाणे आहेत

- विशेषज्ञांसह एकूण १६,८०६ वैद्यकीय अधिकारी आणि ६४,८०४ आशा स्वयंसेविका यांचेमार्फत ग्रामीण जनतेला आरोग्य सेवा
- टेलिमेडीसीन सुविधा २३ जिल्हा रुग्णालये, ३९ उपजिल्हा रुग्णालये/सामूहिक आरोग्य केंद्रे व सहा वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये उपलब्ध
- सिकल सेल रोगाचा प्रादुर्भाव असलेल्या २१ जिल्ह्यांमध्ये सिकल सेल रोग नियंत्रण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी
- राज्यातील दुर्गम व अतिदुर्गम भागातील जनतेसाठी आरोग्यविषयक सुविधा पुरविण्याकरिता स्वयंसेवी संस्था/रुग्ण कल्याण समिती या बाह्यस्थ संस्थांमार्फत २० फिरती वैद्यकीय पथके कार्यरत

१०.२६.२.१ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत राज्यामध्ये सन २०२४-२५ मध्ये ₹ २,६८३.४६ कोटी तर सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ २,२१२.१६ कोटी खर्च झाला. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत भौतिक प्रगती तक्ता १०.१५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१५ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत भौतिक प्रगती

		(संख्या)			
घटक	तपशील	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६+	
आयुष	उपचार घेतलेले रुग्ण				
	बाह्यरुग्ण विभाग	४७,७७,८४३	५५,३४,९०३	५६,६४,७५८	
	आंतररुग्ण विभाग	१,२१,४७१	९७,२४४	७८,४६५	
फिरते वैद्यकीय पथक	उपचार घेतलेले रुग्ण	१,९३,३५३	१९,९१,४०१	२१,५६,०७६	
	प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयातील मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम	२४,७०३	५८,०१२	९०,६१२	
	प्रयोगशाळा तपासणी	७५,७३६	१,३७,१७३	४,३४,५८०	
	भेटी दिलेली गावे	४,४०८	२५,७४०	५७,९१८	
टेलिमेडीसीन	तज्ञ सेवा प्राप्त संदर्भित रुग्ण	१४,३२०	३०,२४९	२१,६४०	
	आरोग्यवर्धिनी टेलिकन्सल्टेशन	२१,१०,९६१	२८,५१,५५५	१९,८५,५०९	
	इसंजिवनी ओपीडी	१,०२,०३९	३,४६,६०७	६५,५६९	
सिकल सेल आजार नियंत्रण कार्यक्रम	एकूण तपासण्या	१२,००,००७	१८,३०,४५७	२६,६८,७७९	
	बाधित रुग्ण	१६,०४३	२,७६२	३,६४७	
	वाहक	१,२०,३४७	२३,१०६	३२,९९४	
उपशमन निगा (पॅलिऑटिव्ह केअर) संदर्भ सेवा वाहतूक सुविधा	उपचार घेतलेले रुग्ण	१,०४,०८७	१,४८,६१५	६२,२६१	
	गर्भवती महिलांकरिता				
	रुग्णालयीन प्रसूती	१२,००,००७	७,३४,६४५	५,४१,२८८	
	निवासस्थान ते रुग्णालय	२,९९,१५७	३,२१,९९९	२,३३,००१	
	रुग्णालय ते रुग्णालय	१,४४,५८२	१,५०,४७६	१,१३,९३३	
	रुग्णालय ते निवासस्थान	३,७५,५८३	३,९६,७८३	२,८२,७२१	
	आजारी नवजात शिशुंकरिता				
	निवासस्थान ते रुग्णालय	४१,२८८	४५,३०७	३३,४००	
	रुग्णालय ते रुग्णालय	४२,४६५	१९,९६७	२३,०४१	
	रुग्णालय ते निवासस्थान	६६,७०६	७३,९४२	-	
सार्वजनिक खाजगी भागिदारी	अ) आरोग्य सल्ला संपर्क केंद्र	एकूण कॉल्स	९,२१,७३५	४,४७,९६८	२,८४,१४७
	ब) वैद्यकीय व दंत शिबिरे	आयोजित शिबिरे	६३	२९	३५
		उपचार केलेले रुग्ण	१२,८५,२०५	३४,३८३	८८,६९२
		केलेल्या शस्त्रक्रिया	४,३०७	१,५४२	२,५२३
	क) माहेरघर	लाभार्थी माता	२,७२९	२,९६५	१,९१९

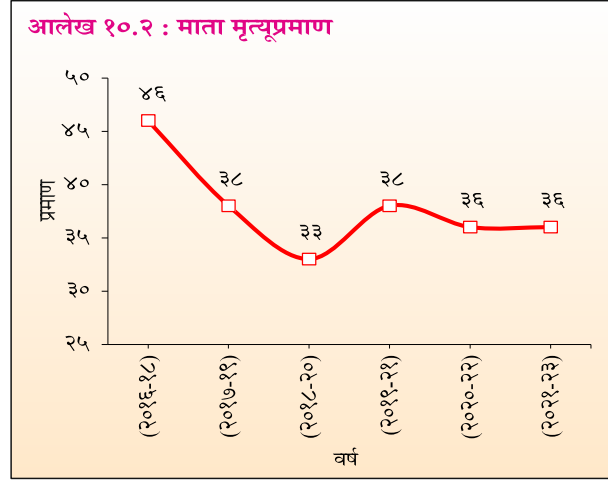
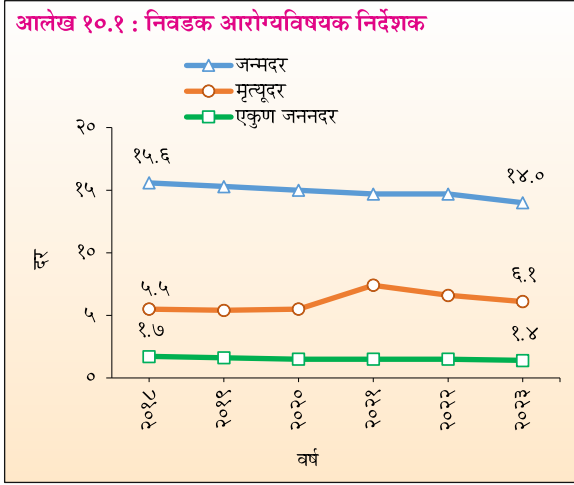
आधार : आरोग्य सेवा आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

ई. ई. जी. इलेक्ट्रो इन्सेफेलो ग्राम

+ डिसेंबर पर्यंत

१०.२६.३ **राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान:** नागरी भागातील जनतेच्या प्रामुख्याने ५०,००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असणारी शहरे/नगरे यातील झोपडपट्ट्या व इतर सीमांतिक घटकांच्या आरोग्य विषयक गरजा भागविण्यासाठी राज्यात राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान राबविण्यात येत आहे. राज्यातील ९८ शहरांचा राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियानांतर्गत समावेश आहे. राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियानांतर्गत डिसेंबर २०२५ पर्यंत राज्यामध्ये एकूण ८१४ नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व १० फिरती वैद्यकीय पथके कार्यरत असून १४,३८५ आशा स्वयंसेविका कार्यरत आहेत. सुमारे १०,००० लोकसंख्या असलेल्या व प्राथमिक आरोग्य केंद्रे नसलेल्या झोपडपट्टीत राहणाऱ्या लोकांना आरोग्य सुविधा पुरविण्यासाठी १० महानगरपालिका क्षेत्रात 'आपला दवाखाना' नावाने १०० चिकित्सालये मंजूर केली आहेत. या अभियानांतर्गत सन २०२४-२५ मध्ये ₹ ३५२.०६ कोटी खर्च झाले तर सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ ३२४.४६ कोटी खर्च झाले.

१०.२६.४ प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयीन मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम: बालकांच्या आरोग्याचा दर्जा उंचावून व लोकसंख्या स्थिर ठेवून त्याद्वारे माता मृत्यूप्रमाण, अर्भक मृत्यूदर व एकूण जननदर कमी करण्यासाठी प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयीन मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. काही आरोग्य निर्देशक तक्ता १०.१६ मध्ये दिले आहेत तर त्यांची मालिका परिशिष्ट १०.९ मध्ये दिली आहे.



तक्ता १०.१६ निवडक आरोग्य निर्देशक

निर्देशक	२०२१	२०२२	२०२३
जन्मदर	१४.७	१४.७	१४.०
मृत्यूदर	७.४	६.६	६.९
अर्भक मृत्यूदर	१५.०	१३.०	१४.०
नवजात शिशु मृत्यूदर	११.०	११.०	११.०
पाच वर्षा खालील बालकांचा मृत्यूदर	१६.०	१६.०	१६.०
एकूण जननदर	१.५	१.५	१.४
	(२०१९-२१)	(२०२०-२२)	(२०२१-२३)
माता मृत्यूप्रमाण	३८.०	३६.०	३६.०

आधार : नमुना नोंदणी पद्धती, भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

१०.२६.४.१ या कार्यक्रमांतर्गत सन २०२४-२५ मध्ये ₹ ३८३.१६ कोटी तर सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर २०२५ पर्यंत ₹ १८६.८६ कोटी खर्च झाला. प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयीन मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम या अंतर्गत काही योजनांचा तपशील तक्ता १०.१७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.१७ प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयातील मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम अंतर्गत योजनांचा तपशील

योजना	उद्दिष्ट	तपशील	२०२४-२५	२०२५-२६+
जननी सुरक्षा योजना	संस्थात्मक प्रसूतीस चालना देण्यासाठी आणि दारिद्र्य रेषेखालील, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या कुटुंबातील बालमृत्यू व माता मृत्यू कमी करणे	लाभार्थी संख्या (लाख) खर्च (₹ कोटी)	३.७८ ४४.१३	२.१९ २८.०८
प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान	गर्भवती महिलांना प्रत्येक महिन्याच्या ठराविक दिवशी खात्रीशीर आणि गुणवत्तापूर्ण प्रसूतीपूर्व सेवा पुरविणे. आरोग्य सुविधा केंद्रात नियमित प्रसूतीपूर्व सेवांविषयी इतर सेवा मोफत देणे	प्रसूतीपूर्व सेवा मिळालेल्या गर्भवती महिलांची संख्या (लाख) दुसऱ्या व तिसऱ्या तिमाहीत पहिल्यांदा प्रसूतीपूर्व सेवा मिळालेल्या गर्भवती महिलांची संख्या (लाख) अति जोखमीच्या गरोदरपणाचे निदान झालेल्या महिलांची संख्या (लाख) खर्च (₹ कोटी)	२.९७ १.१९ ०.६६ २.७३	२.२७ ०.९२ ०.५० २.१९

तक्ता १०.१७ प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयातील मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम अंतर्गत योजनांचा तपशील

योजना	उद्दिष्ट	तपशील	२०२४-२५	२०२५-२६+
नवसंजीवनी योजना	फिरत्या वैद्यकीय पथकांच्या भेटी, दाई बैठका, मान्सूनपूर्व प्रतिबंधात्मक उपाय यासारख्या उपक्रमांद्वारे आदिवासी लोकांच्या आरोग्याची स्थिती सुधारून आदिवासी भागातील माता मृत्यू आणि अर्भक मृत्यू कमी करणे	कार्यरत पथके (संख्या) तपासणी केलेल्या गर्भवती महिला (संख्या) तपासणी केलेली बालके (लाख) खर्च (₹ कोटी)	२६१ १,११,२३८ ११.१४ १२.११	२६५ ८३,८७४ ८.६४ ५.०७
मातृत्व अनुदान योजना	आदिवासी भागातील गर्भवती महिलांची प्रसूतीपूर्व नोंदणी, नियमित आरोग्य तपासणी व आवश्यक औषधे यासारख्या आरोग्यसेवा पुरविणे	लाभार्थी संख्या (संख्या) खर्च (₹ कोटी)	९३,६८५ ३.८१	७२,०९७ १.३८

आधार: राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर पर्यंत

१०.२६.४.२ **सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रम:** क्षयरोग, घटसर्प, डांग्या खोकला, धनुर्वात, पोलिओ, हिमोफिलस इन्फ्लुएंझा टाईप बी, काविळ-बी, गोवर, जपानी मेंदूज्वर, रोटा वायरस, इत्यादी आजारांपासून गर्भवती महिला, अर्भके व विविध वयोगटातील बालके यांना सुरक्षित ठेवण्यासाठी लसीकरण सेवा पुरविण्याच्या उद्देशाने राज्यामध्ये सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या तक्ता १०.१८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१८ सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या

(लाख)

लस	२०२३-२४		२०२४-२५		२०२५-२६+	
	लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य
बीसीजी	१९.०४	१९.५२	१९.१९	१९.१९	१९.१९	९.४७
पोलिओ ०	१९.०४	१६.४२	१९.१९	१७.४४	१९.१९	८.२२
पोलिओ १	१९.०४	१८.९०	१९.१९	१९.१५	१९.१९	९.०१
पोलिओ २	१९.०४	१८.४३	१९.१९	१८.७५	१९.१९	८.७५
पोलिओ ३	१९.०४	१८.८३	१९.१९	१९.१८	१९.१९	९.०५
कावीळ बी ०	१९.०४	११.०९	१३.७९	१२.४५	६.१५	५.६१
गोवर व रुबेला	१९.०४	१८.८९	१९.१९	१९.४६	१९.१९	९.३९
एफ आय पी व्ही १	१९.०४	१८.७५	१९.१९	१९.०९	१९.१९	८.९६
एफ आय पी व्ही २	१९.०४	१८.६८	१९.१९	१९.१०	१९.१९	९.०२
एफ आय पी व्ही ३	१९.०४	१८.३४	१९.१९	१९.२५	१९.१९	९.३१
डीपीटी (बुस्टर)	१८.७४	१८.४७	१८.८९	१८.९५	१८.८९	९.०९
पोलिओ (बुस्टर)	१८.७४	१८.५२	१८.८९	१९.०५	१८.८९	९.१३
डीपीटी (५ वर्ष)	२१.७५	१६.३१	२१.३६	१६.२२	२१.३६	७.७४
टी. डी (१० वर्ष)	२२.१३	१६.१५	२२.३०	१६.४७	२२.३०	८.१४
टी. डी (१६ वर्ष)	२५.३०	१५.०८	२४.१२	१५.५२	२४.१२	७.६६
टी. डी (गरोदर माता)	२१.१६	१९.४५	२१.३२	२०.८०	२१.३२	१०.३६
पेंटाव्हॅलेंट ३	१९.०४	१८.८५	१९.१९	१९.१८	१९.१९	९.०५
रोटा व्हायरस ३	१९.०४	१८.७२	१९.१९	१९.१५	१९.१९	८.९०
पीसीव्ही १ ला डोस	१९.०४	१८.७०	१९.१९	१९.१६	१९.१९	८.९६
पीसीव्ही २ रा डोस	१९.०४	१८.६६	१९.१९	१९.१८	१९.१९	९.१०
पीसीव्ही (बुस्टर)	१९.०४	१८.५१	१९.१९	१९.३१	१९.१९	९.३४
पेंटाव्हॅलेंट १	१९.०४	१८.९७	१९.१९	१९.१४	१९.१९	१४.२९
पेंटाव्हॅलेंट २	१९.०४	१८.५४	१९.१९	१८.७४	१९.१९	१३.७८
रोटा व्हायरस १	१९.०४	१८.८९	१९.१९	१९.१०	१९.१९	१३.११
रोटा व्हायरस २	१९.०४	१८.४६	१९.१९	१८.७२	१९.१९	१३.४०
जे. ई. १	४.४०	३.९६	४.४०	४.५६	७.०१	३.२२
जे. ई. २	४.३४	३.८२	६.८९	४.३७	६.८९	४.३१

बीसीजी - बॉसिलस कॅल्मेट गुएरिन

ओपीव्ही - ओरल पॉलिओ वॅक्सिन

+ डिसेंबर पर्यंत

एफआयपीवी - फ्रॅक्शनल डोस ऑफ इनअॅक्टिवेटेड पोलिओ वॅक्सिन

टिडी - टिटॅनस डिथ्थीरिया

जे. ई. - जॅपनीज एन्सेफॅलिटिस

पीसीव्ही - पेनुमोकॉकल कॉन्जुगेट वॅक्सिन

डीपीटी - डिथ्थीरिया पेट्युसिस टिटॅनस

आधार: राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन

१०.२६.४.३ **पल्स पोलिओ कार्यक्रम:** पाच वर्षाखालील मुलांना पूर्वी कितीही वेळा पोलिओ डोस दिला असला तरी राष्ट्रीय लसीकरणाच्या दिवशी पोलिओ डोस देण्यात येतो. पल्स पोलिओ कार्यक्रमाचा तपशील तक्ता १०.१९ मध्ये दिला आहे.

१०.२६.४.४ **राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम:** जन्माच्या वेळी उद्धवणारे दोष, मुलांचे आजार, न्युनता व अपंगत्व तसेच विलंबाने होणारी वाढ या चार दोषांचे लवकर निदान होऊन त्यावर उपचार करणे हा राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. अंगणवाडीच्या माध्यमातून सहा वर्षांपर्यंतच्या शाळापूर्व बालकांची वर्षातून दोनदा नियमितपणे आरोग्य तपासणी करणे हा या कार्यक्रमाचा अविभाज्य घटक आहे. त्याचबरोबर ६-१८ वर्षे वयोगटातील शासकीय तसेच शासन अनुदानित शाळेत शिकणाऱ्या मुलांची देखील नियमित आरोग्य तपासणी केली जाते. या तपासणीत आजाराचे निदान झालेल्या बालकांना संदर्भसेवा व शस्त्रक्रियेसह वैद्यकीय उपचार मोफत मिळतात. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१९ पल्स पोलिओ कार्यक्रमाचा तपशील

वर्ष	लसीकरण केलेल्या मुलांची संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
२०२३-२४	१११.५२	११.६८
२०२४-२५	१६.९०	२.४०
२०२५-२६+	२२.०१	१.३५

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

तक्ता १०.२० राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाची माहिती

वर्ष	शाळा/अंगणवाडी	संख्या	विद्यार्थी (लाख)			केलेल्या शस्त्रक्रिया	
			आरोग्य तपासणी केलेले	उपचार केलेले	संदर्भित केलेले	हृदया संबंधीत	
						इतर	
२०२३-२४	शाळा	८४,४०२	१२२.०६	१०.४३	५.०९	३,३३४	३२,८०१
	अंगणवाडी - टप्पा १#	१,०१,२८३	६४.२६	४.५०	१.५९		
	- टप्पा २##	१,०७,९६९	६७.४०	४.७७	२.२९		
२०२४-२५	शाळा	८५,४०४	१२२.६५	११.९०	६.५९	३,१५८	३९,५६०
	अंगणवाडी - टप्पा १#	१,१०,१७१	६७.६१	५.२०	२.१४		
	- टप्पा २##	१,१०,०७६	६७.७५	६.२२	३.२६		
२०२५-२६+	शाळा	५७,५६१	८५.२३	८.१९	४.६८	१,६९५	२१,०५०
	अंगणवाडी - टप्पा १#	९१,२८५	५३.७८	४.४१	२.११		
	- टप्पा २##	४६,७१२	२६.७०	२.७४	१.८३		

एप्रिल ते सप्टेंबर ## ऑक्टोबर ते मार्च

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर पर्यंत

१०.२६.४.५ **कुटुंब कल्याण कार्यक्रम:** लोकसंख्या स्थिर ठेवणे हे कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. नसबंदी आणि दोन अपत्यांच्या जन्मात अंतर राखणे हे या कार्यक्रमाचे महत्वाचे घटक आहेत. मुखावाटे घ्यावयाच्या गोळ्या, तांबी, प्रसूतीपश्चात तांबी, पारंपरिक संतति प्रतिबंधक साधने याबरोबरच काही नवीन गर्भनिरोधनाच्या पद्धतींचा म्हणजेच गर्भनिरोधक इंजेक्शन, आठवडी सेंटक्रोमॉन गोळ्या, इत्यादी पद्धतींच्या प्रचार व प्रसारावर भर दिला जातो. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२१ कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाची माहिती

वर्ष	नसबंदी			तांबी		खर्च (₹ कोटी)
	लक्ष्य	साध्य		लक्ष्य	साध्य	
		पुरुष	स्त्री			
२०२३-२४	५१०	६.२०	२९६.७०	४९०	४४३.५०	३१.५५
२०२४-२५	५१०	७.१०	२७९.६०	४९०	४४६.७०	२०.५९
२०२५-२६+	५१०	४.४०	१८७.१०	४९०	३२८.७०	१०.५४

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर पर्यंत

१०.२६.४.६ **किशोरवयीन मुला-मुलींसाठी आरोग्य कार्यक्रम:** राज्याच्या एकूण लोकसंख्येत किशोरवयीन मुला-मुलींचे (वय १०-१९ वर्षे) प्रमाण २३ टक्के पेक्षा जास्त आहे. किशोरवयीन मुला-मुलींचे प्रजनन आरोग्य सुधारणे, समुपदेशन पुरविणे व जागृती निर्माण करणे आणि सुरळीत व सुरक्षित गर्भपात संबंधीत सुविधा पुरवणे हा किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.२२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२२ किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रमाची माहिती

(संख्या)

वर्ष	एकूण नोंदणी झालेले किशोरवयीन मुले व मुली	आरोग्य चिकित्सा देण्यात आलेले किशोरवयीन मुले व मुली	समुपदेशन सेवा देण्यात आलेले किशोरवयीन मुले व मुली
२०२३-२४	१४,३१,५८४	१३,३६,३७५	१६,४६,१६९
२०२४-२५	१६,५४,७२३	१५,३८,९७०	१९,०३,५३०
२०२५-२६+	१४,६१,३२९	१३,४६,६९५	१५,७०,०९८

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर पर्यंत

१०.२६.५ **राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम:** किटकजन्य रोगांमुळे होणारे मृत्यू कमी करण्यासाठी व या रोगांचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी राज्यात राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. किटकजन्य रोगनिहाय नोंदणी झालेले रुग्ण व मृत्यू संख्या तक्ता १०.२३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२३ किटकजन्य रोगनिहाय नोंदणी झालेले रुग्ण व मृत्यू संख्या

(संख्या)

किटकजन्य रोग	२०२३-२४		२०२४-२५		२०२५-२६+	
	रुग्ण	नोंदणी झालेले मृत्यू	रुग्ण	नोंदणी झालेले मृत्यू	रुग्ण	नोंदणी झालेले मृत्यू
हिवताप	१६,७६०	२३	२०,६४०	२६	२०,७३५	२७
हत्तीरोग	४२०	०	२८८	०	४०१	०
डेंग्यू	१९,६११	५५	१९,३२४	३५	१३,०००	२१
मेंदुज्वर	३	०	५	२	७	१
चिकुनगुनिया	१,९४३	०	६,११६	०	२,८४७	०
ईएस/चंडीपुरा	१	१	६	३	१५	६

आधार : आरोग्य सेवा आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

ईएस : अॅक्यूट एन्सेफॅलिटिस सिंड्रोम

+ डिसेंबर पर्यंत

१०.२६.६ **राष्ट्रीय असंसर्गजन्य रोग प्रतिबंध आणि नियंत्रण कार्यक्रम:** वर्तन व जीवनशैली मध्ये बदल करून असंसर्गजन्य रोगांवर नियंत्रण ठेवण्याकरिता, लवकर निदान व व्यवस्थापन करण्याकरिता तसेच निदान, उपचार आणि नियंत्रणासाठी आरोग्य सुविधांची क्षमता वाढविण्याकरिता राज्यात राष्ट्रीय असंसर्गजन्य रोग प्रतिबंध आणि नियंत्रण कार्यक्रम हा सन २०१० पासून राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमावर सन २०२४-२५ मध्ये ₹ १६.७० कोटी खर्च झाला आणि सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ १२.३१ कोटी खर्च झाला. राष्ट्रीय असंसर्गजन्य रोग प्रतिबंध आणि नियंत्रण कार्यक्रमाचा तपशील तक्ता १०.२४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.२४ राष्ट्रीय कार्यक्रम-असंसर्गजन्य रोगांचा तपशील

(संख्या)

वर्ष	पुष्टी झालेल्या रुग्णांची संख्या					उपचार घेत असलेल्या रुग्णांची संख्या				
	हृदय व रक्तवाहिन्या	पक्षाघात	क्रॉनिक ऑब्स्ट्रक्टिव्ह पल्मोनरी रोग	क्रॉनिक किडनी रोग	इतर कर्करोग	हृदय व रक्तवाहिन्या	पक्षाघात	क्रॉनिक ऑब्स्ट्रक्टिव्ह पल्मोनरी रोग	क्रॉनिक किडनी रोग	इतर कर्करोग
२०२३-२४	२०,००२	७,१९८	१८,१०१	६,८३९	८,०४१	१९,६९०	७,०१२	१७,३१५	६,५५७	७,८१२
२०२४-२५	३१,००९	१३,२४७	२९,३९३	१०,२३८	८,०३१	२७,९५४	१०,१२९	२८,४३१	९,९३२	७,९२१
२०२५-२६+	१९,८९९	७,६८३	१७,३७८	५,०८२	३,२२०	१९,१५७	७,३९९	१६,८४९	४,७३४	३,१६१

आधार: आरोग्य सेवा आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर पर्यंत

१०.२६.७ **राष्ट्रीय क्षयरोग दूरीकरण कार्यक्रम:** या कार्यक्रमांतर्गत सर्व (खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रातील) क्षयरोग रुग्णांना मोफत क्षयरोग निदान, उपचार व उपचारात्मक पाठपुरावा या सेवा दिल्या जातात. निक्षय पोषण योजने अंतर्गत क्षयरोगाचे निदान झालेल्या, सूचित केलेल्या व क्षयरोगावरील उपचार घेत असलेल्या सर्व रुग्णांना १ नोव्हेंबर २०२४ पासून प्रति महिना ₹ १,००० भत्ता दिला जातो. या कार्यक्रमा अंतर्गत सन २०२४-२५ मध्ये ₹ २६५.०६ कोटी आणि सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ १८७.५० कोटी खर्च झाला. राष्ट्रीय क्षयरोग दूरीकरण कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.२५ मध्ये दिली आहे.

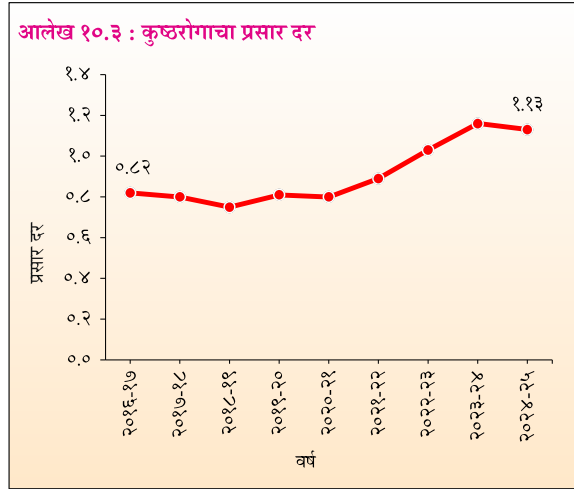
तक्ता १०.२५ राष्ट्रीय क्षयरोग दूरीकरण कार्यक्रमाची माहिती

तपशील	२०२३	२०२४	२०२५ (संख्या)
दर लाख लोकसंख्येमागे संशयित क्षयरोग रुग्णांची संख्या	२,०२७	२,७०४	३,४७५
रोग मुक्ततेचे प्रमाण (टक्के)	८७	८९	८८

आधार : आरोग्य सेवा आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

१०.२६.८ **राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम:** मोतीबिंदूच्या शस्त्रक्रिया करणे आणि शाळेत जाणाऱ्या मुलांची तपासणी करून दृष्टीदोष आढळणाऱ्या विद्यार्थ्यांना चष्मा पुरविणे या उद्देशाने राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. सन २०२४-२५ मध्ये एकूण १०.७२ लाख मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या असून ₹ ९.९० कोटी खर्च झाले तर सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबरपर्यंत एकूण ७.७५ लाख मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या व ₹ ८.४१ कोटी खर्च झाला.

१०.२६.९ **राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रम:** कुष्ठरोगाचे निर्मूलन करणे (सर्व जिल्ह्यांमध्ये दर १०,००० लोकसंख्येमागे एक पेक्षाही कमी कुष्ठरोगी आढळणे), कुष्ठरोग बाधित रुग्णांचे अपंगत्व प्रतिबंध व वैद्यकीय पुनर्वसन तसेच कुष्ठरोगाबाबतची कलंक भावना कमी करणे ही राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रमाची उद्दिष्टे आहेत. सन २०२४-२५ मध्ये नव्याने कुष्ठरोगाची लागण झालेल्या व उपचार पूर्ण केलेल्या कुष्ठरुग्णांची संख्या अनुक्रमे १९,९२७ व १९,८६२ होती आणि कुष्ठरोगाचे प्रमाण प्रति १० हजार लोकसंख्येमागे १.१३ होते. सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर पर्यंत नव्याने कुष्ठरोगाची लागण झालेल्या व कुष्ठरोगग्रस्त रुग्णांची संख्या अनुक्रमे १५,७५९ व १६,५९३ होती आणि कुष्ठरोगाचे प्रमाण प्रति १० हजार लोकसंख्येमागे १.२६ होते.



१०.२६.१० **राष्ट्रीय वृद्धापकाळ आरोग्य शुश्रूषा कार्यक्रम:** राष्ट्रीय वृद्धापकाळ आरोग्य शुश्रूषा कार्यक्रम हा जिल्हा रुग्णालये, ग्रामीण रुग्णालये व प्राथमिक आरोग्य केंद्राद्वारे वृद्धांना प्रोत्साहनात्मक, प्रतिबंधात्मक, उपचारात्मक आणि पुनर्वसन सेवा प्रदान करण्याकरिता राबविण्यात येत आहे. सन २०२४-२५ मध्ये ₹ १.४५ कोटी खर्च झाला आणि सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ ०.२० कोटी खर्च झाला. राष्ट्रीय वृद्धापकाळ आरोग्य शुश्रूषा कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२६ राष्ट्रीय वृद्धापकाळ आरोग्य शुश्रूषा कार्यक्रमाची माहिती

पुरविण्यात आलेल्या सेवा	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६+ (संख्या)
ओपीडी मधील वृद्ध रुग्णांची संख्या	४,२२,९१२	४७,९४,५०६	१४,१०,०४७
वॉर्डमध्ये दाखल रुग्णांची संख्या	२४,७७८	२,८६,१६७	६१,७७४
पुनर्वसन सेवा देण्यात आलेल्या रुग्णांची संख्या	१३,३९५	१,१०,२८१	४७,२४४
वृद्धांवर केलेल्या प्रयोगशाळा चाचण्यांची संख्या	१,८८,९७४	२३,२१,३३९	६,२५,९६३
गृहभेटी द्वारे काळजी घेण्यात आलेल्या वृद्धांची संख्या	४,१३७	५३,६९६	१६,४०८

आधार: आरोग्य सेवा आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर पर्यंत

१०.२६.११ **राष्ट्रीय कर्णबधिरता प्रतिबंध व नियंत्रण कार्यक्रम:** रोग किंवा इजा झाल्यामुळे ऐकू न येणे या समस्येपासून वाचणे, कर्णबधिरता लवकर ओळखणे, निदान करणे व उपचार करणे आणि बहिरेपणाने पीडित असलेल्या व्यक्तींचे वैद्यकीय पुनर्वसन करणे याकरिता राष्ट्रीय कर्णबधिरता प्रतिबंध व नियंत्रण कार्यक्रम सन २०१० पासून राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमावर सन २०२४-२५ मध्ये ₹ ३.१६ लाख खर्च झाला आणि सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ ०.५७ लाख खर्च झाला. राष्ट्रीय कर्णबधिरता प्रतिबंध व नियंत्रण कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.२७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२७ राष्ट्रीय कर्णबधिरता प्रतिबंध व नियंत्रण कार्यक्रमाची माहिती

तपशील	(संख्या)		
	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६+
बहिरेपणाची तपासणी केलेल्या व्यक्ती	६८,४३०	४७,७५४	६२,७३७
केलेल्या शस्त्रक्रिया	२,२७२	३,१९५	३,५७६
बसवलेली श्रवणयंत्रे	२,५७२	२,१३५	१,०९४
पुनर्वसनासाठी शिफारस केलेल्या व्यक्ती	५,९८३	८,७६३	७,४६७
आधार: आरोग्य सेवा आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन			+ डिसेंबर पर्यंत

१०.२६.१२ **राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम:** राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम हा राज्यामध्ये सर्वांसाठी, विशेषतः समाजातील सर्वात असुरक्षित आणि वंचित घटकांसाठी, किमान मानसिक आरोग्यसेवेची उपलब्धता व सुलभता सुनिश्चित करणे या मुख्य उद्देशाने राबविला जात आहे. राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रमा अंतर्गत पायाभूत सुविधा आणि मुख्य कार्यक्रम खालीलप्रमाणे आहेत:

- एकूण ५,६९५ क्षमता असलेली चार प्रादेशिक मनोरुग्णालये
- पुनर्वसनासाठी १३ डे केअर केंद्रे
- स्मृतीभ्रंश बाधित रुग्णांसाठी ३४ क्लिनिक
- २४ तास टेली मानस सेवेद्वारे मानसिक आरोग्य सेवा (ऑक्टोबर २०२२ पासून ते डिसेंबर २०२५ पर्यंत २,५८,५७० हून अधिक कॉल्स प्राप्त)
- १४ आत्महत्याग्रस्त जिल्ह्यांमध्ये प्रेरणा प्रकल्प (शेतकरी समुपदेशन आरोग्य सेवा कार्यक्रम) द्वारे मानसिक आरोग्य सेवा पुरवली जाते. नैराश्यग्रस्त लोकांचा शोध घेवून त्यांना पुढील उपचारासाठी संदर्भित करण्याकरीता आशा कार्यकर्त्या गावामध्ये सर्वेक्षण करतात.

१०.२६.१२.१ या कार्यक्रमा अंतर्गत सन २०२४-२५ मध्ये ₹ ७.१२ कोटी खर्च झाला तर सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ ०.५४ कोटी खर्च झाला. राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.२८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२८ राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रमाची माहिती

तपशील	(संख्या)					
	२०२३-२४		२०२४-२५		२०२५-२६+	
	जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रम	प्रादेशिक मनोरुग्णालय	जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रम	प्रादेशिक मनोरुग्णालय	जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रम	प्रादेशिक मनोरुग्णालय
बाह्यरुग्ण संख्या	९,१८,८७२	१,८०,५४३	१६,८८,२६१	१,८८,०८०	१२,२९,८००	१,३४,२०८
आंतररुग्ण संख्या	१६,७४२	३१,४०६	२३,३०८	२७,००६	२०,३०६	३१,३४३
आधार: आरोग्य सेवा आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन						+ डिसेंबर पर्यंत

राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम

१०.२६.१३ जनजागृती मोहीम राबवून मार्गदर्शन करणे आणि विशिष्ट गटातील लोकांचे प्रबोधन व देखरेख यावर राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रमाचा भर आहे. यामध्ये लैंगिक संसर्गजन्य रोग चिकित्सालयातील रुग्णांची व प्रसूतीपूर्व तपासणीसाठी आलेल्या गर्भवती महिलांची रक्ताच्या नमुन्याच्या तपासणीद्वारे संनिरिक्षण केले जाते. सन २०२४-२५ मध्ये ₹ १६४.९४ कोटी खर्च झाला तर सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ १२५.३२ कोटी खर्च झाला. एचआयव्ही/एड्सग्रस्त रुग्णांची माहिती तक्ता १०.२९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२९ एचआयव्ही/एड्स रुग्णांची माहिती

तपशील	२०२३	२०२४	२०२५
जोखीम गटातील तपासणी केलेल्या व्यक्ती (०००)	७,४७०	६,७१८	५,४९१
तीन चाचणी पद्धतीवरून एचआयव्ही बाधित (०००)	१८	१३	१४
एचआयव्ही बाधितांचे प्रमाण (टक्के)@	०.२४	०.२१	०.२५
एड्स रुग्ण (संख्या)	१०,६९०	१०,७३०	१०,८३०
एड्सने मृत्यू (संख्या)	१,९५०	१,८३०	१,६८०

@ जोखीम गटातील तपासणी केलेल्या व्यक्तींशी

आधार: महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्था

१०.२६.१४ **महाराष्ट्र आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा:** महाराष्ट्र आपत्कालीन वैद्यकीय सेवेद्वारे रुग्णांना नजीकच्या रुग्णालयामध्ये पुढील उपचारार्थ दाखल करण्यासाठी प्राथमिक आरोग्यसेवेसह जीवरक्षक प्रणालीने सुसज्ज रुग्णवाहिका उपलब्ध करण्यात येते. ही मोफत आपत्कालीन सेवा १०८ या दूरध्वनी क्रमांकावर अहोरात्र उपलब्ध आहे. एकूण कार्यरत ९३७ रुग्णवाहिकांपैकी २३३ रुग्णवाहिका अत्याधुनिक जीवरक्षक प्रणालीने आणि ७०४ रुग्णवाहिका प्राथमिक जीवरक्षक प्रणालीने सुसज्ज आहेत. आपत्कालीन स्थितीत सेवा पुरविलेल्या रुग्णांची संख्या तक्ता १०.३० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३० आपत्कालीन स्थितीत सेवा पुरविलेल्या रुग्णांची संख्या

आपत्कालीन स्थिती	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६+ (संख्या)
रुग्णवाहिके मध्ये झालेली प्रसूती	१,१३५	९९५	६०४
गरोदरपणा	१,३५,५२२	१,००,८९३	७१,८४७
वैद्यकीय	९,०६,१७४	७,७६,२७८	४,८०,८२८
अपघात (वाहनांमुळे)	२५,८२७	१७,७२९	९,१०८
प्राणघातक हल्ला	६,७६५	९,२८६	८,७१६
भाजणे	२,१८५	१,८९५	१,४१४
हृदयविकार	२४,०९२	१८,९०७	१५,३१६
पडून अपघात	५,४५४	९६१	१४२
विषप्राशन/ विषबाधा	२३,४२१	२३,६५६	१७,९८७
मोठी दुर्घटना	२,८२२	२,४१३	१,३९७
बहुविध आघात	९७,०३९	१,०८,७५३	७६,३५०
लाइटनिंग/इलेक्ट्रोक्व्युशन	३१६	३१३	२५१
आत्महत्या/स्वहानी	६७५	७८०	५५८
इतर	२८,७०१	२७,६५३	१८,०५९
एकूण	१२,६०,९२८	१०,९०,५०४	७,०२,५७७

आधार : आरोग्य सेवा आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर पर्यंत

एकात्मिक महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना

१०.२७ राज्यामध्ये १ जुलै २०२४ पासून एकात्मिक महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना आणि आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना ही विस्तारीत स्वरूपातील योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेद्वारे अंगीकृत रूग्णालयांमार्फत निवडक आजारांच्या उपचारांसाठी रोख रक्कम विरहीत दर्जेदार वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून दिली जाते. एकात्मिक महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना आणि आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना राज्यातील सर्व कुटुंबांसाठी लागू असून प्रति कुटुंब प्रति वर्ष ₹ पाच लाख आरोग्य संरक्षण दिले जाते व या योजनेअंतर्गत एकूण १,३५६ शस्त्रक्रिया/ उपचारांचा समावेश आहे. माहे डिसेंबर २०२५ पर्यंत राज्यात ३.७६ कोटी आयुष्मान कार्ड वितरीत करण्यात आली आहेत. दि. ३१ डिसेंबर २०२५ रोजी योजनेअंतर्गत एकूण २,४८३ अंगीकृत रुग्णालयांचा समावेश असून, त्यापैकी ६७९ शासकीय रुग्णालये आणि १,८०४ खासगी रुग्णालये आहेत.

१०.२७.१ सन २०२४-२५ मध्ये ६.५२ लाख लाभार्थ्यांवर ₹ २,८०३.९७ कोटी इतका खर्च झाला असून सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ६.५० लाख लाभार्थ्यांवर ₹ २,७९७.४३ कोटी खर्च झाला.

राज्य रक्त संक्रमण परिषद

१०.२८ सुरक्षित रक्ताचा व रक्तघटकांचा पुरेसा पुरवठा वाजवी दरात करणे हे राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. सन २००० पासून सिकलसेल ग्रस्त बालके तसेच थॅलेसीमिया व हिमोफिलियाने पीडित रुग्णांना मोफत रक्तपुरवठा केला जातो. रक्त संकलनाबाबतची माहिती तक्ता १०.३१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३१ रक्त संकलनाबाबतची माहिती

वर्ष	रक्त संकलन केंद्रे (संख्या)	एकूण संकलन (लाख युनिट)	पैकी, स्वेच्छेने रक्तदान केलेले (लाख युनिट)	कार्ड वितरीत केलेल्या रुग्णांची संख्या		
				सिकलसेल	थॅलेसीमिया	हिमोफिलिया
२०२३	३७५	२०.४४	२०.३६	९०९	५६६	१४८
२०२४	३९३	२१.५९	२१.४९	१,५३९	१,१११	३१५
२०२५	४०९	२३.६९	२३.५९	८९२	५१४	१९९

आधार : राज्य रक्त संक्रमण परिषद, महाराष्ट्र शासन

साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम

१०.२९ कॉलरा, गॅस्ट्रो, अतिसार, संसर्गजन्य काविळ, विषमज्वर, इत्यादी जलजन्य आजार यांचा उद्रेक व अधूनमधून होणारा उद्धव यांचे संनियंत्रण साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत केले जाते. या आजारांमुळे होणारी लागण व मृत्यू कमी करण्याकरीता प्रतिबंधात्मक उपाययोजना केल्या जातात. जलजन्य आजारांमुळे लागण झालेल्या व्यक्तींची व मृत्यूंची संख्या तक्ता १०.३२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३२ जलजन्य आजारांमुळे लागण झालेल्या व्यक्तींची व मृत्यूंची संख्या

आजार	(संख्या)					
	२०२३		२०२४		२०२५	
	लागण झालेले	मृत्यू	लागण झालेले	मृत्यू	लागण झालेले	मृत्यू
कॉलरा	२२	०१	१,०२८	०४	२०३	३
गॅस्ट्रो	२७,७५७	००	२७,५८२	०४	२३,६८८	०
अतिसार	३,२५,९२७	००	३,६५,१९२	०६	३,६८,७८७	०
संसर्गजन्य काविळ	२,४०३	००	३,१६६	०१	३,४५९	३
विषमज्वर	३८,६१४	००	४५,७०७	००	४३,०४७	०
लेप्टोस्पायरोसिस	१,४८४	०८	९५३	२६	८५८	२१

आधार : आरोग्य सेवा आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

मानवी अवयव प्रत्यारोपण

१०.३० मानवी उपचारांकरिता मानवी अवयव काढणे, जतन करणे, प्रत्यारोपण करणे तसेच मानवी अवयवांचे व्यापारीकरण रोखणे याबाबत नियमन करण्याकरिता भारत सरकारने 'मानवी अवयव प्रत्यारोपण अधिनियम, १९९४' लागू केला आहे. राज्यात डिसेंबर २०२५ अखेर २८० अवयव प्रत्यारोपण केंद्रांची नोंदणी करण्यात आली असून त्यापैकी १३३ केंद्रे विशिष्ट अवयव प्रत्यारोपणासाठी व १४७ केंद्रे बहुविध अवयवांच्या प्रत्यारोपणासाठी आहेत. तसेच ४९ केंद्रांची नोंदणी प्रत्यारोपणाशिवाय अवयव काढण्याचे केंद्र म्हणून झाली आहे. या व्यतिरिक्त नेत्रदान, नेत्रपेढी व बुबुळ प्रत्यारोपणासाठी एकूण ३०० केंद्रे आहेत. अवयव प्रत्यारोपणांची संख्या तक्ता १०.३३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३३ अवयव प्रत्यारोपणांची संख्या

अवयव	(संख्या)		
	२०२३	२०२४	२०२५
जीवित			
अ) मूत्रपिंड	५९३	६६१	१,२३९
ब) यकृत	२९५	२९१	४७२
मृतवत			
अ) मूत्रपिंड	६९	८९	२२३
ब) यकृत	५८	५७	१३१
क) हृदय	१०	०७	२३
ड) फुफ्फुस	१०	१८	२२
ई) बुबुळ	१,७५९	२,७३६	२,८०५

आधार : आरोग्य सेवा आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

महिला व बाल विकास

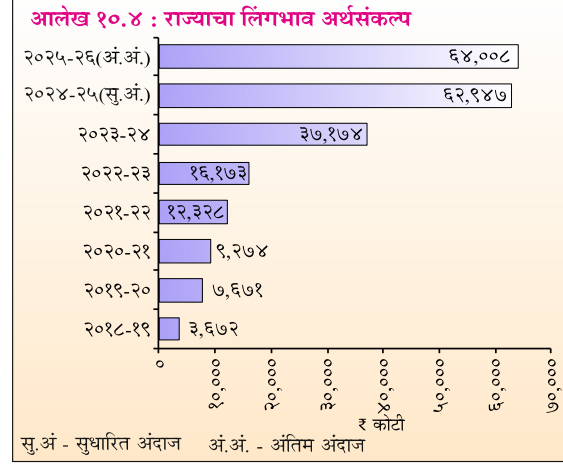
१०.३१ महिला सक्षमीकरण आणि बालकांचा विकास हे समतोल, प्रगत आणि सक्षम समाज घडविण्यासाठी अत्यावश्यक आहेत. महिलांना सन्मान, सुरक्षा, संधी आणि आपली पूर्ण क्षमता साकारण्याचे स्वातंत्र्य मिळायला हवे. संगोपन, निगा, संरक्षण, शिक्षण यासह बालकांच्या शारीरिक, भावनिक, बौद्धिक व सामाजिक वाढीस सहाय्य करणारे पोषक वातावरण मिळणे आवश्यक आहे.

महिला विकास

१०.३२ महिलांना त्यांच्या पूर्ण क्षमता ओळखण्यातील अडचणी दूर करण्याच्या उद्देशाने शासन सातत्याने पूरक धोरणे व योजनांद्वारे लिंग-प्रतिसादात्मक नियोजनाचे बळकटीकरण करत आहे.

१०.३३ **लिंगभाव अर्थसंकल्प:** लिंगभावाच्या दृष्टीकोनातून आर्थिक धोरणांचे मुल्यमापन करणे आणि लिंगभाव समानता या तत्वाला अर्थसंकल्पामध्ये अंतर्भूत करणे हे लिंगभाव अर्थसंकल्पाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. महिला, पुरुष आणि इतर लिंगभाव असलेल्या व्यक्ती यांच्यामध्ये उत्पन्न, आरोग्य, शिक्षण, पोषण व राहणीमानात असलेली तफावत दूर करण्याचे हे एक साधन आहे. सन २०२४-२५ (सु.अं.) आणि सन २०२५-२६ (अं.अं.) च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार एकूण राज्याच्या अर्थसंकल्पात लिंगभाव अर्थसंकल्पाचा हिस्सा अनुक्रमे ८.६ टक्के आणि ८.५ टक्के आहे.

१०.३४ **मिशन शक्ती:** महिलांची सुरक्षा, संरक्षण व सक्षमीकरण याकरिता 'मिशन शक्ती' हा भारत सरकारचा एकात्मिक महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम सन २०२२-२३ पासून राज्यात राबविण्यात येत आहे. महिलांची सुरक्षा व संरक्षण याकरिता 'संबल' आणि महिला सक्षमीकरणाकरिता 'सामर्थ्य' या मिशन शक्तीच्या दोन उपयोजना आहेत. या उपयोजना ६७ सखी वन स्टॉप सेंटर्स, २१ शक्ती सदन आणि ९५ सखी निवास यांच्यामार्फत राबविण्यात येत आहेत. 'संबल' उपयोजनेची राज्यातील प्रगती तक्ता १०.३४ मध्ये आणि 'सामर्थ्य' उपयोजनेची राज्यातील प्रगती तक्ता १०.३५ मध्ये दिली आहे.



तक्ता १०.३४ 'संबल' उपयोजनेची राज्यातील प्रगती

योजनेचे घटक	उद्दिष्टे	लाभार्थ्यांची संख्या	
		२०२४-२५	२०२५-२६*
सखी वन स्टॉप सेंटर	<ul style="list-style-type: none"> हिंसाचाराने पीडित महिलांना एकाच छताखाली आधार व सहाय्य पुरविणे महिलांना वैद्यकीय, कायदेशीर, मनोवैज्ञानिक व समुपदेशन सहाय्यासह आपत्कालीन व सर्वसाधारण स्थितीत तातडीने मदत करणे 	७,०५७	६,२९५
महिला हेल्पलाइन	<ul style="list-style-type: none"> संकटात सापडलेल्या महिलांना २४x७ तातडीची मदत उपलब्ध करून देणे 	२,६८६	२,६९८
बेटी बचाओ बेटी पढाओ	<ul style="list-style-type: none"> मुलींच्या जीविताची, सुरक्षिततेची व शिक्षणाची खात्री देणे आणि लिंग निदानास प्रतिबंध करणे 	-	-

आधार : महिला व बाल विकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर पर्यंत

तक्ता १०.३५ 'सामर्थ्य' उपयोजनेची राज्यातील प्रगती

योजनेचे घटक	उद्दिष्टे	लाभार्थ्यांची संख्या	
		२०२४-२५	२०२५-२६*
शक्तिसदन	<ul style="list-style-type: none"> जन जागृती निर्माण करून महिला व बालकांची लैंगिक शोषणासाठी केली जाणारी तस्करी रोखणे 	१,६७२	१,३८७
सखी निवास	<ul style="list-style-type: none"> अडचणीच्या परिस्थितीतील महिलांना अन्न, वस्त्र, निवारा, देखभाल, शिक्षण, समुपदेशनासह वैद्यकीय उपचार, कायदे विषयक मदत, मार्गदर्शन व व्यवसाय प्रशिक्षण यासारख्या प्राथमिक गरजा पुरवून त्यांचे पुनर्वसन करणे नोकरी करणाऱ्या महिलांना त्यांच्या मुलांसाठी डे-केअर सुविधेसह सुरक्षित आणि सोयीस्कर निवासस्थान उपलब्ध करून देणे 	४,४११	४,७४५

आधार : महिला व बाल विकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर पर्यंत

१०.३४.१ **महिला सक्षमीकरण केंद्र:** महिला सक्षमीकरण केंद्राचे उद्दीष्ट असे सक्षम वातावरण निर्माण करणे आहे ज्यामध्ये महिला विविध केंद्रीय, राज्य आणि जिल्हास्तरीय योजना आणि कार्यक्रमांचे एकत्रीकरण करून त्यांच्या पूर्ण क्षमतेची जाणीव करू शकतील. आरोग्यसेवा, दर्जेदार शिक्षण, व्यवसाय आस्थापना, व्यावसायिक समुपदेशन, आर्थिक नियोजन, उद्योजकता, मागास आणि प्रगत संबंध, व्यावसायिक आरोग्य आणि सुरक्षा, सामाजिक सुरक्षा आणि डिजिटल साक्षरता यासारख्या क्षेत्रांमध्ये संस्थात्मक मार्गदर्शनाच्या माध्यमातून राज्यभरातील महिलांचे सक्षमीकरण आणि विकास करणे हा यामागचा उद्देश आहे.

१०.३५ राज्यात विविध महिला केंद्रीत योजना राबविण्यात येत आहेत. निवडक महिला केंद्रीत योजनांची प्रगती तक्ता १०.३६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३६ निवडक महिला केंद्रीत योजनांची प्रगती

योजना	२०२४-२५		२०२५-२६ ⁺	
	लाभार्थ्यांची संख्या	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थ्यांची संख्या	खर्च (₹ कोटी)
शासकीय महिला वसतिगृहे/ संरक्षण गृहे/राज्य गृहे	५,९५१	१५.३८	४,८५०	१२.२४
आधार गृह	१,६६३	०.००	९१६	०.१३
महिला समुपदेशन केंद्रे	१८,३२२	१.३२	१३,७००	२.१५
मनोधैर्य योजना	४२२	१९.४८	२,६४३	१४.९९
कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण	९,७०४	२४.६३	७,५८७	२२.३१
मुख्यमंत्री - माझी लाडकी बहिण योजना (लाभार्थी संख्या कोटीत)	२.४७	३२.४७०	२.३८	२९.५७०

आधार : महिला व बालविकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर पर्यंत

१०.३६ **निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग:** अठराव्या लोकसभेत (२०२४-२०२९) राज्यातील ४८ विद्यमान खासदारांपैकी सात महिला खासदार आहेत तर राज्यसभेत महाराष्ट्रातील १९ विद्यमान खासदारांपैकी पाच महिला खासदार आहेत.

१०.३६.१ राज्यातील पंधराव्या विधान सभेत (२०२४-२०२९), विद्यमान २८६ सदस्यांपैकी २२ महिला सदस्य आहेत तर राज्याच्या विधान परिषदेत १ जानेवारी २०२६ रोजी ५५ विद्यमान सदस्यांपैकी सहा महिला सदस्य आहेत.

१०.३६.२ 'बॉम्बे ग्रामपंचायती आणि महाराष्ट्र जिल्हा परिषदा आणि पंचायत समित्या (सुधारणा) अधिनियम, २०११' नुसार पंचायत राज संस्थांमध्ये एकुण जागांपैकी पन्नास टक्के जागा महिलांसाठी राखीव आहेत. राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांसाठीच्या राखीव जागा तक्ता १०.३७ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता १०.३७ राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांसाठी राखीव जागांची माहिती

स्थानिक स्वराज्य संस्था	संख्या	(१ जानेवारी २०२६ रोजी)	
		एकूण जागा	महिलांसाठी राखीव जागा
महानगरपालिका	२९	२,८६९	१,४४२
नगरपरिषद	२४७	६,१४५	३,०७२
नगरपंचायत	१४७	२,४९९	१,२५०
जिल्हा परिषद [#]	३४	८३६	४२२
पंचायत समिती [#]	३५१	१,६७२	८३६
ग्रामपंचायत	२७,८२९	२,४०,२५०	१,३३,६०४
एकूण		२,५४,२७१	१,४०,६२६

दि. १५ फेब्रुवारी २०२६ पर्यंत १४ जिल्हा परिषदा व १४० पंचायत समित्यांच्या सार्वजनिक निवडणुकीतील एकूण जागा व महिलांसाठी आरक्षित जागा दिलेल्या आहेत

टिप : २० जिल्हा परिषदा व त्यातील पंचायत समित्यांच्या निवडणुका मा. सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार घेण्यात येतील

आधार : राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

१०.३६.३ राज्य शासकीय कर्मचाऱ्यांचा माहितीकोष (सार्वजनिक उपक्रम व स्थानिक स्वराज्य संस्था वगळून) नुसार दिनांक १ जुलै २०२५ रोजी एकूण ४,८७,३७३ भरलेल्या पदांपैकी २६ (अस्थायी) टक्के महिला होत्या.

१०.३७ **महिला स्वयंसहायता गट:** बचत गट ही प्रामुख्याने महिलांची एक लहान स्वयंसेवी संघटना आहे, ज्यामध्ये त्या नियमितपणे बचत करण्यासाठी, कर्ज मिळवण्यासाठी आणि परस्पर सहकार्यातून आपली सामाजिक व आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी एकत्र येतात. स्वयंसहायता गटाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

- महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण करणे.
- बचत आणि आर्थिक समावेशनास प्रोत्साहन देणे.
- महिलांचा सामाजिक दर्जा सुधारणे.

१०.३७.१ राज्यात मार्च २०२५ पर्यंत, अनुसूचित व्यावसायिक बँकांमध्ये खाती असलेल्या १७,१३,२३४ बचत गटांपैकी १४,५८,७४५ बचत गट (८५ टक्के) केवळ महिलांसाठी होते.

१०.३८ **महिला आर्थिक विकास महामंडळ (माविम):** राज्यातील स्वयंसहायता गटांमार्फत विविध महिला सक्षमीकरण योजना राबविणारी ही एक नोडल एजन्सी आहे. माविम ची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- स्वयंसहायता गटांच्या माध्यमातून महिलांचे एकत्रीकरण, महिलांचे क्षमतावर्धन, महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढविणे, उद्योजकता विकास करणे, रोजगारांच्या संधी निर्माण करणे
- महिलांना समान संधी आणि शासनामध्ये सहभाग
- स्वयंसहायता गटांना बाजारपेठ मिळवून देणे, तसेच महिलांमधील नेतृत्व गुण व प्रशासकीय क्षमता वृद्धीगत करण्यासाठी प्रशिक्षण आयोजित करणे

१०.३८.१ माविम संलग्न महिला स्वयंसहायता गटांची माहिती तक्ता १०.३८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३८ माविम संलग्न महिला स्वयंसहायता गटांची माहिती

(३१ डिसेंबर २०२५ रोजी)

तपशील	ग्रामीण	नागरी	एकूण
माविम अंतर्गत गावे व शहरे (संख्या)	९,१०७	२५९	९,३६६
स्वयंसहायता गटांची संख्या	९३,०१४	७३,६१६	१,६६,६३०
सदस्य संख्या (लाख)	१०.४६	७.८४	१८.३०
वित्तीय संस्थेकडून प्राप्त कर्जे (आवर्ती) (₹ कोटी)	९,०२०.९४	३,१५८.७७	१२,१७९.७१
अंतर्गत कर्ज (₹ कोटी)	३,२३२.९२	९४७.७६	४,१८०.६८
बचत (₹ कोटी)	१,०७७.४९	५१७.१३	१,५९४.६२

आधार: महिला आर्थिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र शासन

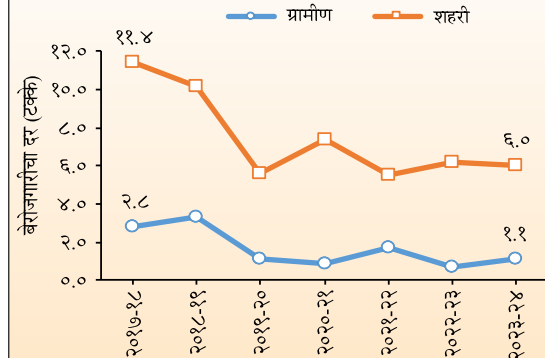
१०.३८.२ **लोकसंचलित संसाधन केंद्र:** लोकसंचलित संसाधन केंद्र हा 'सोसायटी अधिनियम, १८६०' अंतर्गत नोंदणीकृत असलेला गट असून सुमारे २५ किमीच्या परिघात येणाऱ्या २० ते २५ गावांतील २५० ते ३०० स्वयंसहायता गटांचा समूह आहे. महिलांच्या उदरनिर्वाहासाठी कौशल्य विकास प्रशिक्षण, बँक जोडणी, उत्पादित वस्तूंना बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे यांसारख्या प्राथमिक सेवा स्वयंसहायता गटांना पुरविणे हे लोकसंचलित संसाधन केंद्रांचे कार्य आहे. राज्यात डिसेंबर २०२५ अखेर राज्यात २९६ लोकसंचलित संसाधन केंद्रे कार्यरत आहेत.

१०.३८.३ **तेजश्री फायनान्शिअल सर्व्हिसेस:** अति गरीब व कर्जबाजारी महिलांना कर्जमुक्त करण्यासाठी तेजश्री फायनान्शिअल सर्व्हिसेस ही कर्जपुर्ती योजना स्वयंसहायता गटांमार्फत राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत सुरुवातीपासून (सन २०१८-१९) डिसेंबर २०२५ पर्यंत, १,२५,६७४ महिलांना एकूण ₹ १७३.८५ कोटी कर्ज वितरित करण्यात आले.

१०.३८.४ **नव तेजस्विनी:** गरीब व गरजू महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी इंटरनॅशनल फंड फॉर अॅग्रीकल्चरल डेव्हलपमेंटच्या सहाय्याने नव तेजस्विनी ग्रामीण महिला विकास प्रकल्प राज्यात जानेवारी, २०२१ पासून सुरु करण्यात आला आहे. या प्रकल्पात मुख्यत्वे बाजाराभिमुख उद्योगांना प्रोत्साहन, सहाय्यक सेवा उपलब्ध करणे व संस्थात्मक विकास आणि प्रकल्प व्यवस्थापन यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. या प्रकल्पाद्वारे महिलांच्या नेतृत्वाखालील शेतकरी उत्पादक संस्था, सूक्ष्म उद्योजक, लोकसंचलित संसाधन केंद्रामार्फत राबविले जाणारे शेती उपक्रम, बिगरशेती उपक्रम आणि शेतीशी संलग्न उपक्रमांना सहाय्य करण्यात येते. सन २०२४-२५ मध्ये १.९० लाख महिलांना ₹ १,१९८.८९ कोटी रुपयांचे आणि सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबरपर्यंत १.२० लाख महिलांना ₹ ८९५.३९ कोटी रुपयांचे कर्ज वितरित करण्यात आले.

नियतकालिक श्रमबल पाहणी: राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकारने केलेल्या नियतकालिक श्रमबल पाहणी (पीएलएफएस) नुसार, महिलांसाठी (१५ वर्षे आणि त्यावरील वयोगटातील) सामान्य स्थितीनुसार बेरोजगारीचा दर शहरी भागात सन २०१७-१८ मध्ये ११.४ टक्क्यांवरून सन २०२३-२४ मध्ये ६ टक्क्यांपर्यंत आणि ग्रामीण भागात २०१७-१८ मध्ये २.८ टक्क्यांवरून १.१ टक्क्यांपर्यंत कमी झाला आहे.

आलेख १०.५ : सामान्य स्थितीनुसार (मुख्य+दुय्यम कार्यस्थिती) १५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील महिलांचा बेरोजगारीचा दर



१०.३९ **महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग:** महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग ही एक वैधानिक संस्था असून ती पीडित महिलांनी दाखल केलेल्या तक्रारींवर नियमितपणे सुनावण्या/ सार्वजनिक जन सुनावण्या घेते, मोफत कायदे विषयक सेवा व समुपदेशन पुरविते. स्व-संरक्षण कार्यक्रम, स्त्री-पुरुष समानतेविषयी जागरूकता, कायदेविषयक साक्षरता, सायबर गुन्हे, 'कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम, २००५', 'कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण) अधिनियम, २०१३' यांची अंमलबजावणी, ऑसिड हल्ल्याने पीडित महिलांचे पुनर्वसन, पाळणा घरासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करणे, इत्यादी महिलांशी निगडित विविध मुद्यांवर कार्यशाळा, प्रशिक्षण कार्यक्रम व चर्चासत्रे आयोगामार्फत आयोजित करण्यात येतात. या उपक्रमांवर सन २०२४-२५ मध्ये ₹ ४१.३७ लाख तर सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ १.२७ कोटी खर्च झाला. २०२४-२५ या वर्षात प्रलंबित तक्रारींसह एकूण १५,४३९ तक्रारी दाखल झाल्या होत्या, त्यापैकी १३,२६८ तक्रारींचे निराकरण करण्यात आले.

१०.४४ **महिला सुरक्षा:** महिलांवर शारीरिक किंवा मानसिकरित्या केल्या जाणाऱ्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष क्रूर कृत्यांना महिलांवरील अत्याचार असे संबोधले जाते. एनसीआरबी (राष्ट्रीय गुन्हे अभिलेख ब्युरो) च्या अहवालानुसार, २०२३ या वर्षात प्रति लाख महिला लोकसंख्येमागे महिलांवरील गुन्हांची संख्या ७७ होती, तर २०२४ मध्ये ती ७८ (अस्थायी) होती. महिलांवरील अत्याचारांचे नोंदवलेले गुन्हे तक्ता १०.३९ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १०.३९ महिलांवरील अत्याचारांचे राज्यात नोंदविलेले गुन्हे

गुन्हे शीर्ष	२०२३	२०२४	२०२५
बलात्कार	७,५२४	७,९४०	८,६४३
अपहरण व पळवून नेणे	९,३६१	८,८८३	१०,१५५
हुंडाबळी	१७०	१३९	१३८
पती व नातेवाईकांकडून झालेली क्रूर कृत्ये	११,२२६	१०,५३९	११,५७९
विनयभंग/लैंगिक अत्याचार	१७,३२८	१७,६७१	१८,२९४
अनैतिक व्यापार	२११	१५९	२९७
इतर	१,२०९	९८९	१,२४४
एकूण	४७,०२९	४६,३२०	५०,३५०

आधार : विशेष पोलीस महानिरीक्षक, (महिला व बाल अपराध प्रतिबंध विभाग) यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

१०.४०.१ राज्यात महिलांच्या सुरक्षेसाठी महिला अत्याचार प्रतिबंधक सेल, भरोसा सेल, फास्ट ट्रॅक कोर्ट, १,१९,३५३ (शासकीय + खाजगी) तक्रार निवारण समित्या इ. गठित करण्यात आल्या आहेत.

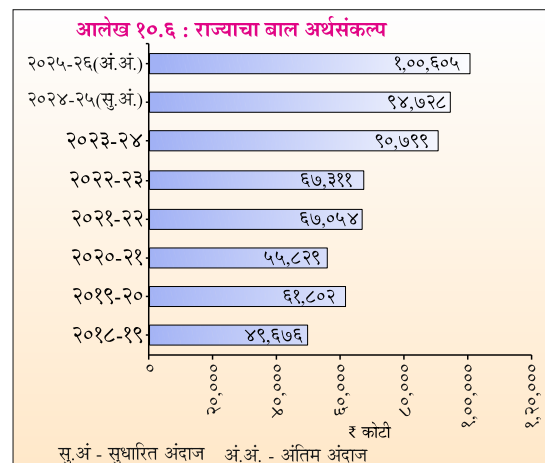
बाल विकास

१०.४१ बालकांच्या शारीरिक, भावनिक व आकलनात्मक वाढीसाठी पोषक वातावरण पुरवणे तसेच सर्व बालकांसाठी दर्जेदार शिक्षण आणि शिक्षणाच्या संधींना प्रोत्साहन देणे हे शासनाचे प्राधान्यक्रम आहेत. प्रत्येक बालकाला संरक्षित वातावरणात क्षमता विकसित करण्याची समान संधीची सुनिश्चिती करण्यासाठी 'बाल धोरण २०१४' राज्यात राबविण्यात येत आहे.

१०.४१.१ **बाल अर्थसंकल्प:** बालप्रतिसादात्मक अर्थसंकल्पाच्या माध्यमातून बालकांसाठी समतोल विकासास प्राधान्य देणाऱ्या पद्धतीने संसाधनांचे नियोजन करणे शासनास शक्य होते. सन २०२४-२५ (सु.अं.) आणि सन २०२५-२६ (अं.अं.) च्या अर्थसंकल्पिय अंदाजानुसार राज्याच्या एकूण अर्थसंकल्पात बाल अर्थसंकल्पाचा हिस्सा अनुक्रमे १२.९ आणि १३.३ टक्के आहे.

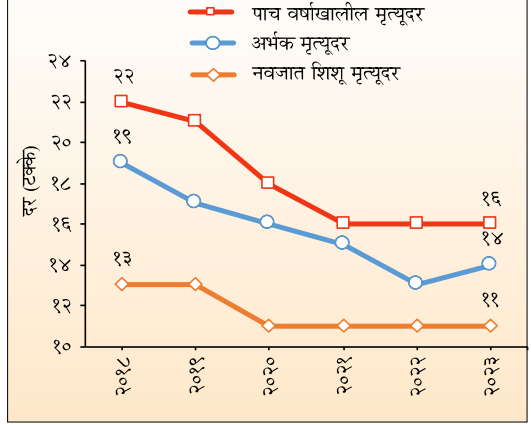
एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना

१०.४२ एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना (एबावियो) चे उद्दिष्ट सहा वर्षांखालील मुलांचा सर्वांगीण विकास आणि गर्भवती व स्तनदा मातांचे आरोग्य आणि पोषण सुधारणे होय. एकूण ५.५३ बालविकास प्रकल्पांतर्गत येणाऱ्या १,१०,६६४ अंगणवाड्यांमार्फत ही योजना राबविण्यात येते. एबावियो अंतर्गत पूरक पोषण, लसीकरण, आरोग्य तपासणी, संदर्भ सेवा, पोषण व आरोग्य शिक्षण आणि अनौपचारिक पूर्व-प्राथमिक शिक्षण यांसारख्या सेवा प्रदान केल्या जातात.



१०.४२.१ **पोषण कार्यक्रम:** एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेअंतर्गत सहा वर्षाखालील बालके, गर्भवती महिला आणि स्तनदा माता यांच्या किमान पोषण गरजा भागविण्यासाठी व त्यांना आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी पूरक पोषण कार्यक्रम राबविला जातो. दुर्गम व संवेदनशील भागातील कुपोषण नियंत्रित करून अर्भक मृत्यू कमी करणे हे सुध्दा या योजनेचे एक उद्दिष्ट आहे. सन २०२४-२५ मध्ये ७४.२१ लाख लाभार्थ्यांवर ₹ १,५७८.०२ कोटी खर्च झाला तर सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ६१.२८ लाख लाभार्थ्यांवर ₹ ७४२.४७ कोटी खर्च झाला. राज्यातील ० ते ५ वर्षे वयोगटातील बालकांची पोषण श्रेणी निहाय टक्केवारी तक्ता १०.४० मध्ये दिली आहे.

आलेख १०.७ : निवडक आरोग्यविषयक निर्देशक



तक्ता १०.४० राज्यातील ० ते ५ वर्षे वयोगटातील बालकांची पोषण श्रेणी निहाय टक्केवारी

महिना	क्षेत्र	वजन केलेली बालके (संख्या)	बालकांची टक्केवारी		
			सर्वसाधारण वजनाची	मध्यम कमी वजनाची	तीव्र कमी वजनाची
मार्च २०२४	ग्रामीण	३४,२३,६९४	९४.२	५.०	०.९
	आदिवासी	८,११,२८९	८१.३	१५.२	३.५
	नागरी	१५,२१,४१६	९३.४	६.१	०.६
	एकूण	५७,५६,३९९	९१.१	६.७	१.२
मार्च २०२५	ग्रामीण	३२,४९,३०९	९४.४	४.८	०.८
	आदिवासी	७,७४,५०७	८१.१	१५.५	३.४
	नागरी	१४,९०,४०६	९३.९	५.७	०.४
	एकूण	५५,१४,२२२	९२.४	६.६	१.१
नोव्हेंबर २०२५	ग्रामीण	३२,९५,७९०	९४.९	४.४	०.६
	आदिवासी	७,४४,७४०	८१.१	१५.६	३.३
	नागरी	१३,८४,६१५	९५.२	४.५	०.३
	एकूण	५४,२५,१४५	९३.१	६.०	०.९

आधार: एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

१०.४२.२ **प्रधान मंत्री मातृवंदना योजना:** माता आणि बालकांचे आरोग्य सुधारण्यासाठी पौष्टिक आहार घेण्यास प्रोत्साहन देण्याकरिता राज्यात १ जानेवारी २०१७ पासून 'प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना' राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत, शासकीय रुग्णालयात नोंदणी केलेल्या गर्भवती महिलांना पहिल्या जीवित अपत्याकरिता ₹ ५,००० बँक खात्यात जमा केले जातात. सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबरपर्यंत १.८४ लाख लाभार्थ्यांवर ₹ ५६.३९ कोटी खर्च झाला.

१०.४२.३ **पोषण ट्रॅकर:** हे बालकांमधील खुंटलेली वाढ, कुपोषण आणि कमी वजनाचे प्रमाण दर्शविणारे आणि पोषण सेवा वितरणाचे शेवटच्या टप्प्यापर्यंत ट्रॅकिंग करणारे मोबाईल-आधारित ॲप्लिकेशन आहे. अतितीव्र कुपोषित, मध्यम तीव्र कुपोषित आणि वाढ खुंटलेल्या बालकांचा तपशील तक्ता १०.४१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. १०.४१ अतितीव्र कुपोषित, मध्यम तीव्र कुपोषित आणि वाढ खुंटलेल्या बालकांचा तपशील

(टक्के)

महिना	उंची व वजन मोजले गेलेली सक्रिय बालके (संख्या)	अतितीव्र कुपोषित	मध्यम तीव्र कुपोषित	अतितीव्र खुंटलेली वाढ	मध्यम तीव्र खुंटलेली वाढ
मार्च २०२५	४८,१०,३०२	०.६	३.१	२३.१	२०.८
नोव्हेंबर २०२५	४४,९९,३५८	०.७	२.७	१४.४	१८.०

आधार: एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

१०.४२.४ **ग्राम बाल विकास केंद्र:** कुपोषणास आळा घालण्यासाठी एकात्मिक बाल विकास सेवा कार्यक्रमा अंतर्गत गाव/अंगणवाडी स्तरावर ग्राम बाल विकास केंद्रे सुरू करण्यात आली आहेत. अतितीव्र कुपोषित बालकांना या केंद्रामध्ये कुपोषण निर्मूलनासाठी खास तयार केलेल्या उर्जायुक्त पौष्टिक आहारासह वैद्यकीय सल्ला दिला जातो.

१०.४२.५ **पोषण अभियान:** एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेअंतर्गत पोषण अभियानाची सर्व जिल्ह्यांमध्ये अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. या अभियानाची मुख्य उद्दिष्टे (i) कुपोषण सहा टक्क्यांनी कमी करणे, (ii) अर्भक, किशोरवयीन मुली व स्त्रियांमधील रक्तक्षयाचे प्रमाण नऊ टक्क्यांनी कमी करणे आणि (iii) जन्माच्या वेळी कमी वजनाच्या बालकांचे प्रमाण सहा टक्क्यांनी कमी करणे ही आहेत. सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबरपर्यंत या अभियानावर ₹ ५२.३३ कोटी खर्च झाला.

१०.४३ **राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग:** महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग हा बाल हक्क संरक्षण अधिनियम २००५ या कायद्यान्वये स्थापित आयोग आहे. या आयोगामध्ये सदर अधिनियमाच्या तरतूदीनुसार बाल हक्क भंग संबंधित तक्रारीच्या संदर्भात अर्धन्यायिक स्वरूपाचे कामकाज पार पाडले जाते. तसेच बाल न्याय (बालकांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम २०१५ चे कलम १०९ अन्वये, पोक्सो अॅक्ट २०१२ चे कलम ४४ अन्वये आणि बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षण हक्क अधिनियम २००९ चे कलम ३१ अन्वये सदर अधिनियमांचे अंमलबजावणीवर देखरेख करण्याचे उत्तरदायित्व आयोगाकडे आहे.

१०.४४ **बालविकासाच्या योजना:** मुलींचा जन्मदर वाढविणे, अर्भक मृत्यूदर कमी करणे, शिक्षणास प्रोत्साहन देणे व त्यांच्या आरोग्याची स्थिती सुधारणे इ. साठी राज्यात विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. बालविकासाच्या विविध योजनांचा तपशील तक्ता १०.४२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.४२ बालविकासाच्या विविध योजनांचा तपशील

योजनेचे नाव	उद्दिष्ट	लाभाचा प्रकार	वर्ष	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)
माझी कन्या भाग्यश्री योजना	मुलींच्या जन्मदर वाढ करणे, गर्भलिंग निदान चाचणी प्रतिबंध, मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रोत्साहन व हमी देणे, मुलींच्या आरोग्याचा दर्जा सुधारणे	आर्थिक मदत	२०२४-२५ २०२५-२६*	५,२८० ३९७	१३.२० १.००
लेक लाडकी योजना	मुलींचा जन्मदर वाढविणे, मुलींचा मृत्यूदर कमी करणे, कुपोषण कमी करणे, मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे, शाळाबाह्य मुलींचे प्रमाण शून्यावर आणणे आणि बालविवाह रोखणे	आर्थिक मदत	२०२४-२५ २०२५-२६*	१,४०,३०० २८,७६६	७०.१५ १४.३८
बेबी केअर किट	नवजात बालकांचे बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्र अथवा शासकीय रुग्णालयात प्रसूती होणाऱ्या मातांना प्रथम नवजात बालकांसाठी ₹ २,००० पर्यंतच्या बेबी केअर किट बॅग उपलब्ध करून देण्यात येतात	बेबी केअर किट बॅग्स	२०२४-२५ २०२५-२६*	६,००,६०० १,०२,४५२	१२०.०० २०.४७
किशोरवयीन मुलींसाठी योजना	आकांक्षित जिल्ह्यांमध्ये निवडक किशोरवयीन मुलींना (१४-१८ वर्षे) आरोग्य व पोषण स्थिती सुधारण्यासाठी पोषण सहाय्य देणे, लोह व फोलिक ॲसिड गोळ्या पुरविणे, आरोग्य तपासणी व संदर्भ सेवा, पोषण व आरोग्य शिक्षण, कौशल्य विषयक प्रशिक्षण देणे	पोषण व पोषणोत्तर सहाय्य	२०२४-२५ २०२५-२६*	१,१०,१२५ १,०५,३०५	३४.०३ १५.०४
भारतरत्न डॉ. एपीजे अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना	अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये आणि अतिरिक्त आदिवासी घटक कार्यक्रम क्षेत्रात उष्मांक आणि प्रथिने यांच्या अभावामुळे निर्माण झालेले कुपोषण कमी करणे. ही योजना राज्यातील १६ जिल्ह्यांतील १११ प्रकल्पातील १४,३२२ अंगणवाड्यांमार्फत राबविण्यात येते	पोषण सहाय्य: i) गरोदर महिला आणि स्तनदा माता ii) बालके पोषण सहाय्य: i) गरोदर महिला आणि स्तनदा माता ii) बालके	२०२४-२५ २०२५-२६*	१,२३,४६९ ६,८०,६७६ १,१४,९३० ६,४४,९९७	२०३.०० १२७.०५
क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले बाल संगोपन योजना	अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांमार्फत अनाथ, निराधार, गरजू व बेघर बालकांना कौटुंबिक जीवन प्रदान करणे		२०२४-२५ २०२५-२६*	९६,०७१ १,४५,०९३	२०१.४६ १०१.४६

आधार : एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर पर्यंत

१०.४४.१ **चाचा नेहरू बाल महोत्सव:** शासकीय/अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांमध्ये दाखल झालेल्या सर्व मुलांच्या सुप्त गुणांना वाव देऊन त्यांच्यात बंधुत्व व संघभावना निर्माण व्हावी यासाठी चाचा नेहरू बाल महोत्सव राज्यातल्या प्रत्येक जिल्ह्यात व प्रादेशिक विभागात दरवर्षी नोव्हेंबर महिन्याच्या दुसऱ्या आठवड्यात आयोजित करण्यात येतो. या योजनेतर्गत सन २०२४-२५ मध्ये ₹ १.७६ कोटी तर सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ २.०९ कोटी खर्च झाला.

मिशन वात्सल्य योजना

१०.४५ बिकट परिस्थितीतील तसेच इतर असुरक्षित बालकांसाठी शासन व नागरीक यांच्या भागीदारीतून सुरक्षित वातावरण निर्मिती करणे हा मिशन वात्सल्य योजनेचा उद्देश आहे. बाल न्याय मंडळे, राज्य बाल संरक्षण संस्था, जिल्हा बाल संरक्षण संस्था, शासकीय/अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांची बालगृहे, निरीक्षण गृहे, अनुरक्षण गृहे, खुली निवारा गृहे, विशेष दत्तक स्रोत संस्था, बाल कल्याण समित्या इत्यादी मिशन वात्सल्य योजनेत समाविष्ट करण्यात आले आहेत. मिशन वात्सल्य योजनेअंतर्गत लाभार्थ्यांवर झालेला घटकनिहाय खर्च तक्ता १०.४३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.४३ मिशन वात्सल्य योजनेअंतर्गत घटकनिहाय खर्च

घटक	संस्थांची संख्या	क्षमता	२०२५-२६+	
			लाभार्थी संख्या	खर्च (₹ लाख)
शासकीय				
निरीक्षण गृहे	१८	५५०	२१३	५१७.८०
बालगृहे	३४	९७५	४४३	७७६.७०
अनुरक्षण गृहे	६	६००	१२५	१३२७.१२
खुली निवारा गृहे	६	३९१	२०४	१०.२०
दत्तक संस्था	१६	१७७	२१८	४६.९९
अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्था				
निरीक्षण गृहे	३९	१,९८४	१,११३	-
बाल गृहे	३२३	१३,५३४	७,५५४	४,४२४.२६
एचआयव्ही बाल गृहे	१०	६५५	३७२	३७.५९
प्रायोजकत्व योजना	ला.ना.	ला.ना.	३५,५२०	-

आधार: महिला व बाल विकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

ला.ना. - लागू नाही

+ डिसेंबर पर्यंत

१०.४६ **बालकांची सुरक्षा:** बालकांवरील अत्याचारांचे गुन्हे किंवा ज्या गुन्ह्यात बालके पीडित असतात त्यांना बालकांवरील अत्याचारांचे गुन्हे म्हणून संबोधले जाते. बालकांवरील अत्याचारांचे राज्यातील नोंदविलेले गुन्हे तक्ता १०.४४ मध्ये दिले आहेत.

१०.४६.१ मुलांच्या सुरक्षेसाठी पोक्सो कायदा, बाल न्याय कायदा, बाल संरक्षण युनिट्सची स्थापना, बाल कल्याण समित्या, विशेष बाल पोलिस युनिट्स, बाल न्याय मंडळे, जागरूकता मोहिमा, बाल सुरक्षा शिक्षण आणि क्षमता बांधणी अशा उपाययोजना राज्यात केल्या जात आहेत.

तक्ता १०.४४ बालकांवरील अत्याचारांचे राज्यातील नोंदविलेले गुन्हे

गुन्हे शीर्ष	(संख्या)		
	२०२३	२०२४	२०२५
खून	९०	८४	७०
अर्भक हत्या	९	११	६
भ्रूण हत्या	४	३	६
बालकांवरील बलात्कार	४,७०४	४,७५५	५,३३०
अपहरण व पळवून नेणे	१२,२५२	१२,६७१	१४,४०४
परित्याग	१०१	४५	३३
इतर	५,३३४	५,१९८	५,३८५
एकूण	२२,४९४	२२,७६७	२५,२३४

आधार: विशेष पोलीस महानिरीक्षक, (महिला व बाल अपराध प्रतिबंध विभाग) यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

रोजगार व दारिद्र्य

१०.४७ सर्व समावेशक आणि शाश्वत विकासासाठी रोजगार निर्मिती आणि दारिद्र्य निर्मूलन हे अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. आर्थिक वाढ असूनही बेरोजगारी व असंघटित क्षेत्रातील रोजगार आढ्याने जीवनमानावर परिणाम करत आहेत. या पार्श्वभूमीवर रोजगाराच्या संधी वाढविणे, समता आणि दीर्घकालीन आर्थिक स्थैर्य यावर विशेष भर देण्यात येऊन उपजीविका सुधारणे व दारिद्र्य निर्मूलन करणे यासाठी शासन विविध धोरणे व कल्याणकारी योजना राबवीत आहे.

रोजगार

१०.४८ जनगणना, आर्थिक गणना, नियतकालिक श्रमबल पाहणी, असंघटित क्षेत्रातील उपक्रमांचे वार्षिक सर्वेक्षण, नोंदणीकृत कारखान्यांकडून मिळणारे अनिवार्य अहवाल, ई-श्रम पोर्टल, रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रम, इत्यादी रोजगार बेरोजगारी विषयक आकडेवारीचे प्रमुख स्रोत आहेत.

रोजगाराची स्थिती

१०.४९ जनगणनेनुसार रोजगाराची स्थिती: जनगणना २०११ नुसार, राज्यातील एकूण कामगारांची संख्या ४.९४ कोटी होती, त्यापैकी ४.३८ कोटी मुख्य कामगार व ०.५७ कोटी सीमांतिक कामगार होते. मुख्य कामगारांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण ३१.५ टक्के तर सीमांतिक कामगारांमध्ये ते ५३.६ टक्के होते. देशाकरिता कामगार लोकसंख्या गुणोत्तर ३९.८ टक्के होते तर ते राज्यासाठी जास्त असून ४४.० टक्के होते. जनगणनेनुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी तक्ता १०.४५ मध्ये दिली आहे. जनगणना २०११ नुसार कामगारांचे आर्थिक कार्यानुसार वर्गीकरण परिशिष्ट १०.१० मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.४५ जनगणनेनुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी

कामगारांचे वर्गीकरण	जनगणना (टक्के)				
	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११
मुख्य कामगार					
अ) कृषि व संलग्न कार्ये					
शेतकरी	३५.५	३१.९	३०.०	२४.८	२३.२
शेतमजूर व मासेमारी	३०.९	२६.०	२५.९	२०.३	२२.९
ब) बिगर कृषि व संलग्न कार्ये					
खाणकाम व दगडकाम	०.३	०.३	०.३	०.४	०.२
वस्तुनिर्माण	१३.१	१२.७	१२.१	११.०	१०.५
बांधकाम	१.५	२.०	२.४	३.४	४.१
व्यापार	६.७	६.५	७.८	७.१	६.४
वाहतूक व साठवण, दळणवळण	३.०	३.०	३.४	४.३	५.८
इतर	९.०	८.६	९.५	१३.०	१५.५
सीमांतिक कामगार	@	९.०	८.६	१५.७	११.५
एकूण कामगार	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०

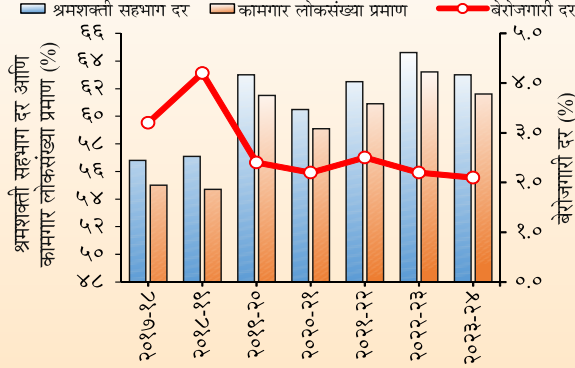
आधार: भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय, भारत सरकार

@ सीमांतिक कामगार असे वर्गीकरण नाही

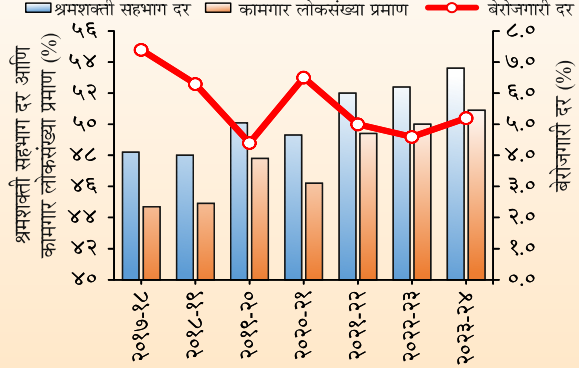
१०.५० नियतकालिक श्रमबल पाहणी नुसार रोजगाराची स्थिती: श्रमबलाबाबत वेळोवेळी लागणारी माहिती उपलब्ध व्हावी यासाठी राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालयाने सन २०१७ पासून नियतकालिक श्रमबल पाहणी सुरु केली. या पाहणीद्वारे संकलित केलेल्या माहितीच्या आधारे श्रमशक्तीचे प्रमुख निर्देशक श्रमशक्ती सहभाग दर, कामगार लोकसंख्या प्रमाण, बेरोजगारी दर सामान्य कार्यस्थिती (मुख्य कार्य स्थिती + दुय्यम कार्य स्थिती) आणि चालू साप्ताहिक कार्य स्थिती यांच्या आधारे अंदाजित केले जातात. सन २०२३-२४ चा नियतकालिक श्रमबल पाहणीसाठीचा वार्षिक अहवाल उपलब्ध आहे.

- श्रमशक्ती सहभाग दर : लोकसंख्येमधील श्रमबलातील व्यक्तींची टक्केवारी
- कामगार लोकसंख्या प्रमाण: लोकसंख्येमधील रोजगारीत व्यक्तींची टक्केवारी
- बेरोजगारी दर : श्रमबलातील बेरोजगार व्यक्तींची टक्केवारी

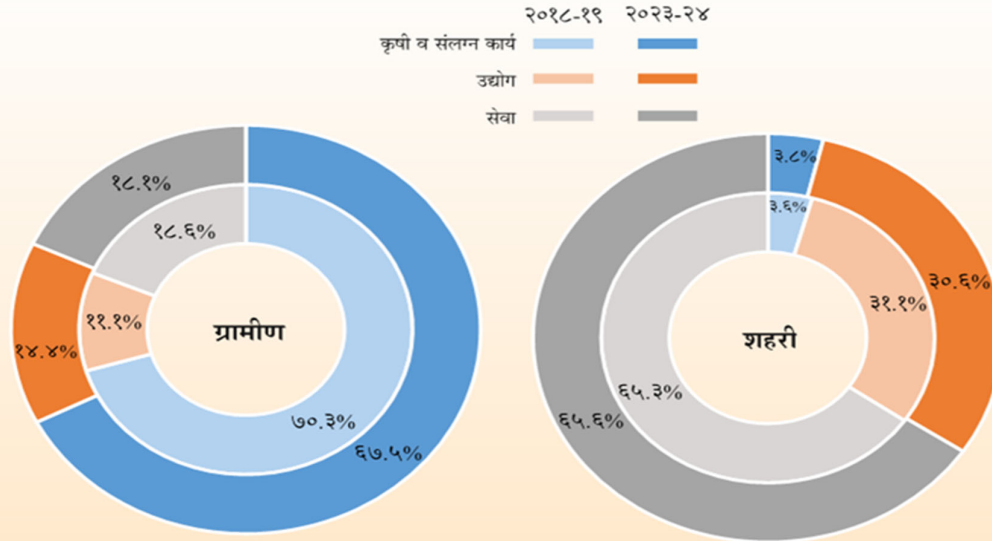
आलेख १०.८ : नियतकालिक श्रमबल पाहणीनुसार राज्यात सामान्य स्थितीनुसार (मुख्य+दुय्यम कार्य स्थिती) १५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील व्यक्तींसाठी श्रमशक्ती सहभाग दर, कामगार लोकसंख्या प्रमाण आणि बेरोजगारी दर - ग्रामीण



आलेख १०.९ : नियतकालिक श्रमबल पाहणीनुसार राज्यात सामान्य स्थितीनुसार (मुख्य+दुय्यम कार्य स्थिती) १५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील व्यक्तींसाठी श्रमशक्ती सहभाग दर, कामगार लोकसंख्या प्रमाण आणि बेरोजगारी दर - शहरी



आलेख १०.१० : नियतकालिक श्रमबल पाहणीनुसार राज्यात काम करणाऱ्या व्यक्तींची क्षेत्रनिहाय टक्केवारी



१०.५०.१ जनगणना २०११ आणि नियतकालिक श्रमबल पाहणी २०२३-२४ नुसार क्षेत्रनिहाय कामगारांची टक्केवारी तक्ता १०.४६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.४६ जनगणना २०११ आणि नियतकालिक श्रमबल पाहणी २०२३-२४ नुसार क्षेत्रनिहाय कामगारांची टक्केवारी

(टक्के)

बाब	जनगणना २०११	नियतकालिक श्रमबल पाहणी २०२३-२४
कृषी व संलग्न कार्य	५२.१	४३.२
खाणकाम व दगडकाम	०.३	०.२
वस्तुनिर्माण	११.८	१२.७
वीज, वायू आणि पाणी पुरवठा	०.४	०.७
बांधकाम	४.६	७.०
व्यापार, दुरूस्ती, वाहतूक व साठवण, दळणवळण	१३.७	१८.१
वित्तीय सेवा आणि स्थावर मालमत्ता	१.९	२.३
लोक प्रशासन आणि संरक्षण	५.३	१.६
इतर	९.९	१४.२
एकूण कामगार	१००.०	१००.०

आधार: १. भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय, भारत सरकार

२. नियतकालिक श्रमबल पाहणी

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२५-२६

१०.५१ **असंघटित क्षेत्रातील उद्योगांचे वार्षिक सर्वेक्षण:** राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, सांख्यिकी व कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय यांचेद्वारे असंघटित क्षेत्रातील उद्योगांचे वार्षिक सर्वेक्षण दरवर्षी केले जाते. उत्पादन, व्यापार आणि इतर सेवा क्षेत्र (बांधकाम क्षेत्र वगळून) यामध्ये कार्यरत असलेल्या असंघटित गैरकृषी आस्थापनांच्या आर्थिक व कार्यात्मक बाबींचे मोजमाप करणे हा या सर्वेक्षणाचा मूळ उद्देश आहे. राज्यातील असंघटित क्षेत्रातील उद्योगांचे वार्षिक सर्वेक्षणातील काही महत्त्वाचे निष्कर्ष तक्ता १०.४७ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १०.४७ राज्यातील असंघटित क्षेत्रातील उद्योगांचे वार्षिक सर्वेक्षणातील काही महत्त्वाचे निष्कर्ष

बाब	असंघटित क्षेत्रातील उद्योग वार्षिक सर्वेक्षण २०२२-२३				असंघटित क्षेत्रातील उद्योग वार्षिक सर्वेक्षण २०२३-२४			
	उत्पादन	व्यापार	इतर सेवा	सर्व	उत्पादन	व्यापार	इतर सेवा	सर्व
आस्थापनांची अंदाजित संख्या (लाख)	१५.७१	२२.३१	२२.९६	६०.९७	१५.५५	२२.२६	२६.६३	६४.४५
कामगारांची अंदाजित संख्या (लाख)	२९.३९	४२.७४	४३.३९	११५.५१	२९.२७	४३.९४	४८.२७	१२१.४८
प्रति नियुक्त कामगार अंदाजित वार्षिक वेतन (₹ लाख मध्ये)	१.२४	१.१५	१.६५	१.४१	१.४४	१.४०	१.६३	१.५२
प्रति आस्थापना अंदाजित वार्षिक स्थूल मूल्यवृद्धी (लाख)	२.३८	२.९३	३.७६	३.१०	२.५८	३.२८	३.९३	३.३८
प्रति कामगार अंदाजित वार्षिक स्थूल मूल्यवृद्धी (लाख)	१.२७	१.५३	२.०१	१.६४	१.३७	१.६६	२.१८	१.७९
एकूण अंदाजित स्थूल मूल्यवृद्धी मध्ये स्थूल मूल्यवृद्धीचा हिस्सा	१९.८	३४.४	४६.०	१००.०	१८.४	३३.५	४८.२	१००.०
मालकी हक्कांच्या आस्थापनांपैकी महिलांच्या मालकीच्या आस्थापनांची टक्केवारी	५०.६	१३.७	१२.९	२२.९	५५.३	१६.५	२०.६	२७.५

आधार: वार्षिक असंघटित क्षेत्रातील उद्योग सर्वेक्षण अहवाल, सांख्यिकी व कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय, भारत सरकार

१०.५२ **आर्थिक गणनेनुसार रोजगाराची स्थिती:** सहाव्या आर्थिक गणनेत (२०१३) पीक उत्पादन व लागवड, लोक प्रशासन, संरक्षण, अनिवार्य सामाजिक सुरक्षा सेवा, घरगुती कामगारांचे मालक म्हणून कुटुंबांचे कार्य, विदेशी संघटना व संस्थांचे कार्य तसेच अनधिकृत कार्ये वगळता सर्व आस्थापनांचा समावेश करण्यात आला होता. पाचव्या आणि सहाव्या आर्थिक गणनेनुसार राज्यातील आस्थापनांची संख्या व त्यामधील रोजगार तक्ता १०.४८ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १०.४८ पाचव्या व सहाव्या आर्थिक गणनेनुसार राज्यातील आस्थापनांची संख्या व त्यामधील रोजगार

तपशील	पाचवी आर्थिक गणना २००५@	सहावी आर्थिक गणना २०१३
एकूण आस्थापना (लाख)	४१.५३	६१.३७
शेतकी आस्थापना (टक्के)	१४.५	२५.९
बिगर शेतकी आस्थापना (टक्के)	८५.५	७४.१
एकूण आस्थापनेतील कार्यरत कामगारांची संख्या (लाख)	१०५.२७	१४५.१२
शेतकी आस्थापनेतील कार्यरत कामगार (टक्के)	१०.०	१८.२
बिगर शेतकी आस्थापनेतील कार्यरत कामगार (टक्के)	९०.०	८१.८

@ पाचव्या व सहाव्या आर्थिक गणनेच्या अर्थपूर्ण तुलनेसाठी पाचव्या आर्थिक गणनेतील लोक प्रशासन, संरक्षण व अनिवार्य सामाजिक सुरक्षा सेवा ही कार्ये विचारात घेण्यात आलेली नाही

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

१०.५३ **रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमानुसार रोजगार:** रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील रोजगाराच्या संरचनेबाबतची माहिती उपलब्ध करून देणे रोजगाराच्या स्तरांतील बदलांबाबतचे संनियंत्रण करणे आहे. या कार्यक्रमांतर्गत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील आस्थापनांची संख्या व त्यामधील रोजगार यांची त्रैमासिक आकडेवारी संकलित केली जाते. या कार्यक्रमांतर्गत बृहन्मुंबई क्षेत्रासाठी २५ किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या आस्थापनांचा समावेश असून राज्याच्या उर्वरित भागात १० किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या आस्थापनांचा समावेश असतो. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमानुसार रोजगार तक्ता १०.४९ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.४९ रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमानुसार रोजगार

(००००)

वर्ष	सार्वजनिक क्षेत्र			खाजगी क्षेत्र			एकूण		
	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण
२०२३	१,७०५	६४६	२,३५२	४,३५५	१,७६४	६,११९	६,०६०	२,४११	८,४७१
२०२४	१,७१८	६५९	२,३७७	४,४९५	१,८२९	६,३२४	६,२१३	२,४८८	८,७०१
२०२५*	१,७१९	६६२	२,३८१	४,५८०	१,८६१	६,४४१	६,२९९	२,५२३	८,८२२

आधार: कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

+ ऑक्टोबर पर्यंत

कारखान्यातील रोजगार

१०.५४ राज्यात कारखाने अधिनियम, १९४८ अंतर्गत नोव्हेंबर २०२५ पर्यंत ३९,१८७ नोंदणीकृत कारखाने कार्यरत होते व त्यातील सरासरी दैनिक रोजगार सुमारे ३४.६३ लाख होता. एकूण कार्यरत कारखान्यांपैकी ५० किंवा त्यापेक्षा कमी कामगार असणाऱ्या कारखान्यांचे प्रमाण ६९.७ टक्के होते. राज्यातील विविध उद्योगातील सरासरी दैनिक रोजगार परिशिष्ट १०.११ मध्ये दिला असून राज्यातील कार्यरत कारखाने व त्यातील रोजगार परिशिष्ट १०.१२ मध्ये दिला आहे.

१०.५५ **राज्य शासनाच्या सेवेतील कर्मचारी:** राज्य शासकीय कर्मचारी (सार्वजनिक उपक्रम व स्थानिक स्वराज्य संस्था वगळून) यांची गणना दरवर्षी एक जुलै हा संदर्भ दिनांक धरून करण्यात येते. दि. १ जुलै २०२५ रोजी राज्य शासनाच्या सेवेमध्ये गट अ ते ड गटातील एकूण ७.३६ लाख मंजूर पदे होती व त्यापैकी ३०.६ टक्के पदे रिक्त होती. राज्य शासनाच्या सेवेतील गटनिहाय कर्मचाऱ्यांची संख्या तक्ता १०.५० मध्ये दिली आहे.

कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता

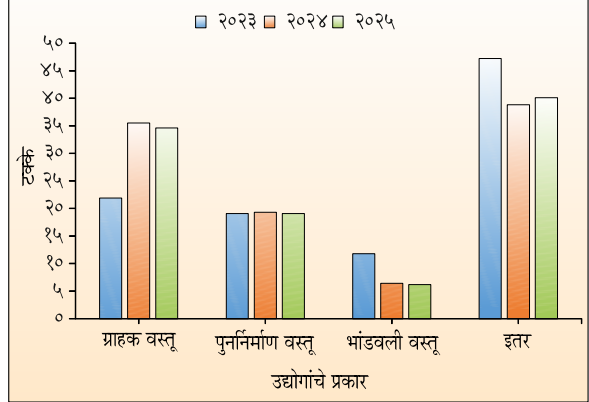
१०.५६ कामाच्या शोधात असणाऱ्या व्यक्तींना रोजगार व स्वयंरोजगार संबंधित बाबींमध्ये, मार्गदर्शन आणि सहाय्य करण्यासाठी राज्यात कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांची स्थापना करण्यात आली आहे. सद्यःस्थितीत राज्यात अशी ४४ केंद्रे कार्यरत असून, त्यापैकी ३६ केंद्रे जिल्हा स्तरावर आहेत आणि आठ केंद्रे विशेषतः आदिवासी उमेदवारांकरिता आहेत. प्रत्येक जिल्हा स्तरावरील केंद्रात दिव्यांगांसाठी विशेष कक्ष स्थापन करण्यात आला आहे.

१०.५६.१ माहे ऑक्टोबर २०२५ अखेर या केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत नोंद झालेल्या व्यक्तींची संख्या ७३.७४ लाख होती. माहे ऑक्टोबर २०२५ मध्ये या केंद्रात नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ४.५० लाख होती. अधिसूचित रिक्त पदे, भरण्यात आलेली पदे आणि चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींचा शैक्षणिक पात्रतेनुसार तपशील अनुक्रमे परिशिष्ट १०.१३ व परिशिष्ट १०.१४ मध्ये दिला आहे.

१०.५७ **रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम:** राज्य शासनमार्फत रोजगार प्रोत्साहनाकरिता खालील कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत.

- शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण कार्यक्रम: शिकाऊ उमेदवारांना प्रशिक्षण देऊन उद्योगांना प्रशिक्षित मनुष्यबळ पुरविणे
- उद्योजकता विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम: सुशिक्षित बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगारासाठी प्रेरित व प्रशिक्षित करणे रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रमाचा तपशील तक्ता १०.५१ मध्ये दिला आहे.

आलेख १०.११ : उद्योग प्रकार निहाय सरासरी दैनिक रोजगाराची टक्केवारी



तक्ता १०.५० राज्य शासनाच्या सेवेतील गटनिहाय कर्मचाऱ्यांची संख्या

(लाख)

गट	पदे (दि. १ जुलै २०२५ रोजी)		
	मंजूर	भरलेली	रिक्त
अ	०.४६	०.३०	०.१६
ब	०.७५	०.५०	०.२५
क	५.०४	३.७४	१.३०
ड	१.११	०.५७	०.५४
एकूण अ ते ड	७.३६	५.११	२.२५
इ#	ला.ना.	२.२९	ला.ना.

वेतन श्रेणीतील कंत्राटी कर्मचारी आणि एकत्रित मानधनावरील कंत्राटी

कर्मचारी ला.ना. लागू नाही * अस्थायी

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता १०.५१ रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रमाचा तपशील

कार्यक्रम	लाभार्थी (संख्या)			खर्च (₹ लाख)		
	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६+	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६+
शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण	४०,०१२	६५,६८६	३९,५०७	१,८७०.३४	२,०८३.६६	१,६९४.२८
उद्योजकता विकास प्रशिक्षण	३१,३६८	३२,११४	२०,९१९	१,०२६.२१	१,०९४.०२	६६०.७६

आधार: १) व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

२) उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर पर्यंत

१०.५८ कुशल कामगारांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे तसेच उद्योगांसाठी मनुष्यबळाची उपलब्धता सुनिश्चित करण्याच्या उद्देशाने राज्य शासनामार्फत सन २००९-१० पासून सर्व जिल्ह्यांमध्ये रोजगार मेळावे आयोजित करण्यात येत आहेत. रोजगार मेळाव्यांचा तपशील तक्ता १०.५२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.५२ रोजगार मेळाव्यांचा तपशील

तपशील	(संख्या)		
	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६+
रोजगार मेळावे (संख्या)	५८१	७६७	३१२
सहभागी उद्योजक	५,३७७	७,२७३	२,३६१
रोजगार मेळाव्यासाठी उपस्थित उमेदवार	२,५६,६६६	१,२७,३५७	५८,६०५
प्राथमिक निवड झालेले उमेदवार	९५,४७८	३८,५१२	२१,४२०

आधार: कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

+ ऑक्टोबर पर्यंत

१०.५९ राज्यातील सर्व कौशल्य विकास उपक्रमांचे नियोजन, समन्वय, अंमलबजावणी आणि संनियंत्रण करण्यासाठी कौशल्य विकास सोसायटी प्रमुख संस्था म्हणून कार्यरत आहे. विविध विभागांमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या सर्व कौशल्य विकास योजनांची एकसंध व प्रभावी अंमलबजावणीची सुनिश्चिती करण्यासाठी कौशल्य विकास सोसायटीमार्फत व्यवस्थितपणे आणि एकत्रितपणे राबविल्या जात आहेत. कौशल्य विकास योजनांची माहिती तक्ता १०.५३ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.५३ कौशल्य विकास योजनांची माहिती

योजना	(संख्या)			
	२०२४		२०२५	
	नोंदणीकृत उमेदवार	प्रशिक्षित उमेदवार	नोंदणीकृत उमेदवार	प्रशिक्षित उमेदवार
प्रमोद महाजन कौशल्य व उद्योजकता विकास अभियान	१,१३,६१५	१,०७,६२१	७८,९३७	६७,२९५
प्रमोद महाजन ग्रामीण कौशल्य विकास केंद्र	१६,२६९	९,६८८	२१,२६९	४,९०९
आचार्य चाणक्य कौशल्य विकास केंद्र	३०,८२४	८,२६०	२८,६७८	२,७८२
प्रधान मंत्री विश्वकर्मा सम्मान योजना	६८,७१३	६६,५२९	१२,१२४	११,९१४
किमान कौशल्य विकास कार्यक्रम	२६,०९०	१९,५९८	३४,९०४	६,१२०

आधार: महाराष्ट्र राज्य कौशल्य विकास सोसायटी, महाराष्ट्र शासन

रोजगार निर्मिती योजना

१०.६० महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना-महाराष्ट्र: 'महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम-२००५' अंतर्गत उपजीविका सुरक्षिततेत सुधारणा करण्यासाठी प्रत्येक आर्थिक वर्षात ग्रामीण भागातील अकुशल काम करण्यासाठी इच्छुक असणाऱ्या कुटुंबातील प्रौढास किमान १०० दिवसांच्या रोजगाराची हमी देण्यात येते. प्रति लाभार्थी कुटुंबाच्या १०० दिवसांपर्यंतच्या रोजगाराचा खर्च भारत सरकारमार्फत करण्यात येतो तर १०० दिवसांवरील अतिरिक्त रोजगाराचा खर्च राज्य शासनामार्फत केला जातो. राज्यातील महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचा तपशील तक्ता १०.५४ मध्ये दिला आहे. कामाच्या वर्गीकरणानुसार पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या व त्यावर झालेला खर्च परिशिष्ट १०.१५ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता १०.५४ महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचा तपशील

तपशील	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६*
रोजगार पुरविलेल्या कुटुंबांची संख्या (लाख)	२४.४६	३०.०७	३३.३७
त्यापैकी			
१०० किंवा कमी दिवस (रोजगार पुरविलेल्या कुटुंबांची संख्या (लाख)	२१.७२	२६.०४	३१.४५
१०० पेक्षा जास्त दिवस (रोजगार पुरविलेल्या कुटुंबांची संख्या (लाख)	२.७५	४.०३	१.९२
१०० पेक्षा जास्त दिवस रोजगार पुरविण्यासाठी आलेला खर्च (₹ कोटी)	२,०४५.९०	२,२६८.६५	२,२९९.१६
रोजगार निर्मिती (कोटी मनुष्य दिवस)	११.६०	१६.२१	१३.००
प्रति कुटुंब सरासरी रोजगार (दिवस)	४७	५४	३९
रोजगारातील हिशशाची टक्केवारी			
अनुसूचित जाती	६.९	६.१	५.३
अनुसूचित जमाती	१७.४	१५.९	१७.८
महिला	४३.९	४४.७	४५.७
पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या	३,३७,७६४	४,३५,७१८	५,५६,३६९
एकूण खर्च (₹ कोटी)	४,४६०.८३	५,९७२.२८	५,९७४.७९
एक दिवसाच्या रोजगार निर्मितीचा खर्च (₹)	३८५	३६८	४६०

आधार: नियोजन विभाग (रोजगार हमी योजना), महाराष्ट्र शासन

+ २ फेब्रुवारी पर्यंत

१०.६०.१ संसदेने "विकसित भारत-रोजगार व आजीविका मिशन हमी अभियान (ग्रामीण)" (VB-G RAM G) अधिनियम - २०२५, संमत केला असून सदर अधिनियमान्वये 'महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम - २००५' (MGNREGA) निरसित करण्यात येणार आहे. ग्रामीण कुटुंबास अकुशल रोजगाराची वैधानिक हमी देवून त्याद्वारे 'विकसित भारत २०४७' या राष्ट्रीय उद्दिष्टांशी सुसंगत असा ग्रामीण विकास आराखडा तयार करण्यात येणार आहे. या अधिनियमांतर्गत, समृद्ध आणि सशक्त भारताची निर्मिती सुनिश्चित करण्यासाठी, ज्या कुटुंबातील प्रौढ सदस्य स्वतःहून काम करण्यासाठी तयार असतील अशा प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबास १२५ दिवसांच्या अकुशल रोजगाराची हमी देण्यात आली आहे.

१०.६१ **महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान:** दीनदयाळ अंत्योदय योजना- राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानांतर्गत महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (उमेद) राज्य शासनमार्फत राबविण्यात येते आहे. या अभियानांतर्गत शाश्वत शेती व पशुपालन, गौण वनोत्पादन आणि मत्स्य व्यवसाय या संलग्न कार्यांवर भर दिला आहे. महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची (उमेद) प्रगती तक्ता १०.५५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५५ महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची (उमेद) प्रगती

तपशील	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६*
स्थापन झालेले स्वयंसहायता गट (संख्या)	५६,८३२	३६,८३६	१०,८२६
स्वयंसहायता गटांतील सदस्य (संख्या)	७,७८,०५५	४,९७,२१६	१,२०,२१८
प्राप्त अनुदान (₹ कोटी)	१,४७३.३८	१,८०७.२१	८८२.९७
खर्च (₹ कोटी)	१,३०४.८७	१,८८०.१४	८५२.०९
कर्ज देण्यात आलेले स्वयंसहायता गट (संख्या)	२,८४,८९३	२,८८,१०४	१,३८,१२३
पत पुरवठा (₹ कोटी)	८,९५०.००	१०,७८६.००	५,२७०.००

आधार: ग्राम विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन.

+ ऑक्टोबर पर्यंत

१०.६२ **पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम:** पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम हा राज्यात सन २००८-०९ पासून राज्य खादी व ग्रामोद्योग आयोगामार्फत राबविण्यात येतो. पारंपरिक कारागीर व बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगारासाठी नवीन उपक्रम सुरु करण्यास संधी निर्माण करणे व त्याद्वारे नागरी भागात होणारे स्थलांतर कमी करणे हा या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्देश आहे. हा कार्यक्रम राज्यात खादी व ग्रामोद्योग, आयोग मार्फत राबविण्यात येत आहे. पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रमाचा तपशील तक्ता १०.५६ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता १०.५६ पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रमाचा तपशील

तपशील	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६+
प्रकल्प (संख्या)	२,७२७	१,८३७	२,१५४
वितरीत मार्जिन निधी (₹ कोटी)	११९.०६	१०३.०३	११५.७७
रोजगार निर्मिती (संख्या)	२१,८१६	१४,६९६	१७,२३२

आधार: उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर पर्यंत

१०.६३ **मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम:** सूक्ष्म व लघु उद्योगांद्वारे रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी राज्यात सन २०१९ पासून या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत प्रकल्प किंमतीच्या १५ ते ३५ टक्के अर्थसहाय्य कर्ज संलग्न अनुदान म्हणून दिले जाते. मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रमाचा तपशील तक्ता १०.५७ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता १०.५७ मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रमाचा तपशील

वर्ष	प्रकल्प (उद्दीष्टे)	मंजूर		वितरीत		रोजगार
		प्रकल्प संख्या	मार्जिन निधी	प्रकल्प संख्या	मार्जिन निधी	
२०२२-२३	२५,६००	१२,३२६	२७,६५७.००	५,१४७	१४,२६०.००	१४,३००
२०२३-२४	२५,०००	१९,८००	४३,८३३.४४	९,५६३	२५,३५०.८१	२५,४००
२०२४-२५	२५,०००	२२,८४३	४८,९८०.०७	४,६१९	१५,२५१.००	१५,२५०
२०२५-२६+	५०,०००	१३,९४२	४१,८००.००	४,०५८	१३,९०५.००	१३,९०५

आधार: उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

+ १३ जानेवारी पर्यंत

१०.६४ **मुख्यमंत्री युवा कार्य प्रशिक्षण योजना:** युवकांना रोजगार प्रशिक्षण व व्यवहारिक अनुभव प्रदान करून शिक्षण व रोजगार यातील अंतर कमी करण्याच्या उद्देशाने राज्य शासनाने जुलै २०२४ मध्ये ही योजना सुरु केली आहे. या योजनेचा उद्देश दरवर्षी १० लाख रोजगार प्रशिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून युवकांच्या रोजगार क्षमतेत वाढ करणे व उदमशीलतेच्या संधीमध्ये सुधारणा करणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. पात्र उमेदवारांना त्यांच्या शैक्षणिक पात्रतेनुसार ₹ ६,००० ते ₹ १०,००० दरम्यान विद्यावेतन मिळते. मुख्यमंत्री युवा कार्य प्रशिक्षण योजनेचा तपशील तक्ता १०.५८ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १०.५८ मुख्यमंत्री युवा कार्य प्रशिक्षण योजनेचा तपशील

तपशील	२०२५-२६+		
	शासकीय	खाजगी	एकूण
प्रशिक्षणार्थी नोंदणी संख्या		-	१,५६,१०८
नोंदणीकृत आस्थापना	१६,६०२	९,७१८	२६,३२०
कार्य प्रशिक्षण पदांसाठी केलेले अर्ज	२,२२,८६२	२,१९,२१२	४,४२,०७४
कार्य प्रशिक्षण संधी उपलब्ध केलेल्या आस्थापना	१०,५६१	५,४९०	१६,०५१
कार्य प्रशिक्षणासाठी रुजू झालेले उमेदवार	८७,८५५	४७,४९५	१,३५,३५०

आधार: कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

+ ८ फेब्रुवारी पर्यंत

कामगार कल्याण

१०.६५ **कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी योजनेअंतर्गत नोंदणीकृत कर्मचारी:** कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी योजना २० पेक्षा जास्त कामगार असलेल्या आस्थापनांना लागू होते. कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी योजनेअंतर्गत नोंदणीकृत कर्मचाऱ्यांची संख्या तक्ता १०.५९ मध्ये दिली आहे.

१०.६६ **ई-श्रम पोर्टल:** असंघटीत कामगारांना सामाजिक सुरक्षा सेवा देण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय माहितीकोष तयार करण्यासाठी श्रम व रोजगार मंत्रालय, भारत सरकार यांनी हे पोर्टल विकसित केले आहे. दि. ३१ जानेवारी २०२६ पर्यंत राज्यातील १.८३ कोटी असंघटीत कामगारांची नोंदणी ई-श्रम पोर्टलवर झाली असून त्यापैकी ५५.८ टक्के स्त्रिया आहेत. एकूण नोंदणीकृत असंघटीत कामगारांपैकी ५१.७ टक्के कामगार १८ ते ४० वर्षे वयोगटातील आहेत तर २६.८ टक्के कामगार ४० ते ५० वर्षे वयोगटातील आहेत. राज्यातील ई-श्रम पोर्टलवर नोंदणी केलेल्या कामगारांचा तपशील तक्ता १०.६० मध्ये दिला आहे.

१०.६७ इमारत व इतर बांधकाम कामगारांच्या रोजगार व सेवाशर्तीचे नियमन करण्याच्या उद्देशाने तसेच सुरक्षा, आरोग्य व कल्याणासाठीच्या उपाय योजना करण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे. सन २०२४-२५ मध्ये नोंदणीकृत बांधकाम कामगारांची संख्या २६.६७ लाख होती, तर सन २०२५-२६ मध्ये माहे ऑक्टोबर पर्यंत ती १५.४३ लाख होती. सन २०२४-२५ विविध योजनेत लाभार्थ्यांची संख्या ७०.५८ लाख होती, तर सन २०२५-२६ मध्ये सप्टेंबरपर्यंत एकूण ५१.९७ लाख लाभार्थ्यांना विविध योजनांचा लाभ मिळाला.

१०.६८ **प्रधानमंत्री श्रमयोगी मान-धन योजना:** असंघटीत कामगारांना वृद्धापकालीन सुरक्षा व सामाजिक सुरक्षा देण्यासाठी सन २०१९ पासून ही योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत १८ ते ४० वर्षे वयोगटातील दरमहा ₹ १५,००० किंवा त्यापेक्षा कमी मासिक उत्पन्न असलेले आणि अन्य कुठल्याही निवृत्ती वेतन योजनेत सहभागी नसलेले असंघटीत कामगार पात्र आहेत. या पात्र कामगारांना त्यांच्या वयानुसार दरमहा ₹ ५५ ते २०० वर्गणी भरावी लागेल व वयाची ६० वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर दरमहा ₹ ३,००० निवृत्ती वेतन मिळेल. या योजनेंतर्गत राज्यात जानेवारी २०२६ पर्यंत ६,२६,६६२ असंघटीत कामगारांची नोंदणी झाली आहे.

बाल कामगार प्रतिबंध

१०.६९ 'बाल कामगार (प्रतिबंध आणि नियमन) अधिनियम १९८६' चा उद्देश १४ वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या बालकांना रोजगारास प्रतिबंध करणे आहे. बालकांच्या आरोग्यासाठी धोकादायक आणि मनावर विपरित परिणाम करणाऱ्या १६ व्यवसाय व ६५ प्रक्रियांमध्ये बालकांना कामावर ठेवण्यात या अधिनियमान्वये प्रतिबंध करण्यात आला आहे. अधिनियमातील सन २०१६ च्या सुधारणेनुसार वयाची १४ वर्षे पूर्ण झालेल्या परंतु १८ वर्षे पूर्ण नसलेल्यांना किशोरवयीन संबोधले असून धोकादायक व्यवसायांमध्ये त्यांना रोजगारास प्रतिबंध केला आहे. सन २०२५ मध्ये एकूण ३८१ ठिकाणी धाडी टाकण्यात येऊन १०१ बाल कामगार व १५६ किशोरवयीन कामगारांची सुटका करण्यात आली आणि २८२ आस्थापनांवर कायदेशीर कारवाई करण्यात आली.

तक्ता १०.५९ कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी योजनेअंतर्गत नोंदणीकृत कर्मचाऱ्यांची संख्या

(लाख)		
वर्ष	महाराष्ट्र	अखिल भारत
२०२३-२४	२८.४६	१३१.४८
२०२४-२५	२८.६२	१२९.७८
२०२५-२६*	१४.४४	६९.०३

आधार: कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी संघटना, भारत सरकार + जुलै पर्यंत

तक्ता १०.६० राज्यातील ई-श्रम पोर्टलवर नोंदणी केलेल्या कामगारांचा तपशील

(लाख)	
व्यवसाय क्षेत्र	संख्या*
कृषि	९७.९१
बांधकाम	१४.१६
घरेलू कामगार	८.५१
चर्मद्योग	८.१४
वस्त्रोद्योग	११.३८
वाहने व वाहतूक	६.४७
भांडवली वस्तू व उत्पादन	३.१६
प्रशासन	३.८४
पर्यटन व आदरातिथ्य	३.०६
इलेक्ट्रॉनिक्स व हार्डवेअर (आयटी)	२.२०
आरोग्यसेवा	२.५८
सौंदर्य व निरोगीपणा	१.७२
शिक्षण	१.५५
किरकोळ व्यापार	१.१७
इतर	१७.५९

आधार: ई-श्रम पोर्टल

+ जानेवारी २०२६ पर्यंत

औद्योगिक संबंध

१०.७० सन २०२५ मध्ये राज्यात कामबंद (संप आणि टाळेबंद) झालेली प्रकरणांची संख्या ७ होती त्यामुळे १,६५० कामगार बाधित झाले आणि ४.२२ लाख मनुष्य दिवस वाया गेले. राज्यातील औद्योगिक विवादांचे तपशील परिशिष्ट १०.१६ मध्ये दिला आहे.

दारिद्र्य

१०.७१ दारिद्र्य निर्मूलनतासाठी शासन अन्नधान्य वितरण, आर्थिक मदत, कौशल्य विकास, आरोग्य सुविधा, शिक्षणाच्या संधी, इत्यादी विविध कल्याणकारी योजना राबवित आहे.

बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक

१०.७२ पारंपारिक आर्थिक दारिद्र्यच्या मापदंडात समावेश नसलेल्या व गरीबांना भेडसावणाऱ्या बहुविध आणि परस्पर व्याप्त वंचिततेचा अंतर्भाव नीति आयोगामार्फत परिगणित बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकांमध्ये आहे. बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकांमध्ये आरोग्य, शिक्षण आणि राहणीमानाचा दर्जा हे तीन समभारीत आयाम असलेले १२ निर्देशक आहेत.

१०.७२.१ 'राष्ट्रीय बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक-२०२३' अहवालानुसार राज्यासाठी सन २०१९-२०२१ मध्ये बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक ०.०३३ होता तर सन २०१५-१६ मध्ये तो ०.०६५ होता. राज्यात सन २०१५-१६ मधील बहुआयामी गरीब लोकसंख्या १४.८ होती ती सन २०१९-२१ मध्ये ७.८ इतकी कमी टक्के झाली. राज्यातील जिल्हानिहाय शिरगणती गुणोत्तर, दारिद्र्य तीव्रता आणि बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक यांचे तपशील परिशिष्ट १०.१७ मध्ये दिले आहेत. बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकाच्या प्रत्येक निर्देशकानुसार बहुआयामी गरीब व वंचित लोकसंख्येची टक्केवारी तक्ता १०.६१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६१ बहुआयामी गरीब व वंचित लोकसंख्येची टक्केवारी

परिमाण	निर्देशक	(टक्के)			
		ग्रामीण		शहरी	
		२०१५-१६	२०१९-२०२१	२०१५-१६	२०१९-२०२१
आरोग्य	पोषण	१८.७	९.३	५.०	२.६
	बालक आणि पौगंडावस्थेतील मृत्यू	०.९	०.७	०.७	०.३
	माता आरोग्य	१०.५	६.१	३.१	१.७
शिक्षण	शालेय शिक्षणाचे वर्षे	६.३	३.९	१.९	१.३
	शाळेतील उपस्थिती	४.२	१.७	१.५	०.८
राहणीमानाचा दर्जा	स्वयंपाकाचे इंधन	२१.४	८.६	१.९	०.९
	स्वच्छता	१९.४	७.७	४.३	२.२
	पिण्याचे पाणी	८.९	४.०	०.५	०.२
	वीज	५.२	१.५	०.८	०.२
	गृहनिर्माण	१७.२	८.७	१.८	१.१
	मालमत्ता	१०.८	५.०	१.८	०.९
	बँक खाते	५.१	१.५	२.२	०.९

आधार: राष्ट्रीय बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक-२०२३, नीति आयोग, भारत सरकार

गृहनिर्माण

१०.७३ सामाजिक कल्याण आणि आर्थिक विकासासाठी गृहनिर्माण क्षेत्र अत्यंत महत्त्वाचे असून, राहणीमान सुधारणा, रोजगारनिर्मिती तसेच शहरी व ग्रामीण पायाभूत सुविधा बळकट करून हे क्षेत्र सर्वसमावेशक विकासाला चालना देते. शासन दुर्बल घटकांना परवडणारी व पुरेशी घरे उपलब्ध करून देण्यासाठी विविध गृहनिर्माण योजना व धोरणात्मक उपक्रम राबवित आहे. संलग्न उद्योगांशी असलेल्या मजबूत संबंधांमुळे गृहनिर्माण क्षेत्र आर्थिक क्रियाकलापांना गती देणारे महत्त्वाचे क्षेत्र ठरते.

नागरी गृहनिर्माण

१०.७४ महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा), महाराष्ट्र गृहनिर्माण विकास महामंडळ मर्यादित (महाहौसिंग) आणि शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित (सिडको) या राज्यातील शहरी भागात परवडणाऱ्या दरात मोठ्याप्रमाणावर गृहनिर्माण प्रकल्प विकसित करण्यासाठी नियुक्त केलेल्या शासकीय संस्था आहेत. तर शहरी भागातील झोपडपट्ट्यांचा पुनर्विकास करण्यासाठी झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण (झोपू) नियुक्त संस्था आहे.

१०.७५ महाराष्ट्र शासनाने 'सर्वांसाठी घर' आणि झोपडपट्टीमुक्त महाराष्ट्र हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी, विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक व अल्प उत्पन्न गट यांच्यावर भर देत महाराष्ट्र गृहनिर्माण धोरण, २०२५ जाहीर केले आहे. 'माझं घर, माझा अधिकार' हे २०३० पर्यंतचे ध्येय साध्य करण्यासाठी राज्य शासनाने एक सर्वसमावेशक आराखडा स्वीकारला असून, त्याद्वारे महाराष्ट्रातील गृहनिर्माण क्षेत्रात परिवर्तन घडवून आणून प्रत्येक नागरिकाला सन्मानपूर्वक राहणीमान उपलब्ध करून देण्याची सुनिश्चिती केली आहे.

राज्य गृहनिर्माण धोरण-२०२५ ची उद्दिष्टे:

- गृहनिर्माण सुलभता
- आर्थिक वृद्धीस चालना
- पूरक व शाश्वत गृहनिर्माण
- परवडणारी घरे
- झोपडपट्टी पुनर्वसन
- शहरी नियोजन आणि पायाभूत एकात्मिक शहरी व पायाभूत सुविधांचा विकास
- नियमन आणि अंमलबजावणी
- भाडेतत्वावरील गृहनिर्माणास चालना
- सर्वसमावेशक गृहनिर्माण
- आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब

प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी)

१०.७६ भारत सरकारची ही महत्त्वाकांक्षी योजना राज्यात सन २०१५ पासून अंमलात आणली जात आहे. "सर्वांसाठी निवारा" या अभियानांतर्गत शहरी भागातील लाभार्थ्यांना मूलभूत नागरी सुविधा व सामाजिक पायाभूत सुविधांसह पक्की घरे उपलब्ध करून देणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. मार्च २०२२ पर्यंत मंजूर झालेल्या घरांची पूर्तता करण्यासाठी भारत सरकारने या योजनेची मुदत दिनांक ३१ डिसेंबर २०२५ पर्यंत वाढविली आहे.

१०.७६.१ भारत सरकारने राज्यातील ४०९ शहरांत १९.४० लाख घरे बांधण्याचे लक्ष्य निर्धारित केले आहे. या योजनेअंतर्गत राज्य यंत्रणा, स्वतः लाभार्थी आणि सार्वजनिक व खाजगी संस्थांची भागीदारी यांच्या मार्फत घरे बांधण्यात येत आहेत. माहे डिसेंबर २०२५ पर्यंत एकूण १०.१५ लाख घरांना मंजूरी देण्यात आली असून त्यापैकी ८.७५ लाख घरे पूर्ण झाली आहेत.

१०.७६.२ भारत सरकारने सन २०२४-२५ पासून पुढील पाच वर्षांसाठी शहरी गरीब व मध्यमवर्गीय कुटुंबांना परवडणाऱ्या दरात घर बांधण्यासाठी, खरेदी करण्यासाठी किंवा भाड्याने घेण्यासाठी आर्थिक सहाय्य देण्याच्या उद्देशाने प्रधानमंत्री आवास योजना - शहरी २.० सुरू केली आहे. या योजनेअंतर्गत एक कोटी कुटुंबांना राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश/प्राथमिक कर्ज संस्था यांच्या माध्यमातून सहाय्य देण्यात येणार आहे.

प्रधानमंत्री आवास योजना - शहरी २.० ही योजना पुढील चार घटकांद्वारे राबविण्यात येत आहे:

- लाभार्थी-आधारित बांधकाम
- भागीदारीतील परवडणारे गृहनिर्माण
- परवडणारे भाडे गृहनिर्माण
- व्याज अनुदान योजना

लाभार्थी-आधारित बांधकाम व भागीदारीतील परवडणारे गृहनिर्माण या घटकांतर्गत प्रति घर ₹ २.५० लाख इतके शासकीय सहाय्य देण्यात येते, ज्यामध्ये केंद्र-राज्य ६०:४० असा खर्च वाटपाचा नमुना आहे. व्याज अनुदान योजना घटकांतर्गत पात्र लाभार्थ्यांना गृहकर्जावरील व्याजासाठी कमाल ₹ १.८० लाखांचे अनुदान पाच वार्षिक हप्त्यांमध्ये दिले जाते. याशिवाय, राज्य शासनाकडून सौरऊर्जा, हरितगृहे, सामाजिक व तंत्रज्ञानातील नवसंकल्पना इत्यादी उपक्रमांसाठी अतिरिक्त अनुदान दिले जाते.

१०.७६.३ प्रधानमंत्री आवास योजना (शहरी) २.० अंतर्गत माहे डिसेंबर २०२५ पर्यंत एकूण ३,२१,८३१ इतक्या लाभार्थ्यांनी नोंदणी केली आहे. या योजने अंतर्गत भारत सरकारने ₹ २४६.९३ कोटी इतका निधी वितरीत केला आहे.

१०.७७ **महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण:** राज्यात परवडणारी घरे उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी म्हाडा या राज्य नोडल यंत्रणेवर आहे. स्थापनेपासून नोव्हेंबर २०२५ पर्यंत म्हाडाने एकूण ५,२७,९६३ निवासी सदनिका/ घरकुले (पुनर्विकासासह) बांधल्या आहेत. म्हाडाकडून बांधण्यात आलेल्या सदनिका/ घरकुलांचा तपशील तक्ता १०.६२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.६२ म्हाडाकडून बांधण्यात आलेल्या सदनिका/ घरकुलांचा तपशील

वर्ष	आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक	अल्प उत्पन्न गट	मध्यम उत्पन्न गट	उच्च उत्पन्न गट	सदनिका	एकूण	संक्रमण शिबिरे	(संख्या)
								खर्च (₹ कोटी)
२०२२-२३	६,९३५	९८४	६५९	१४	०	८,५९२	५३	१,८७३.८४
२०२३-२४	१०,४७१	४०८	७९३	५३	०	११,७२५	३३४	२,६६५.४७
२०२४-२५	६,२१४	३९८	३७३	१६३	२९२	७,४४०	०	१,१६८.४४
२०२५-२६+	८,८३५	१,१०८	६४२	१७७	३,९५९	१४,७२१	०	४,८७२.१५

आधार: महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण

+ नोव्हेंबर पर्यंत

१०.७८ **शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित:** सिडको हे राज्यात नियोजनबद्ध गृहनिर्माण विकास कार्यक्रम राबवित आहे. स्थापनेपासून डिसेंबर २०२५ पर्यंत सिडकोने एकूण २,३०,९६४ सदनिका/घरकुले बांधली आहेत. सिडकोने बांधलेल्या सदनिका/ घरकुले यांचा तपशील तक्ता १०.६३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.६३ सिडकोने बांधलेल्या सदनिका/ घरकुले यांचा तपशील

शहर	आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक	अल्प उत्पन्न गट	मध्यम उत्पन्न गट	उच्च उत्पन्न गट	एकूण	(स्थापनेपासून डिसेंबर २०२५ पर्यंत) (संख्या)
नवी मुंबई	८८,११८	२६,३८०	३३,२८५	२८,६९३	१,७६,४७६	
नाशिक	२१,३४३	०	२,६१९	५८२	२४,५४४	
छत्रपती संभाजीनगर	१९,५०१	०	२,१२७	४३२	२२,०६०	
नांदेड	७,७५८	०	१२६	०	७,८८४	
एकूण	१,३६,७२०	२६,३८०	३८,१५७	२९,७०७	२,३०,९६४	

आधार : शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित (सिडको)

१०.७८.१ प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी) अंतर्गत सिडकोने आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक आणि अल्प उत्पन्न गट लाभार्थ्यांकरिता मार्च २०२४ पर्यंत २३,१५७ सदनिका बांधल्या आहेत. तसेच प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी) अंतर्गत सप्टेंबर २०१९ मध्ये ८६,९६१ सदनिका बांधकामाच्या निर्धारित उद्दिष्टास अनुसरून सिडकोने डिसेंबर २०२५ अखेर २३,५८४ सदनिका बांधून पूर्ण केल्या आहेत.

१०.७९ **झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना:** या योजनेअंतर्गत झोपडपट्टीत राहणाऱ्या कुटुंबांना सदनिका पुरविण्यात येत आहेत. योजनेच्या सुरुवातीपासून डिसेंबर २०२५ पर्यंत मुंबईमध्ये एकूण २,५४५ प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत आणि झोपडपट्टीत राहणाऱ्या २,८३,९५५ कुटुंबांचे सदनिकांमध्ये पुनर्वसन करण्यात आले आहे. तसेच ठाणेमध्ये एकूण ५१ प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत आणि झोपडपट्टीत राहणाऱ्या ७,८१५ कुटुंबांचे सदनिकांमध्ये पुनर्वसन करण्यात आले आहे.

ग्रामीण गृहनिर्माण

१०.८० ग्रामीण भागातील आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या घराची गरज पूर्ण करणे हे ग्रामीण गृहनिर्माणाचे उद्दिष्ट आहे. शासनामार्फत ग्रामीण गृहनिर्माणासाठी विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. विविध योजनांचा तपशील तक्ता १०.६४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.६४ ग्रामीण गृहनिर्माणाच्या विविध योजनांचा तपशील

(स्थापनेपासून डिसेंबर २०२५ पर्यंत)			
योजनेचे नाव	लाभाचा प्रकार	तपशील	२०२५-२६
प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण)	ग्रामीण भागातील बेघर व भूमिहीन लाभार्थ्यांना २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधकामाकरीता सर्वसाधारण क्षेत्रात ₹ १.२० लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्यांना ₹ १.३० लाख अनुदान	मंजूर घरकुलांची संख्या पूर्ण घरकुलांची संख्या खर्च (₹ कोटी)	४१,३७,३५७ १६,०५,०७७ ३१,७१३.१७
रमाई आवास योजना	ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती व नवबौध्द घटकांतील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या कुटुंबांकरिता २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी सर्वसाधारण क्षेत्रातील लाभार्थ्यांना ₹ १.२० लाख, नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्यांना ₹ १.३० लाख अनुदान	मंजूर घरकुलांची संख्या पूर्ण घरकुलांची संख्या खर्च (₹ कोटी)	६,१०,०२५ ४,६१,४४९ ६,०१०.०५
शबरी आदिवासी घरकुल योजना	ग्रामीण भागातील सर्वसाधारण क्षेत्रातील अनुसूचित जमातीतील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या कुटुंबांकरिता २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी सर्वसाधारण क्षेत्रातील लाभार्थ्यांना ₹ १.२० लाख, नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्यांना ₹ १.३० लाख अनुदान	मंजूर घरकुलांची संख्या पूर्ण घरकुलांची संख्या खर्च (₹ कोटी)	२,८४,७०१ १,९९,०८९ २,७४४.३९
यशवंतराव चव्हाण मुक्त वसाहत/वैयक्तिक घरकुल योजना	ग्रामीण भागातील ₹ १.२० लाखापेक्षा कमी वार्षिक उत्पन्न असणाऱ्या विमुक्त जाती आणि भटक्या जमातीतील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या कुटुंबांकरिता २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी सर्व साधारण क्षेत्रातील लाभार्थ्यांना ₹ १.२० लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्यांना ₹ १.३० लाख अनुदान	मंजूर घरकुलांची संख्या पूर्ण घरकुलांची संख्या खर्च (₹ कोटी)	४३,९९३ २१,५४१ ३५६.७२
पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर घरकुल योजना	ग्रामीण भागातील ₹ १.२० लाखापेक्षा कमी वार्षिक उत्पन्न असणाऱ्या धनगर समाजातील भटक्या जमाती 'क' प्रवर्गातील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या कुटुंबांकरिता २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी सर्वसाधारण क्षेत्रातील लाभार्थ्यांना ₹ १.२० लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्यांना ₹ १.३० लाख अनुदान	मंजूर घरकुलांची संख्या पूर्ण घरकुलांची संख्या खर्च (₹ कोटी)	२४,४५० ६,०८९ १३४.०४

आधार : राज्य व्यवस्थापन कक्ष (ग्रामीण)

१०.८१ **मोदी आवास घरकुल योजना:** प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) व राज्याच्या अन्य ग्रामीण घरकुल योजनेच्या लाभापासून वंचित असलेल्या इतर मागास वर्गातील व विशेष मागास प्रवर्गातील लाभार्थ्यांसाठी राज्य शासनामार्फत सन २०२३-२४ पासून 'मोदी आवास घरकुल योजना' सुरू केली आहे. योजनेच्या सुरुवातीपासून डिसेंबर २०२५ पर्यंत २,९९,२९९ घरकुल बांधकामास मंजुरी देण्यात आली असून १,९८,६४३ घरकुलांचे बांधकाम पूर्ण झाले आहे. तसेच ₹ २,९३४.०१ कोटी निधी खर्च झाला.

१०.८२ **पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय घरकुल जागा खरेदी अर्थसहाय्य योजना:** प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) व राज्याच्या अन्य ग्रामीण घरकुल योजनेअंतर्गत पात्र परंतु जागेअभावी घरकुलाच्या लाभापासून वंचित असलेल्या दारिद्र्य रेषेखालील लाभार्थ्यांसाठी 'पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय घरकुल जागा खरेदी अर्थसहाय्य योजना' राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत राज्य शासनाकडून शासकीय जमीन विनामुल्य उपलब्ध करून देणे अथवा ५०० चौ. फूट जागा खरेदीसाठी ₹ एक लाख मर्यादेपर्यंत अर्थसहाय्य देण्यात येते. योजनेच्या सुरुवातीपासून डिसेंबर २०२५ पर्यंत ३७,६८१ लाभार्थ्यांना घरकुलासाठी मोफत जागा उपलब्ध करून दिली व ४,७२३ लाभार्थ्यांना जागा खरेदीसाठी ₹ २३.६१ कोटी अर्थसहाय्य देण्यात आले.

महाराष्ट्र स्थावर संपदा नियामक प्राधिकरण

१०.८३ 'स्थावर संपदा (विनियम आणि विकास) अधिनियम, २०१६' कायद्याअंतर्गत राज्य शासनाने स्थावर संपदा क्षेत्राचे नियमन करण्यासाठी महाराष्ट्र स्थावर संपदा नियामक प्राधिकरण (महारेरा) ची स्थापना केली असून त्यामध्ये पारदर्शकता, वित्तीय शिस्त, नागरिक केंद्रितता, उत्तरदायित्व आणि सलोखा व अर्ध-न्यायिक यंत्रणेद्वारे तक्रारींचे जलदगतीने निराकरण या बाबी अंतर्भूत आहेत. माहे डिसेंबर २०२५ पर्यंत महारेराकडे एकूण ५३,०१२ प्रकल्पांची नोंदणी करण्यात आली. महारेराच्या स्थापनेपासून ३२,३७७ तक्रारी प्राप्त झाल्या असून त्यापैकी २६,०११ तक्रारींचा निपटारा करण्यात आला.

पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता

१०.८४ पाणी हे अत्यावश्यक नैसर्गिक संसाधनांपैकी एक असून पाण्याचे संवर्धन व व्यवस्थापन कार्यक्षमतेने करणे गरजेचे आहे. सुरक्षित व पुरेसा पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता सुविधा प्रदान करणे हे लोकांच्या आरोग्यासाठी, दर्जेदार जीवनासाठी आणि कल्याणासाठी आवश्यक आहे. कार्यक्षम पाणी पुरवठा व स्वच्छता सेवा शाश्वत विकास ध्येय - ६, 'सर्वासाठी पाणी व स्वच्छता यांची उपलब्धता व शाश्वत व्यवस्थापन यांची सुनिश्चिती करणे साध्य करण्यासाठी मदत करतात'.

पाणी पुरवठा

१०.८५ राज्यातील सर्व कुटुंबांच्या किमान गरजा पूर्ण करण्यासाठी पुरेशा प्रमाणात शुद्ध पाण्याचा पुरवठा करण्यासाठी शासन विविध योजना राबवित आहे.

जल जीवन अभियान

१०.८६ राज्यातील ग्रामीण भागात सप्टेंबर २०२० पासून 'हर घर नल से जल' या उद्दिष्टाने जल जीवन अभियानाची अंमलबजावणी केली जात आहे. ग्रामीण भागातील प्रत्येक कुटुंबास कार्यात्मक घरगुती नळ जोडणीद्वारे दरडोई किमान ५५ लिटर प्रतिदिन गुणवत्तापूर्ण पाणी पुरवठा करणे हे जल जीवन अभियानाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. या अभियानांतर्गत सन २०२८ पर्यंत ग्रामीण भागातील प्रत्येक कुटुंब, शाळा, ग्रामपंचायत इमारत, आरोग्य केंद्र, अंगणवाडी इत्यादींना वैयक्तिक नळ जोडणी पुरविण्यात येणार आहे. या अभियानांतर्गत सन २०२४-२५ मध्ये ₹ ५,८८३.७ कोटी आणि सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ ३,४८०.८ कोटी इतका खर्च झाला. जल जीवन अभियानांतर्गत नळ जोडणी बाबत प्रगती तक्ता १०.६५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६५ जल जीवन अभियानांतर्गत नळ जोडणी बाबत प्रगती			
(दि. ६ जानेवारी २०२६ रोजी)			
प्रकार	उद्दिष्ट	साध्य	टक्के
कुटुंब	१,४६,७८,३९७	१,३२,५८,०९८	९०.३
शाळा	७७,७२५	७६,५४८	९८.५
ग्रामपंचायत इमारत	१७,६२७	१४,३३३	८१.३
आरोग्य केंद्र	६,१९०	५,१६७	८३.५
अंगणवाडी	९०,६६१	८३,००३	९१.६

आधार: जल जीवन अभियान, भारत सरकार

जल जीवन अभियानाची साध्दे

- नळाद्वारे पाणी पुरवठा होत असलेल्या कुटुंबांचे प्रमाण सन २०१९ मधील ३३ टक्क्यांवरून जानेवारी २०२६ मध्ये ९०.३ टक्के
- जल जीवन अभियानाच्या सुरवातीस (२०२०) गुणवत्ता प्रभावित भागात राहणाऱ्या ३१,९०५ ग्रामीण कुटुंबांना नळाद्वारे सुरक्षित पाणी पुरवठा
- फ्लोराईड-बाधित वस्त्यांमधील ४११ कुटुंबांना सुरक्षित पाणी पुरवठा
- जल गुणवत्ता तपासणी प्रयोगशाळा - १७८

पेयजल टंचाई निवारण कार्यक्रम

१०.८७ पेयजल टंचाईग्रस्त गावे व वाड्यांमध्ये दरवर्षी ऑक्टोबर ते जून या कालावधीत पेयजल टंचाई निवारण कार्यक्रम राबविण्यात येतो. या कार्यक्रमांतर्गत सन २०२४-२५ मध्ये ₹ ७४३.२ कोटी तर सन २०२५-२६ मध्ये जानेवारी पर्यंत ₹ ९० कोटी इतका खर्च झाला. पेयजल टंचाई निवारण कार्यक्रमांतर्गत समाविष्ट असलेली गावे व वाड्यांची संख्या तक्ता १०.६६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६६ पेयजल टंचाई निवारण कार्यक्रमांतर्गत समाविष्ट असलेल्या गावे व वाड्यांची संख्या

कामाचे स्वरूप	गावे		वाड्या	
	२०२३-२४ [@]	२०२४-२५ [§]	२०२३-२४ [@]	२०२४-२५ [§]
विंध्य विहिरी/कूपनलिका घेणे	१,८४८	१,४८०	१,१८९	१,०७१
तात्पुरता नळ पाणी पुरवठा-विशेष दुरुस्ती	८३६	१,३०१	४६२	४२२
विंध्य विहिरीची विशेष दुरुस्ती	१,५४९	३०७	२,२४१	१३६
तात्पुरती पूरक नळ जोडणी	८४	६४	१३	५०
टँकर / बैलगाडीने पाण्याचा पुरवठा	३,३२९	२,२२१	८,३७१	६,२११
खाजगी विहिरीचे अधिग्रहण	५,०९४	२,७७२	२,८७३	१,०१९
प्रगतीपथावर असलेल्या पाणी पुरवठा प्रकल्पांचे काम पूर्ण करणे	-	२०८	-	४८
विहिरी खोलीकरण / गाळ काढणे	४४३	३४९	३५८	२६५

आधार: पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन

@ ऑक्टोबर २०२३ ते जून २०२४

§ ऑक्टोबर २०२४ ते जून २०२५

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२५-२६

अटल भूजल योजना

१०.८८ शाश्वत भूजल व्यवस्थापन सुलभ करण्याच्या उद्देशाने जागतिक बँक अर्थसहाय्यित अटल भूजल योजना राज्यामध्ये सन २०२०-२१ ते २०२४-२५ या कालावधीत राबविण्यात आली. या योजनेच्या सुरवातीपासून राज्यात माहे ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत ₹ ६२६.५ कोटी खर्च झाला.

- अटल भूजल योजनेअंतर्गत सिमेंट आणि मातीचे नालाबांध, नाला खोलीकरण कामे, नवीन आणि दुरुस्त केलेले पाझर तलाव, सलग समतल चर, रिचार्ज शाफ्ट, शेततळी आणि कोल्हापूर पद्धतीचा बंधारा यांसारख्या एकूण ३३,९२२ संरचनांची कामे पूर्ण
- एकूण २.६३ लाख हेक्टर क्षेत्रात पाण्याचा कार्यक्षम वापर करण्याच्या पद्धतीचे अवलंबन
- एकूण ७३ पाणलोट क्षेत्रापैकी ६६ पाणलोट क्षेत्रांमध्ये भूजल उपसा टक्केवारीमध्ये घट नोंदवली आणि ४४ पाणलोट क्षेत्रांच्या भूजल मूल्यांकन वर्गवारीमध्ये सकारात्मक बदल
- भूजल उपसाची वर्गवारी पुढीलप्रमाणे आहे : $\leq ७०\%$ - सुरक्षित, $>७०\%$ आणि $\leq ९०\%$ - अंशतः शोषित, $> ९०\%$ आणि $\leq १००\%$ - शोषित, $> १००\%$ - अतिशोषित

अटल पुनरुज्जीवन व नागरी परिवर्तन अभियान (अमृत)

१०.८९ सन २०१५-१६ पासून या अभियानाची अंमलबजावणी राज्यातील ४४ शहरांमध्ये करण्यात येत आहे.

अमृत अभियानाची साधे (माहे जानेवारी २०२६ पर्यंत)

- एकूण ३७ मंजूर पाणी पुरवठा प्रकल्पांपैकी ₹ ३,०२६ कोटी किंमतीचे २८ प्रकल्प पूर्ण झाले
- एकूण ३० मंजूर मलनिःसारण प्रकल्पांपैकी ₹ १,९६६ कोटी किंमतीचे १८ प्रकल्प पूर्ण झाले
- ₹ १७९ कोटी किंमतीचे सर्व १२८ मंजूर हरितक्षेत्र (अमृतवन) प्रकल्प कार्यान्वित झाले

१०.९० अमृत २.० अभियान सन २०२१-२२ ते २०२५-२६ या कालावधीमध्ये राज्यातील सर्व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या अभियानाअंतर्गत ₹ २७,१६२ कोटी किंमतीच्या २७५ प्रकल्पांना भारत सरकारने मान्यता दिली आहे.

नगरोत्थान महाभियान

१०.९१ राज्यातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये पायाभूत सुविधांची निर्मिती करण्याच्या अनुषंगाने नगरोत्थान महाभियान सन २०१० पासून राबविण्यात येत आहे. नगरोत्थान महाभियानाचा तपशील तक्ता १०.६७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.६७ नगरोत्थान महाभियानाचा तपशील

बाब	मंजूर प्रकल्प (संख्या)	किंमत (₹ कोटी)	(जानेवारी २०२६ पर्यंत)	
			पूर्ण केलेले प्रकल्प (संख्या)	किंमत (₹ कोटी)
पाणी पुरवठा योजना	२४४	१२,५५६	६४	२,६७९
मलनिःसारण / पर्जन्य जलवाहिनी / घनकचरा व्यवस्थापन	१०३	११,४१०	१८	१,१६३
इतर (रस्ते / उड्डाणपूल / जमीन अधिग्रहण इत्यादी)	१५२	११,४९२	५१	३,७२४

आधार : नगर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

स्वच्छता

१०.९२ सार्वजनिक आरोग्याचे संरक्षण आणि रोगांचा प्रसार रोखण्यासाठी स्वच्छता आवश्यक आहे. स्वच्छ पाणी, शौचालय सुविधा आणि कचऱ्याची सुरक्षित विल्हेवाट यामुळे जीवनाची गुणवत्ता सुधारून समाजासाठी एक आरोग्यदायी वातावरण निर्माण होते. स्वच्छता सुविधा पुरवण्यासाठी राज्यात विविध योजना राबविण्यात येत आहेत.

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण)

१०.९३ राज्यात दि. २ ऑक्टोबर २०१४ पासून स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण भागात स्वच्छता राखणे, उघड्यावर मलविसर्जन करण्याच्या सवयीस प्रतिबंध करणे, कुटुंबांसाठी वैयक्तिक शौचालये बांधणे व त्याच्या वापरात सातत्य राखणे ही या अभियानाची उद्दिष्टे आहेत. हागणदारीमुक्त दर्जा टिकविणे, घन व द्रव कचऱ्याचे व्यवस्थापन आणि सर्व गावांचे हागणदारी मुक्त वरून हागणदारी मुक्त प्लस मॉडेलमध्ये रूपांतरण याद्वारे संपूर्ण स्वच्छता साध्य करण्याच्या उद्देशाने स्वच्छ भारत अभियान ग्रामीण - टप्पा २ राज्यात सन २०२०-२१ पासून राबविण्यात येत आहे. या अभियानांतर्गत सन २०२४-२५ मध्ये ₹ ३८४.९ कोटी तर सन २०२५-२६ मध्ये जानेवारी पर्यंत ₹ ४५०.३ कोटी खर्च झाला. स्वच्छ भारत अभियान ग्रामीण - टप्पा २ चा तपशील तक्ता १०.६८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.६८ स्वच्छ भारत अभियान ग्रामीण-टप्पा २ चा तपशील

(योजनेच्या सुरुवातीपासून दि. २० जानेवारी २०२६ पर्यंत)

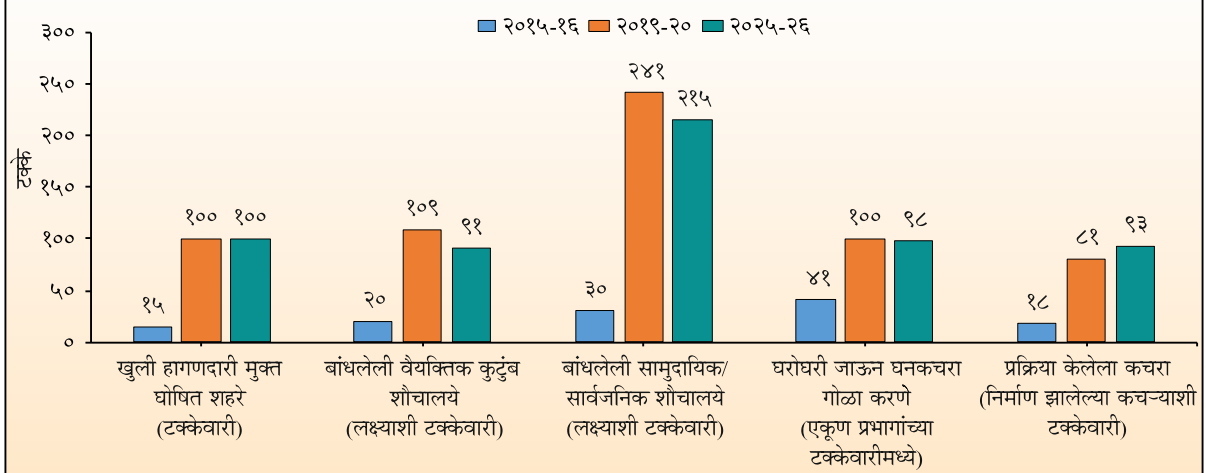
घटक	तपशील (संख्या)	उद्दिष्ट	साध्य
घन कचरा व्यवस्थापन	गावे	४०,२४७	३५,५६७
द्रव कचरा व्यवस्थापन	गावे	४०,२४७	३८,३८१
प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन	युनिट	२७९	१७५
गोबरधन प्रकल्प	युनिट	३४	३२
वैयक्तिक कुटुंब शौचालये बांधणे	कुटुंबे	८,३८,४४६	७,६३,९४७
सामुदायिक स्वच्छता संकुल	संकुले	२१,७९८	१७,४०३
खुली हागणदारी मुक्त प्लस मॉडेल	घोषित गावे	४०,२४७	३४,५८४

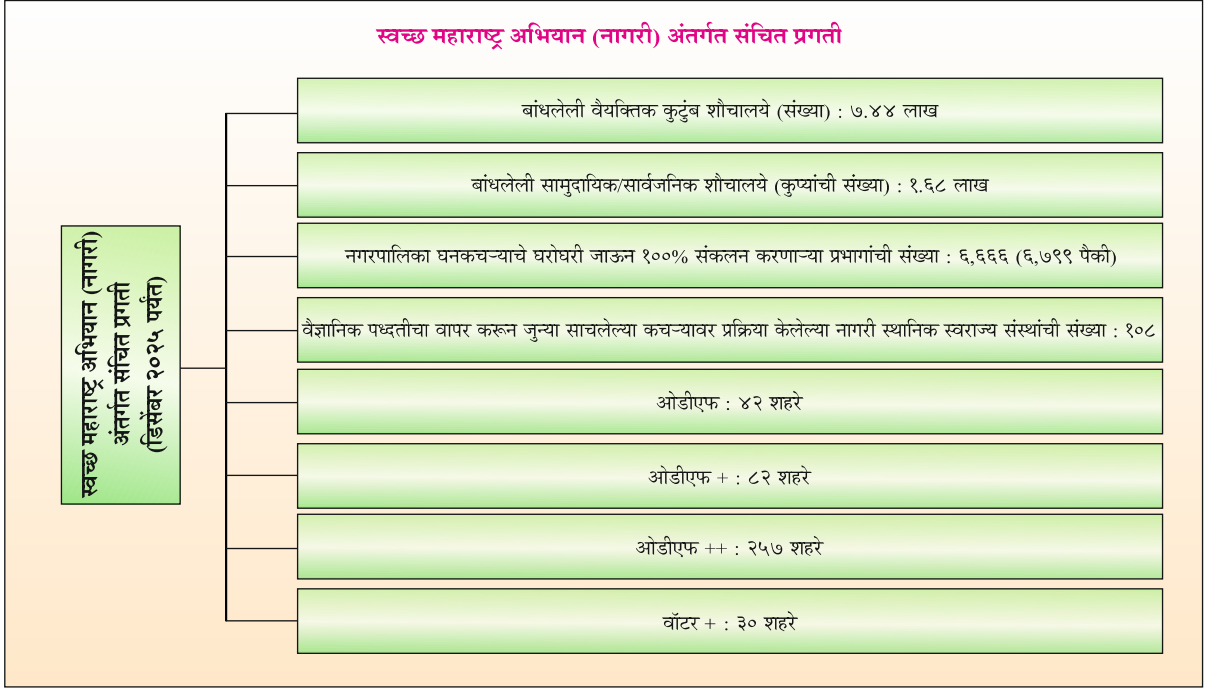
आधार : पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन

स्वच्छ भारत अभियान (नागरी)

१०.९४ स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) हा देशातील सर्व वैधानिक शहरांमध्ये स्वच्छता, कचरा व्यवस्थापन आणि आरोग्य रक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी दि. २ ऑक्टोबर २०१४ रोजी सुरू केलेला भारत सरकारचा प्रमुख उपक्रम आहे. स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) (२.०) चा दुसरा टप्पा भारत सरकारने दि. १ ऑक्टोबर २०२१ रोजी सुरू केला, ज्याचा उद्देश कचऱ्याच्या सर्व घटकांचे वैज्ञानिक व्यवस्थापन करून 'कचरा मुक्त' शहरे निर्माण करणे हा आहे. स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान (नागरी) २.० हे स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) २.० च्या धर्तीवर राज्यातील सर्व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये राबविण्यात येत आहे.

आलेख १०.१२ : स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान (नागरी) अंतर्गत प्रगती





स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी)-२०२४-२५

१०.९५ स्वच्छ सर्वेक्षण हे स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) अंतर्गत आयोजित केले जाणारे एक प्रमुख वार्षिक स्वच्छता सर्वेक्षण आहे. स्वच्छ सर्वेक्षणाचा उद्देश शहरांमधील स्वच्छतेचा स्तर आणि स्वच्छता उपक्रमांची परिणामकारकता तपासणे हा आहे. कचरा व्यवस्थापन पद्धतींमध्ये चक्रीयतेच्या महत्त्वावर भर देणारे स्वच्छ सर्वेक्षण २०२४-२५ हे 'कमी वापर, पुनः वापर आणि पुनर्वापर' या संकल्पनेवर आधारित होते. राष्ट्रीय स्तरावर आयोजित स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी) २०२४-२५ मध्ये देशातील ५८ कटकमंडळांसह एकूण ४,५८९ शहरांनी भाग घेतला, त्यापैकी ४१४ शहरे राज्यातील होती.

साध्ये

- राज्यातील (नवी मुंबई, मिरा-भाईंदर, पिंपरी-चिंचवड, लोणावळा, विटा, सासवड, देवळाली प्रवरा, पाचगणी, पन्हाळा आणि कराड) या एकूण दहा शहरांना राष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त
- मिरा-भाईंदर महानगरपालिकेस अखिल भारतीय क्रमवारीत प्रथम क्रमांक प्राप्त (३ ते १० लाख लोकसंख्येच्या श्रेणीत)
- कराड नगरपालिकेस अखिल भारतीय क्रमवारीत द्वितीय क्रमांक प्राप्त (५० हजार ते ३ लाख लोकसंख्येच्या श्रेणीत)
- एकूण १४८ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना कचरा मुक्त शहरे स्टार रेटिंग प्रमाणपत्रे प्राप्त त्यापैकी नवी मुंबई आणि पिंपरी-चिंचवडला सात स्टार प्रमाणपत्र, ४ शहरांना (मिरा-भाईंदर, पुणे, लोणावळा आणि विटा) यांना पंचतारांकित प्रमाणपत्र, २२ शहरांना ३ स्टार प्रमाणपत्र आणि १२० शहरांना १ स्टार प्रमाणपत्र प्राप्त
- सात शहरांना (नवी मुंबई, लोणावळा, विटा, सासवड, देवळाली प्रवरा, पाचगणी आणि पन्हाळा) स्वच्छ सर्वेक्षणामध्ये वर्षानुवर्षे स्वच्छतेच्या बाबतीत असामान्य कामगिरीसाठी "सुपर स्वच्छ लीग" अंतर्गत पुरस्कार प्राप्त

घनकचरा व्यवस्थापन (नागरी)

१०.९६ राज्यात दररोज सरासरी २५,५३४ मे. टन कचरा निर्माण होत असून त्यापैकी ९९.३ टक्के कचरा घोघरी जाऊन गोळा केला जातो. गोळा केलेल्या कचऱ्यापैकी ९९.५ टक्के कचरा उद्दामांच्या ठिकाणी ओला व सुका असा विलगीकृत केला जातो आणि त्यापैकी ८८ टक्के कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पद्धतीने प्रक्रिया केली जाते. सद्यस्थितीत राज्यातील ४११ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांपैकी ३५६ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या घनकचरा व्यवस्थापन प्रकल्पांना मान्यता प्राप्त असून त्यांची अंमलबजावणी विविध स्तरावर सुरु आहे.

१०.९६.१ विलगीकरण केलेल्या ओल्या कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पद्धतीने प्रक्रिया करून कंपोस्ट खताची निर्मिती केली जाते. या खताच्या विक्री व विपणनासाठी राज्याने 'हरित महासिटी' कंपोस्ट ब्रँड ची नोंदणी केली आहे. राज्यातील एकूण २७९ शहरांना कंपोस्ट खताच्या विक्रीसाठी 'हरित महासिटी' कंपोस्ट ब्रँड वापर करण्यास परवानगी दिली आहे.

पर्यावरण संवर्धन

१०.९७ भावी पिढ्यांसाठी पृथ्वी राहण्यायोग्य राहते हे सुनिश्चित करण्यासाठी पर्यावरणाचे संरक्षण करणे आणि शाश्वत पर्यावरणीय विकासासाठी चालना देणे महत्त्वाचे आहे. औद्योगिक वाढ, शहरी विस्तार, जागतिक तापमान वाढ आणि जंगलतोड यांच्या वाढत्या दबावामुळे पर्यावरणाचा सतत न्हास होत आहे म्हणून पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी पर्यावरणपूरक शाश्वत धोरणे स्वीकारणे निकडीचे आहे. संवर्धन आणि जैवविविधतेचे महत्त्व समजून घेऊन, संयुक्त राष्ट्रांनी पर्यावरण संरक्षण हा शाश्वत विकास उद्दिष्टांचा मध्यवर्ती स्तंभ बनवला आहे. या जागतिक प्रयत्नांच्या अनुषंगाने, राज्याने पुढे-विचार करणारी धोरणे विकसित केली आहेत, नाविन्यपूर्ण आणि सर्वसमावेशक हरित उपक्रम स्वीकारले आहेत आणि महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (MPCB) मार्फत पर्यावरणविषयक कायद्यांची सक्रियपणे अंमलबजावणी केली आहे.

प्रदूषण नियंत्रण

१०.९८ **हवा प्रदूषण:** हवेतील प्रदूषण ही मानवी आरोग्य आणि पर्यावरण विषयक गंभीर समस्या आहे. वाहनांमधून तसेच उद्योगांमधून होणारे वायू उत्सर्जन, बांधकामे, रस्त्यावरील धूळ आणि उघड्यावर जाळला जाणारा कचरा हे हवेच्या प्रदूषणास मुख्यत्वे कारणीभूत आहेत. हवेचे प्रदूषण प्रतिबंधित, नियंत्रित व कमी करण्यासाठी राज्यात 'हवा (प्रतिबंध व प्रदूषण नियंत्रण) अधिनियम, १९८१' ची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. राष्ट्रीय हवा गुणवत्ता संनियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत हवेच्या गुणवत्तेचे मूल्यांकन करण्यासाठी सल्फर डायऑक्साइड (SO₂), नायट्रोजन ऑक्साईड्स (NO_x) आणि रेस्पिरेबल सस्पेंडेड पार्टिक्युलेट मॅटर (RSPM/PM10) या तीन प्रमुख हवा प्रदूषकांचे नियमित निरीक्षण केले जाते. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळातर्फे राज्यातील ६९ ठिकाणी निरंतर वातावरणीय हवा गुणवत्ता निरीक्षण पद्धतीद्वारे हवा प्रदूषण स्थितीचे मूल्यांकन केले जाते.

१०.९९ कार्बन डायऑक्साईड वायू प्रामुख्याने डिझेल, पेट्रोल व नैसर्गिक वायू यांसारख्या जीवाश्म इंधनांच्या ज्वलनामुळे उत्सर्जित होतो. हवा प्रदूषण नियंत्रणात ठेवण्यासाठी शासनाद्वारे अल्प प्रमाणात गंधक असलेले डिझेल, शिसेरहित पेट्रोल, एलपीजी/ सीएनजी यांचा पर्यायी इंधन म्हणून वापर यासह इत्यादी विविध उपाययोजना शासनाद्वारे राबविल्या जात आहेत. याव्यतिरिक्त प्रदूषण नियंत्रण प्रमाणपत्राची (पीयूसी) अनिवार्यता, १५ वर्षे जुन्या वाहनांवर बंदी, आठ वर्षे जुनी वाहने एलपीजी/सीएनजी मध्ये रुपांतरित करणे आणि विजेवर चालणाऱ्या वाहनांना प्रोत्साहन देणे अशा महत्त्वाच्या उपाययोजना करण्यात येत आहेत. सन २०२५-२६ डिसेंबर पर्यंत, ८.८ टक्के एलपीजी/सीएनजी आणि ८.३ टक्के विजेवर चालणारी वाहने होती. राज्यातील नोंदणीकृत वाहनांची संख्या तक्ता १०.६९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६९ राज्यातील नोंदणीकृत वाहनांची संख्या

वर्ष	एकूण	त्यापैकी	
		एलपीजी / सीएनजीवर चालणारी	विजेवर चालणारी
२०२०-२१	१७,२८,६८८	६४,८७१	९,४०६
२०२१-२२	१८,७९,७३१	८८,७८७	५१,४४९
२०२२-२३	२४,१५,६७३	१,३२,५८६	१,४३,३७६
२०२३-२४*	२५,८२,६८७	१,५५,००२	१,८६,४८०
२०२४-२५*	२९,०५,५०१	२,७६,५१०	२,५९,०४१
२०२५-२६*+	२४,९७,९०४	२,१९,०८९	२,०६,८३७

* अस्थायी + डिसेंबर पर्यंत

आधार: परिवहन आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

१०.१०० **ध्वनी प्रदूषण:** ध्वनी प्रदूषणामुळे कमी ऐकू येणे, कायमस्वरूपी बहिरेपणा, मानसिक विकार, भयगंड इत्यादी आरोग्य विषयक विविध समस्या उद्भवतात. रस्त्यावरील वाहनांची वरदळ, औद्योगिक उपक्रम, बांधकाम क्रियाकलाप आणि उत्सव, सण, विवाह किंवा धार्मिक कार्यक्रम ही ध्वनी प्रदूषणाची प्रमुख कारणे आहेत. ध्वनी प्रदूषणाचा प्रभाव जाणून घेण्यासाठी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ प्रमुख शहरांमध्ये प्रतिवर्षी 'परिवेशीय ध्वनी स्तर नियंत्रण कार्यक्रम' राबविते. निवासी, व्यावसायिक आणि शांतता क्षेत्रामध्ये विविध ठिकाणी ध्वनीपातळी मोजली जाते. 'ध्वनी प्रदूषण (नियमन व नियंत्रण) नियम, २०००' नुसार निवासी भागाकरिता महत्तम ध्वनी पातळी मर्यादा दिवसा ५५ व रात्री ४५ डेसिबल आहे. निवडक शहरांमधील सन २०२४ व सन २०२५ मधील दिवाळी दरम्यान दिवसा व रात्रीचे ध्वनी स्तराचे प्रमाण तक्ता १०.७० मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.७० निवडक शहरांमधील सन २०२४ व २०२५ मधील दिवाळी दरम्यान दिवस व रात्रीचे ध्वनी स्तराचे प्रमाण

(डेसिबल)

ठिकाण	२४ ऑक्टो, २०२४		१ नोव्हें, २०२४		१३ ऑक्टो, २०२५		२० ऑक्टो, २०२५	
	दिवसा	रात्री	दिवसा	रात्री	दिवसा	रात्री	दिवसा	रात्री
मुंबई (शिवाजी पार्क-दादर)	७३.४	६६.९	७९.८	६३.९	७७.३	६८.४	८१.७	७५.९
मुंबई (चेंबूर)	६६.८	६३.७	७७.०	६०.७	६८.३	६५.३	७६.६	७३.७
ठाणे (गोखले रोड)	६९.९	६९.२	५८.०	६२.०	६९.७	६७.९	७१.७	६४.९
ठाणे (वागळे इस्टेट)	८२.५	६७.१	६५.९	६०.९	७३.७	६५.७	७२.४	६६.५
पुणे (स्वारगेट)	७५.८	६६.४	७४.९	७२.२	७४.९	६९.५	७५.७	७३.२
पुणे (लक्ष्मी रोड)	७७.४	६५.५	८३.२	७५.५	७५.०	५८.२	८२.१	७४.२
नाशिक (मुख्य बस स्थानक)	६९.८	६५.४	७०.९	६२.९	६७.०	६१.१	७९.६	७८.२
नाशिक (बीटको पॉईंट)	७२.०	६५.६	७२.२	६५.३	६७.६	५६.७	७७.७	७०.२
छत्रपती संभाजीनगर (सिटी चौक)	६४.३	४८.८	७७.०	६०.७	५८.४	५०.०	६८.१	५७.६
छत्रपती संभाजीनगर (क्रांती चौक)	७१.३	५८.४	७९.२	६८.६	६२.९	५३.५	६७.६	५७.०
नागपूर (सदर)	६७.९	५४.२	६८.३	६५.०	६६.५	५५.४	७०.४	६४.८
नागपूर (सिव्हील लाईन)	७०.२	५७.८	६७.९	६७.०	६८.३	५७.४	६८.९	६९.५
अमरावती (राजकमल चौक)	७३.१	६०.८	७३.९	७२.५	७४.७	६६.८	७८.०	६९.८
अकोला (जिल्हाधिकारी कार्यालय)	७३.७	६४.१	८०.८	७२.३	७८.२	५९.९	८०.७	६५.१

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

१०.१०१ **जल प्रदूषण:** जल प्रदूषण ही नद्या, तलाव, जलसाठे, भूजल आणि किनारी भाग प्रभावित करणारी गंभीर समस्या आहे. जल प्रदूषणाच्या प्रमुख स्रोतांमध्ये औद्योगिक सांडपाणी, शेतीतून वाहून जाणारे खते व किटकनाशक मिश्रित पाणी, सांडपाणी, इत्यादींचा समावेश होतो. यामुळे विविध जलजन्य रोग उद्भवतात आणि मातीची गुणवत्ता देखील खालावते. राज्यात जल प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रणासाठी तसेच जल गुणवत्ता राखणे किंवा पूर्ववत करण्यासाठी 'जल (प्रतिबंध व प्रदूषण नियंत्रण) अधिनियम, १९७४' ची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. राष्ट्रीय जल गुणवत्ता संनियंत्रण कार्यक्रमा अंतर्गत महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ नियमितपणे २७२ संनियंत्रण केंद्रांवर पाण्याच्या गुणवत्तेचे परीक्षण करते. या २७२ संनियंत्रण केंद्रांमधील. भूपृष्ठावरील जलस्रोत (नद्यांवरील १७७, समुद्र/खाड्यांवरील/नाला/गटार ४५) आणि ५० भूजल जलस्रोतांमधून पाण्याचे नमुने गोळा केले जातात. नऊ मुख्य बाबी व १९ सामान्य बाबींसाठी भूपृष्ठावरील पाण्याच्या नमुन्याचे दरमहा विश्लेषण केले जाते, तर धातू व किटकनाशकांचे अंश शोधण्यासाठी भूजल नमुन्यांची सहामाही चाचणी केली जाते. जानेवारी ते डिसेंबर २०२५ या कालावधीतील राज्यातील १७७ केंद्रांवरील जल गुणवत्ता तक्ता १०.७१ मध्ये दिली आहे. जानेवारी ते डिसेंबर २०२५ या कालावधीची राज्यातील भूपृष्ठावरील निवडक नद्यांवरील संनियंत्रण केंद्रांतील जल गुणवत्ता तक्ता १०.७२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७१ सन २०२५ मधील राज्यातील १७७ केंद्रांवरील जल गुणवत्ता

(डिसेंबर पर्यंत)

सामु (pH मूल्य)		जैव-रासायनिक प्राणवायूची मागणी		विरघळलेला प्राणवायू		फिकल कॉलिफॉर्म		नायट्रेट	
६.० ते ९.० [#]		३ मि ग्रॅ/लि [#] पेक्षा कमी		४ मि ग्रॅ/लि [#] पेक्षा जास्त		एमपीएन/१०० मि लि [#]		४५ मि ग्रॅ/लि-पेक्षा कमी	
विस्तार	स्थाने	विस्तार	स्थाने	विस्तार	स्थाने	विस्तार	स्थाने	विस्तार	स्थाने
अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा कमी	०	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा कमी	०	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा कमी	२३	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा कमी	०	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा कमी	०
अनुज्ञेय मर्यादेत	१७६	अनुज्ञेय मर्यादेत	३३	अनुज्ञेय मर्यादेत	१५४	अनुज्ञेय मर्यादेत	१७५	अनुज्ञेय मर्यादेत	१७७
अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा जास्त	०	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा जास्त	१४४	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा जास्त	०	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा जास्त	२	अनुज्ञेय मर्यादेपेक्षा जास्त	०
कोरडी नदी	१	-	-	-	-	-	-	-	-

मिग्रॅ/लि मिलिग्रॅम / लिटर

केंद्रांमधील प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे जल गुणवत्तेचे निकष, वर्ग क एमपीएन प्रोबेबल नंबर

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२५-२६

तक्ता १०.७२ जानेवारी ते डिसेंबर २०२५ या कालावधीची राज्यातील भूपृष्ठावरील निवडक नद्यांवरील संनियंत्रण केंद्रांतील जल गुणवत्ता

संनियंत्रण केंद्र	सामु (pH मूल्य)	विरघळलेला प्राणवायू (मि ग्रॅ/लि)	बी.ओ.डी. (मि ग्रॅ/लि)	सी.ओ.डी. (मि ग्रॅ/लि)	नायट्रेट (मि ग्रॅ/लि)	फिकल कॉलीफार्म (मि ग्रॅ/लि)
कृष्णा नदी वरील राजापूर बंधारा	८.०	६.३	३.०	१४.२	१.७	६.५
गोदावरी नदी वरील जायकवाडी धरण - पैठण	८.४	७.०	३.०	१२.४	०.६	१.८
मुळा-मुठा नदी वरील मुंढवा पूल	७.४	३.३	१३.२	३९.१	२.४	८६.६
कन्हान नदी वरील मेसर्स विदर्भ पेपर मिल्सच्या उतारावर	८.२	६.१	४.०	१७.४	२.२	१०४.९
पुर्णा नदी वरील धुपेश्वर येथे मलकापूर वॉटर वर्क्स च्या वरील बाजूस	८.३	६.०	४.७	१७.२	२.१	८१.६
दारणा नदी वरील दारणा धरण-अस्वली	८.३	५.८	३.१	९.३३	०.८	९.७
सावित्री नदी वरील मुठावली गाव	७.७	६.०	८.४	११४.५	१.१	७.८
मिठी नदी वरील बांद्रा, मुंबई नजीकच्या पुलाजवळ	७.२	०.५	४२.८	१०१.८	१.३	१,८८२.२

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ बी.ओ.डी. जैव-रासायनिक प्राणवायूची मागणी

सी.ओ.डी. रासायनिक प्राणवायूची मागणी

१०.१०२ कारखान्यांमुळे होणारे प्रदूषण: सन २०२५-२६ महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या कार्यक्षेत्रात डिसेंबर पर्यंत एकूण १,४३,५४८ कारखाने होते. प्रदूषण निर्देशकांवर आधारित सन २०२५-२६ मधील कारखान्यांचे वर्गीकरण तक्ता १०.७३ मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.७३ प्रदूषण निर्देशकांवर आधारित सन २०२५-२६ मधील कारखान्यांची संख्या

(संख्या) (डिसेंबर पर्यंत)

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे विभाग	कारखाने									धवल	एकूण
	लाल			नारिंगी			हिरवा				
	मोठे	मध्यम	लहान	मोठे	मध्यम	लहान	मोठे	मध्यम	लहान		
मुंबई	७०४	६६	७९०	७४९	२९३	१,७६८	४२	५०	२,७३८	२३७	७,४३७
ठाणे	३६५	७८	१,२२१	२९३	८१	१,६९७	५३	५५	२,४९५	९७४	७,३१२
कल्याण	२५५	९०	२,३४०	१७२	११०	२,०७४	४४	४६	२,४३३	१,३०८	८,८७२
नवी मुंबई	२७५	७०	१,१८६	२१४	१४२	१,५३४	८२	८६	२,४३५	१,२९५	७,३१९
रायगड	३६०	७६	६२४	१७५	६९	१,१७६	६५	४८	९२२	२४१	३,७५६
पुणे	२,३०९	३२४	२,९४९	१,८७२	६११	७,१८३	७४३	५३३	९,५६०	४,५९८	३०,६८२
कोल्हापूर	३४९	९४	१,४४८	१२४	१४९	५,८७२	५४	४२	८,६५२	६,१४१	२२,९२५
नाशिक	६४३	१३९	१,७५५	३२०	२४१	४,७७०	१९१	१५४	६,८६९	५,४०६	२०,४८८
छत्रपती संभाजीनगर	३६४	४६	६७३	२१३	१५९	३,६४२	११९	११४	६,७००	१,४८७	१३,५१७
अमरावती	३७	७	१३०	३७	२५	२,५३१	११	२०	५,२७८	१,१०२	९,१७८
नागपूर	३४१	४१	१,०५९	१६५	१४९	३,६२८	३०	५२	३,४७५	७३६	९,६७६
चंद्रपूर	१६६	४२	१२४	२१	३७	७०५	११	५	९०८	३६७	२,३८६
एकूण	६,१६८	१,०७३	१४,२९९	४,३५५	२,०६६	३६,५८०	१,४४५	१,२०५	५२,४६५	२३,८९२	१,४३,५४८

लाल : प्रदूषण निर्देशांक ६० किंवा जास्त

नारिंगी : प्रदूषण निर्देशांक ४१ ते ५९ च्या दरम्यान

हिरवा : प्रदूषण निर्देशांक २१ ते ४० च्या दरम्यान

धवल : प्रदूषण निर्देशांक २० किंवा कमी

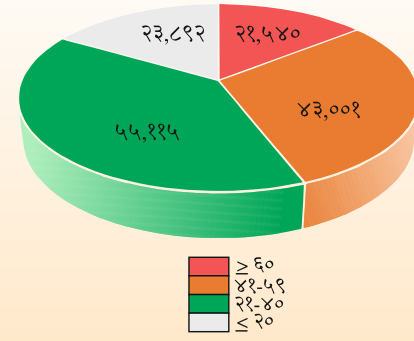
आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

१०.१०२.१ लघु उद्योगांमध्ये निर्माण होणाऱ्या घातक व अघातक घनकचऱ्यावर प्रक्रिया करून त्याची विल्हेवाट लावणे यासाठी प्रदूषण नियंत्रण उपकरणे बसविण्याकरिता सामाईक सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र योजने अंतर्गत आर्थिक सहाय्य दिले जाते. सन २०२५-२६ मध्ये २६ औद्योगिक वसाहतींमध्ये ७,८८५ कारखान्यांसाठी सामाईक सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्रे कार्यान्वित केली असून डिसेंबर पर्यंत प्रति दिन सरासरी १,७३१ लाख लिटर सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली.

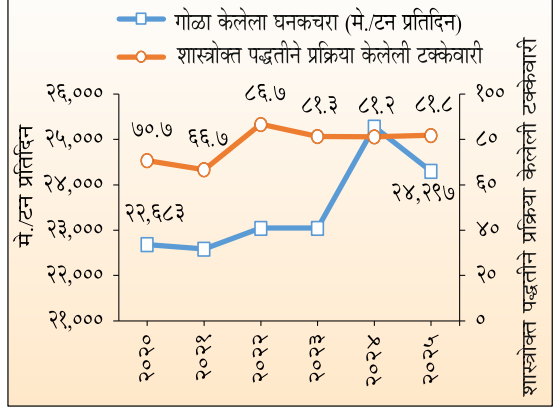
कचरा व्यवस्थापन

१०.१०३ **घन कचरा:** घन कचऱ्यामध्ये घरगुती कचरा, बांधकाम व पाडलेल्या बांधकामाचा मलबा, औद्योगिक कचरा, ड्रेनेज मलबा आणि निवासी व वाणिज्यिक संकुलातील कचरा यांचा समावेश होतो. सन २०२५ मध्ये एकूण निर्मित घन कचऱ्यापैकी प्रतिदिन सरासरी ८१.८ टक्के घन कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यात आली. घन कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी ४०० स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ४५६ सेंद्रिय खत निर्माती, ११२ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये १४५ गांडूळखत प्रकल्प, ४५ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ५७ जैव मिथेन निर्माती प्रकल्प, १५ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये २३ कचरा आधारित इंधन प्रकल्प आणि कचऱ्यापासून वीज निर्मितीचे २९ मेगा वॉट क्षमतेचे चार प्रकल्प कार्यरत आहेत. राज्यातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या क्षेत्रातील सन २०२५ मध्ये घनकचरा निर्मिती व प्रक्रिया तक्ता १०.७४ मध्ये दिली आहे.

आलेख १०.१३ : प्रदूषण निर्देशांकावर आधारित कारखान्यांची संख्या २०२५-२६ (डिसेंबर २०२५ पर्यंत)



आलेख १०.१४ : घनकचरा निर्मिती व शास्त्रीयरीत्या प्रक्रिया



तक्ता १०.७४ राज्यातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या क्षेत्रातील सन २०२५ मधील घनकचरा निर्मिती व प्रक्रिया

स्थानिक संस्था	नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था (संख्या)	घनकचरा		प्रक्रिया केलेल्या घनकचऱ्याची टक्केवारी (%)
		निर्मिती (मे. टन प्रतिदिन)	प्रक्रिया (मे. टन प्रतिदिन)	
महानगर पालिका	२९	२०,०८१	१६,३३४	८१.३
नगर पालिका				
अ वर्ग	१५	९६८	७५४	७७.९
ब वर्ग	७७	१,३८५	१,२१२	८७.५
क वर्ग	१५५	१,१३२	१,००५	८८.८
नगर पंचायत	१४७	५८१	४३७	७५.२
कटक मंडळे	७	१५०	१३२	८८.०
एकूण	४३०	२४,२९७	१९,८७४	८१.८

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

१०.१०४ **घातक कचरा:** मानवी आरोग्यास तसेच पर्यावरणास हानीकारक असणारा कचरा म्हणजे घातक कचरा होय. या कचऱ्याच्या व्यवस्थापनाकरिता 'घातक व इतर कचरा (व्यवस्थापन व सीमापार वाहतूक) नियम, २०१६' राज्यात लागू आहे. राज्यात सन २०२४-२५ मध्ये, ४.४१ लाख मेट्रिक टन घातक कचरा सामाईक सुविधा केंद्रांकडे पाठविण्यात आला. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने ३५० घातक कचरा वाहतुकदारांना प्राधिकृत केले असून घातक कचरा वाहून नेणाऱ्या वाहनांचा मागोवा घेण्यासाठी वाहनांवर जागतीक स्थान निर्धारण (जीपीएस) स्थापित करणे अनिवार्य केले आहे. राज्यात तळोजा (रायगड), महापे (ठाणे), रांजणगाव (पुणे) आणि बुटीबोरी (नागपूर) येथे घातक कचरा व्यवस्थापनासाठी सामाईक सुविधा केंद्रांची उभारणी करण्यात आली आहे. राज्यातील सामाईक सुविधा केंद्रांची भूभरणाकरिता क्षमता एकूण ४.९२ लाख मेट्रिक टन असून भस्मीकरणाकरिता ८८,४८० मेट्रिक टन प्रतिवर्ष आहे. सामाईक सुविधा केंद्रांमधील घातक कचरा संकलन व प्रक्रिया बाबत माहिती तक्ता १०.७५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७५ सामाईक सुविधा केंद्रांमधील घातक कचरा संकलन व प्रक्रिया बाबत माहिती.

वर्ष	घातक कचरा संकलन					प्रक्रिया	
	मुंबई वेस्ट मॅनेजमेंट लिमिटेड, तळोजा (रायगड)	ट्रान्स ठाणे वेस्ट मॅनेजमेंट असोसिएशन, महापे (ठाणे)	महाराष्ट्र एन्व्हायरो पॉवर लिमिटेड, रांजणगाव (पुणे)	विदर्भ एन्व्हायरो प्रोटेक्शन लिमिटेड, बुटीबोरी (नागपूर)	एकूण	भूभरणा	भस्मीकरण
	२०२२-२३	२.५६	०.१८	१.०७	०.२२	४.०३	३.३३
२०२३-२४	२.८३	०.२३	१.२१	०.२४	४.५१	३.८८	०.६३
२०२४-२५	२.८३	०.१९	१.१३	०.२६	४.४१	३.८२	०.५९

आधार: महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

१०.१०५ **इलेक्ट्रॉनिक कचरा:** मोडीत काढलेले विद्युत तसेच इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे व त्यांचे सुटे भाग इलेक्ट्रॉनिक कचरा (ई - कचरा) म्हणून ओळखले जाते. सन २०२४-२५ मध्ये 'ई-कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६' अंतर्गत महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने पर्यावरणास अनुकूल तंत्रज्ञान असलेल्या ३१४ उद्योगांना ई-कचऱ्याचे भाग सुटे करणे/पुनश्चक्रण करणे यासाठी मान्यता दिली असून त्यांची एकूण क्षमता प्रतिवर्ष ६,५४,०६२ मे. टन आहे.

१०.१०६ **जैव-वैद्यकीय कचरा:** जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ नुसार जैव-वैद्यकीय कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (MPCB) आरोग्यसेवा संस्थांना अधिकृतता प्रदान करते. सन २०२४ या वर्षात राज्यात एकूण ७६,६४५ आरोग्यसेवा संस्था MPCB च्या कार्यक्षेत्रात होत्या. राज्यात दररोज सरासरी ७७.७० मेट्रिक टन (MT) जैव-वैद्यकीय कचरा निर्माण होत असून त्यावर ३४ सामायिक जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रिया व विल्हेवाट केंद्रांमध्ये (CBWTFs) प्रक्रिया करण्यात येत होती आणि सर्व केंद्रे जाळणी (इन्सिनरेशन) पद्धतीवर कार्यरत आहेत.

१०.१०७ **प्लास्टिक कचरा:** प्लास्टिक व थर्माकोल कचऱ्याचे संकलन, विलगीकरण व विल्हेवाट लावण्याच्या अयोग्य पद्धतींमुळे पर्यावरण विषयक अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. जैव-विघटनशील नसणाऱ्या प्लास्टिक कचऱ्यामध्ये होत असलेली वाढ पर्यावरण व आरोग्याच्या हानीस कारणीभूत ठरत आहेत. काही प्रकारच्या प्लास्टिक आणि थर्माकोल उत्पादनांच्या उत्पादन व वापरावर बंदी घालण्याकरीता राज्य शासनाने 'महाराष्ट्र प्लास्टिक आणि थर्माकोल उत्पादने (उत्पादन, वापर, विक्री, वाहतूक, हाताळणी आणि साठवण) अधिसूचना, २०१८' जारी केली आणि वेळोवेळी सुधारित केली आहे. सन २०२५-२६ मध्ये एकूण २.८१ लाख आस्थापनांची तपासणी करण्यात आली, ९२९ मेट्रिक टन प्रतिबंधित प्लास्टिक जप्त करण्यात आले आणि प्रतिबंधित प्लास्टिक/थर्माकोल उत्पादनांच्या वापरासाठी १५,३८३ आस्थापनांकडून ६.५९ कोटी दंड वसूल करण्यात आला.

१०.१०७.१ राज्यात ४३० नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ५१३ सामग्री पुनप्राप्ती सुविधा केंद्रे असून तेथे सुक्या कचऱ्यातून प्लास्टिक, कागद, लोखंड, इलेक्ट्रॉनिक साहित्य वेगळे करून पुनर्प्रक्रियेकरीता पाठविले जाते. नोव्हेंबर २०२५ अखेर राज्यात एकूण प्रति वर्ष १९.९९ लाख मे. टन क्षमतेचे ३५३ प्लास्टिक पुनर्प्रक्रिया उद्योग आहेत. राज्यातील नागरी भागात निर्मित, संकलित आणि विल्हेवाट लावलेल्या प्लास्टिक कचऱ्याची माहिती तक्ता १०.७६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७६ राज्यातील नागरी भागात निर्मित, संकलित आणि विल्हेवाट लावलेल्या प्लास्टिक कचऱ्याची माहिती

वर्ष	निर्मित	संकलित	विल्हेवाट					
			आरडीएफसाठी	सहप्रक्रियेसाठी	ग्रॅन्युल तयार करण्यासाठी	पायरोलिसीस साठी	रस्ते बांधणीसाठी	भूभरणा सुविधेसाठी
२०२२-२३	३.९५	२.८७	१.७१	०.०२	०.५७	०.०५	०.१३	०.१४
२०२३-२४	४.२७	३.६१	२.१५	०.१०	०.७२	०.०९	०.०९	०.१८
२०२४-२५	५.४४	४.३८	२.७२	०.०२	०.२१	०.०५	०.३३	१.०३

आधार: महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

आर. डी. एफ.- रिफ्यूज डिराइव्ड फ्यूल

१०.१०८ **सांडपाणी प्रक्रिया:** सांडपाणी प्रक्रियेद्वारे सांडपाणी दूषित पदार्थ काढून टाकून पुनर्वापरासाठी योग्य अशा पाण्याची निर्मिती करून जल प्रदूषण प्रतिबंधित केले जाते. राज्यात एकूण ७,३३५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन क्षमतेची १७१ सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्रे (STP) बसवण्यात आली आहेत. राज्यात सन २०२५-२६, डिसेंबर पर्यंत एकूण निर्माण झालेल्या सांडपाण्यापैकी ५१.४ टक्के पाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली. सन २०२५-२६ मधील राज्यातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या क्षेत्रातील सांडपाणी निर्मिती व प्रक्रिया याबाबत माहिती तक्ता १०.७७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७७ सन २०२५-२६ मधील राज्यातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या क्षेत्रातील सांडपाणी निर्मिती व प्रक्रिया बाबत माहिती.

(डिसेंबर पर्यंत)

स्थानिक संस्था	माहिती देणाऱ्या नागरी स्वराज्य स्थानिक संस्था (संख्या)	प्रक्रिया केंद्रे (संख्या)	सांडपाणी		
			निर्मिती (दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)	प्रक्रिया (दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)	% (प्रक्रिया केलेल्या सांडपाण्याची निर्माण झालेल्या सांडपाण्याशी)
महानगर पालिका	२९	१३४	७,४६३	४,६२०	६१.९
नगर पालिका					
अ वर्ग	१५	१२	३२०	९६	३०.०
ब वर्ग	७७	१४	५८४	८८	१५.०
क वर्ग	१५५	७	५६९	३३	५.८
नगर पंचायत	१४७	१	४०६	४	१.०
कटक मंडळे	७	३	१२८	२२	१७.२
एकूण	४३०	१७१	९,४७०	४,८६३	५१.३

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

संवर्धन

१०.१०९ **सरोवर संवर्धन योजना:** राज्यात सरोवर व मोठे जलाशय यांचे पर्यावरणीय संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी कोराडी तलाव, नागपूर व धर्मवीर संभाजी तलाव, सोलापूर या दोन तलावांच्या कामास भारत सरकारने ₹ ५५.९० कोटीची मान्यता दिली असून, या दोन तलावांच्या कामांवर डिसेंबर २०२५ पर्यंत ₹ ३८.३२ कोटी निधी खर्च करण्यात आला आहे.

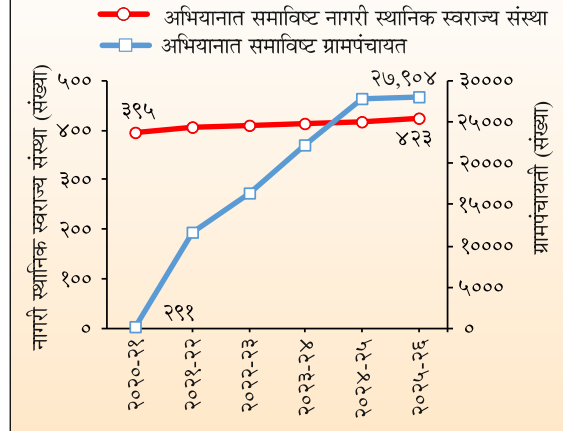
१०.१०९.१ राज्य सरोवर संवर्धन योजने अंतर्गत राज्य शासनामार्फत अवनत तलावांच्या पर्यावरण संवर्धनाकरीता डिसेंबर २०२५ पर्यंत २०७ तलाव संवर्धनाचे प्रकल्प हाती घेण्यात आले आहेत.

१०.११० **नदी संवर्धन योजना:** राज्यातील प्रमुख नद्यांच्या प्रदूषित पट्ट्यांचे शुद्धीकरण करण्याकरीता शहरातून निघणारे सांडपाणी नदीत ज्या ठिकाणी सोडले जाते तेथून संकलित करणे, अडविणे, वळविणे व सांडपाणी प्रक्रिया यंत्रणा तयार करणे, इत्यादी कामे राष्ट्रीय नदी कृती योजनेअंतर्गत केली जात आहेत. प्रक्रिया केलेल्या सांडपाण्याचा शेती, उद्योग, बाग-बगीचे इत्यादींमध्ये पुनर्वापर व पुनर्चक्रण शक्य होण्यासाठी आवश्यक ती यंत्रणा उभारण्यात येते. पुणे शहरातील मुळा-मुठा नदीसाठी डिसेंबर २०२५ पर्यंत ₹ ८४३.९८ कोटी निधी खर्च करण्यात आला आहे.

१०.११०.१ राज्यातील नद्यांच्या प्रदूषित पट्ट्यांचे शुद्धीकरण करण्यासाठी राज्य नदी संवर्धन योजना सन २०१४ पासून राबविण्यात येत आहे. चंद्रभागा नदीच्या संवर्धनासाठी नमामी चंद्रभागा मिशन अंतर्गत डिसेंबर २०२५ पर्यंत ₹ ६.९२ कोटी खर्च करण्यात आला.

१०.१११ **माझी वसुंधरा अभियान:** राज्य शासनाकडून हवामान बदल आणि पर्यावरणीय समस्यांबद्दल नागरिकांना जागरूक करण्यासाठी आणि पर्यावरणाच्या सुधारणेच्या दिशेने जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यास प्रोत्साहित करण्याच्या उद्देशाने माझी वसुंधरा अभियान राबविण्यात येत आहे. महाराष्ट्राचा शाश्वत विकास सुनिश्चित करणे आणि राज्य पातळीवर हवामानासंबंधी ठोस कारवाई करणे हे देखील या अभियानाचे उद्दीष्ट आहे. माझी वसुंधरा अभियान सन २०२०-२१ ते २०२५-२६ या कालावधीत सहा टप्प्यात राबविण्यात येत आहे. सन २०२५-२६ मध्ये माझी वसुंधरा ६.० अंतर्गत सर्व ४२३ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि २७,९०४ ग्रामपंचायती सहभागी होत आहेत.

आलेख १०.१५ : माझी वसुंधरा अभियानातील सहभागी नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था व ग्रामपंचायत



माझी वसुंधरा अभियानाची पाच वर्षातील प्रगती खालीलप्रमाणे आहे:

- ४५६.५९ लाख वृक्ष लागवड
- ५३,९४२ हरित क्षेत्राची निर्मिती आणि जतन
- ३०७.५२ मेगा वॉट अपारंपरिक ऊर्जा निर्मिती क्षमता निर्माण केली
- राज्यभरात ४३,०१७ हून अधिक पाझर खड्डे निर्माण केले
- पाझर खड्डे बांधल्यामुळे सुमारे ३२४ कोटी घन मीटर जलसंधारण क्षमता निर्माण झाली
- ३,४८७ पेक्षा अधिक जलस्रोत पुर्नर्जीवित केले आहेत
- ८ लाख टन कार्बन उत्सर्जन टाळले
- सुमारे १९,३१,१९४ जनजागृती कार्यक्रम आयोजित केले

१०.११२ **सागरतटीय विनियमन:** भारत सरकारने 'पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६' अंतर्गत सागरी किनारा क्षेत्रातील पर्यावरणाचे संरक्षण, संवर्धन आणि विकास कामांचे नियमन करण्यासाठी 'सागरतटीय विनियमन क्षेत्र अधिसूचना' जारी केली आहे. भारत सरकारने सागरतटीय विनियमन क्षेत्र अधिसूचनांची योग्य तऱ्हेने अंमलबजावणी करण्यासाठी महाराष्ट्र तटीय क्षेत्र व्यवस्थापन प्राधिकरण नियुक्त केले आहे. उच्चतम भरती रेषा व राज्यातील सात तटीय जिल्ह्यांचे सागरतटीय व्यवस्थापन नकाशांस केंद्र शासनाने मान्यता दिली आहे. राज्य शासनाने सागरतटीय विनियमन क्षेत्र अधिसूचने अंतर्गत दिलेल्या मान्यतांचा तपशील तक्ता १०.७८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.७८ राज्य शासनाने सागरतटीय विनियमन अधिसूचने अंतर्गत देण्यात आलेल्या मान्यतांचा तपशील

(संख्या)

वर्ष	नविन इमारत बांधकाम प्रकल्प	इमारत पुनर्बांधकाम प्रकल्प	पायाभूत सुविधा जसे जेट्टी, धूपप्रतिबंधक बंधारे, पाईपलाईन, पूल, रस्ते, पाणी पुरवठा, इलेक्ट्रीक उपकेंद्र इत्यादि	सीआरझेड	एकूण
२०२३	९७	६७	१७९	६	३४९
२०२४	८६	७६	५९	९	२३०
२०२५	६४	४८	१४२	१	२५५

आधार: पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभाग, महाराष्ट्र शासन

१०.११३ **पर्यावरणविषयक मान्यता:** भारत सरकारने 'पर्यावरण आघात मुल्यांकन अधिसूचना, २००६' जारी केलेली असून त्या अंतर्गत नवीन बांधकाम प्रकल्प, विद्यमान प्रकल्पांचे/क्रियाकलापांचे विस्तार किंवा आधुनिकीकरण करण्यासाठी पूर्व पर्यावरणीय अनुमती घेणे बंधनकारक करण्यात आली आहे. पर्यावरणविषयक अनुमती देण्यासाठी राज्य पर्यावरण आघात मूल्यांकन प्राधिकरण गठीत करण्यात आले आहे. राज्य शासनाने मंजूर केलेल्या पर्यावरण विषयक मान्यतांचा तपशील तक्ता १०.७९ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.७९ राज्य शासनाने मंजूर केलेल्या पर्यावरण विषयक मान्यतांचा तपशील

वर्ष	इमारत बांधकाम प्रकल्प	उद्योग उभारणी प्रकल्प	खाणकाम प्रकल्प	एकूण
२०२३-२४	१,११७	८७	९४७	२,१५१
२०२४-२५	१,५७७	१२६	१,४३२	३,१३५
२०२५-२६+	१,७५१	१५६	१,५४६	३,४५३

+ डिसेंबर पर्यंत

आधार: पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभाग, महाराष्ट्र शासन

सामाजिक न्याय

१०.११४ सामाजिक न्यायामुळे समावेशक व समताधिष्ठित समाजाची निर्मिती होते, ज्यामध्ये प्रत्येक नागरिकाला न्याय्य वागणूक, समान संधी आणि सन्मानजनक जीवनमान प्राप्त होते. दुर्बल व सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकांचा शैक्षणिक, सामाजिक आणि आर्थिक स्तर बळकट करून त्यांचा सर्वसमावेशक विकास साधणे हे सामाजिक न्यायाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST), विमुक्त जाती व भटक्या जमाती (VJNT), इतर मागास वर्ग (OBC), अल्पसंख्याक, दिव्यांग व्यक्ती तसेच इतर लिंगभाव समुदाय इत्यादी दुर्बल व सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकांच्या उन्नतीसाठी शासन (GoM) शैक्षणिक, सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रांतील लक्षित उपक्रमांना प्राधान्य देत आहे.

अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रम

१०.११५ सन २०२५-२६ मध्ये अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रमांतर्गत राज्यात एकूण २२९ योजना (१५९ राज्यस्तरीय आणि ७० जिल्हास्तरीय) राबविण्यात येत आहेत. अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रमांतर्गत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च तक्ता १०.८० मध्ये आहे.

तक्ता १०.८० अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रमांतर्गत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च

क्षेत्र	(₹ कोटी)			
	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६	
	खर्च	खर्च	प्रस्तावित निधी	खर्च
अ) राज्यस्तरीय योजना	९,७९२.४४	९,१७२.१०	१९,६५८.००	५,४२६.६३
कृषि व संलग्न कार्ये	८८.४४	१२७.१४	२८५.५५	४१.२१
ग्रामविकास	१९९.९७	४४७.५४	२,०५२.६६	४१०.९६
ऊर्जा	५६.००	१३०.८५	१००.००	६०.००
उद्योग व खनिजे	९०.८०	३८.००	१०५.१५	१९.६०
वाहतूक व दळणवळण	०.००	०.००	०.००	०.००
सामान्य आर्थिक सेवा	०.००	०.००	०.००	०.००
सामाजिक व सामूहिक सेवा	९,१६४.०३	८,०१३.१७	१२,४५८.०२	४,६८४.७१
सामान्य सेवा	४२.६५	२१७.२१	३७५.००	२.३२
इतर कार्यक्रम	१५०.५५	१९८.१९	४,२८१.६२	२०७.८३
ब) जिल्हास्तरीय योजना	२,८७८.३०	२,९९९.१८	३,०००.००	८०८.८६
कृषि व संलग्न कार्ये	२५६.२०	२८०.२४	२८०.७०	८८.५३
ग्रामविकास	०.००	०.००	०.००	०.००
ऊर्जा	१७०.१२	१३०.८७	१७७.१६	४३.८६
उद्योग व खनिजे	५.२९	५.५२	५.३७	०.२२
वाहतूक व दळणवळण	५३.६४	५८.२२	६१.०४	५.८८
सामाजिक व सामूहिक सेवा	२,३०८.६८	२,४१८.७६	२,३६३.१०	६४९.४२
नाविन्यपूर्ण योजना (इतर कार्यक्रम)	७६.६६	९१.५१	१९.४८	५.१३
सामान्य सेवा	७.७१	१४.०६	९३.१५	१५.८२
एकूण (अ + ब)	१२,६७०.७४	१२,१७१.२८	२२,६५८.००	६,२३५.४९

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

+ डिसेंबर अखेर

आधार: सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन

१०.११५.१ अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना भारतात व परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राज्य शासन विविध योजना राबवित आहे. अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षणाला प्रोत्साहित करण्यासाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची माहिती तक्ता १०.८१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८१ अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध योजनांची माहिती

योजनेचे नाव	उद्दिष्टे	तपशील	२०२४-२५	२०२५-२६*
देशांतर्गत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराज शिष्यवृत्ती योजना	अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना देशांतर्गत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती देणे	लाभार्थी (संख्या) खर्च (₹ कोटी)	१२३ ४.८९	६९ ३.७७
परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराज शिष्यवृत्ती योजना	अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती देणे	लाभार्थी (संख्या) खर्च (₹ कोटी)	१९१ ५८.४४	१३३ २९.८१
भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजना	वसतिगृहामध्ये प्रवेश मिळू न शकलेल्या विद्यार्थ्यांना त्यांची शैक्षणिक शाखा व निवासाचे ठिकाण विचारात घेऊन अर्थसहाय्य केले जाते	लाभार्थी (संख्या) खर्च (₹ कोटी)	५२,०८३ २४९.६३	२६,८२३ १३६.७९
अनुसूचित जातीतील विद्यार्थ्यांकरिता शासकीय वसतिगृहे	अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांची माध्यमिक व महाविद्यालयीन शिक्षणाची सोय व्हावी याकरिता राज्य शासन तालुका, जिल्हा व विभाग स्तरावर शासकीय वसतिगृहांची सुविधा उपलब्ध करून देते. निर्वाह भत्ता इत्यादींची रक्कम विद्यार्थ्यांना देण्यात येते	वसतिगृह (संख्या) प्रवेश क्षमता (संख्या) खर्च (₹ कोटी)	४४१ ४२,८७३ २१९.४८	४४९ ४४,६७८ २६९.५५
अनुदानित वसतिगृहे	शिक्षणक्रम पूर्ण करता यावा व ग्रामीण भागामध्ये मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांमधील शाळा गळतीचे प्रमाण कमी व्हावे याकरिता अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व विमुक्त जाती आणि भटक्या जमातीच्या विद्यार्थ्यांची या योजनेअंतर्गत निवास व भोजनाची मोफत सोय केली जाते	वसतिगृह (संख्या) प्रवेश क्षमता (संख्या) खर्च (₹ कोटी)	२,३८८ ९९,२५२ २४७.६२	२,३८८ ९९,२५२ ७९.८०

आधार: समाजकल्याण आयुक्तालय, पुणे, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर अखेर

१०.११५.२ ग्रामीण भागात, महानगरपालिका क्षेत्रात तसेच नगरपालिका क्षेत्रातील निवडक प्रभागातील अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटकांच्या वस्त्यांचा विकास करण्यासाठी शासन विविध योजना राबवित आहे. अनुसूचित जाती व नवबौद्ध वस्त्यांच्या विकासासाठीच्या विविध योजनांचा तपशील तक्ता १०.८२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८२ अनुसूचित जाती आणि नवबौद्ध वस्तीच्या विकासासाठी विविध योजनांची माहिती

योजनेचे नाव	उद्दिष्टे	खर्च (₹ कोटी)	
		२०२४-२५	२०२५-२६*
ग्रामीण भागात अनुसूचित जाती आणि नवबौद्ध वस्तीचा विकास	या योजनेअंतर्गत मलनिस्सारण सुविधा, रस्ता, समाज मंदिर इत्यादींचे बांधकाम, वीज व पिण्याच्या पाण्याच्या सुविधा यासारख्या पायाभूत सुविधा ग्रामीण भागातील अनुसूचित व नवबौद्ध घटकांच्या एकूण ३७,६०४ सूचीबद्ध वस्त्यांमध्ये उपलब्ध करून देणे	८६२.५७	२५९.४९
साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे नागरी वस्ती सुधार योजना	या योजनेअंतर्गत महानगरपालिका क्षेत्रातील सूचीबद्ध २४९ प्रभाग व नगरपालिका क्षेत्रातील निवडक १,३२९ प्रभागातील अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटकांच्या वस्त्यांमध्ये मूलभूत नागरी सुविधांचा विकास करणे	१,३६८.२४	३३६.३२

आधार: समाजकल्याण आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर अखेर

१०.११५.३ **स्टँड-अप इंडिया योजनेअंतर्गत अनुसूचित जाती व नवबौद्ध नवउद्योजकांसाठी मार्जिन मनी:** ही योजना भारत सरकार (GoI) यांनी २०१५ मध्ये अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST) व महिलांमधील नवउद्योजकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी सुरू केली. या योजनेअंतर्गत नवउद्योजकांना एकूण प्रकल्प खर्चाच्या २५ टक्के रक्कम स्वतः उभारावी लागते, तर उर्वरित ७५ टक्के रक्कम लघु उद्योग विकास बँक ऑफ इंडिया (SIDBI) यांच्या हमीवर कर्ज स्वरूपात उपलब्ध करून दिली जाते. महाराष्ट्र शासन (GoM) अनुसूचित जाती व नवबौद्ध उद्योजकांना मार्जिन मनी सहाय्य देत आहे. एकूण प्रकल्प खर्चाच्या २५ टक्क्यांपैकी लाभार्थ्यांकडून १० टक्के स्वहिस्सा देण्यात येतो, तर उर्वरित १५ टक्के मार्जिन मनी राज्य शासनाकडून दिला जातो. सन २०२४-२५ मध्ये पाच नवउद्योजकांना ₹ ०.३५ कोटी अनुदान वितरीत करण्यात आले तर सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर अखेर पाच नवउद्योजकांना ₹ ०.५१ कोटी अनुदान वितरीत करण्यात आले.

१०.११५.४ **विकास महामंडळे:** अनुसूचित जाती आणि नवबौद्ध समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी राज्य शासनाने विविध विकास महामंडळे स्थापित केली आहेत. ही महामंडळे राष्ट्रीय अनुसूचित जाती व वित्त विकास महामंडळाच्या विविध आर्थिक सहाय्य योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी वाहिनीकृत यंत्रणा म्हणून काम करतात. विकास महामंडळांचा तपशील तक्ता १०.८३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८३ विकास महामंडळांचा तपशील

विकास महामंडळ	भाग भांडवल (₹ कोटी)	राज्य		२०२४-२५		२०२५-२६+	
		शासन हिस्सा (%)	केंद्र शासन हिस्सा (%)	लाभार्थी (संख्या)	आर्थिक सहाय्य (₹ कोटी)	लाभार्थी (संख्या)	आर्थिक सहाय्य (₹ कोटी)
महात्मा फुले मागासवर्गीय विकास महामंडळ मर्यादित	१,०००	५१	४९	३५,१६७	६८.९९	६,८७३	१४.५५
साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ मर्यादित	१,०००	५१	४९	१,१५०	१५.४१	१,०३२	२६.५१
संत रोहिदास चर्मोद्योग आणि चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादित	१,०००	१००	०	४४१	१.१२	३६४	१.४५

आधार : १) महात्मा फुले मागासवर्गीय विकास महामंडळ मर्यादित

२) साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकासमहामंडळ मर्यादित

३) संत रोहिदास चर्मोद्योग आणि चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादित

+ डिसेंबर अखेर

१०.११५.५ **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (बार्टी)** ही अनुसूचित जाती आणि नवबौद्ध समाजाच्या सामाजिक आर्थिक विकासासाठी कार्य करणारी राज्य शासनाची स्वायत्त संस्था आहे. बार्टी अंतर्गत राबविण्यात येणारे विविध कार्यक्रमांची माहिती तक्ता १०.८४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८४ बार्टी अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध कार्यक्रमांची माहिती

कार्यक्रम	२०२४-२५		२०२५-२६+	
	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)
अनुसूचित जातीच्या बेरोजगार तरुणांसाठी कौशल्य विकास कार्यक्रम	१,८४४	६.१७	१,९८५	१.७१
केंद्रीय लोकसेवा आयोग स्पर्धा परीक्षा पूर्व प्रशिक्षण	६९९	९.८७	७०७	९.०८
महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग स्पर्धा परीक्षा पूर्व प्रशिक्षण	२,३७६	८.१६	२,९९७	१६.९०
जेईई/नीट/एनईईटी/ आयबी पी एस-बँक इत्यादी स्पर्धा परीक्षा पूर्व प्रशिक्षण	५,५२४	४०.८५	५,३७४	१४.७४
पोलिस आणि लष्करी सेवेसाठी भरतीपूर्व प्रशिक्षण	२,७८४	१५.३६	२,७८४	२०.८४
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर राष्ट्रीय संशोधन अधिछात्रवृत्ती/पीचडी	२,९३०	७७.३२	२,९३०	६०.०२
इतर प्रशिक्षण व कार्यक्रम	४६,९२८	३२.९५	३७,४३६	१७.८६

आधार : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (बार्टी) पुणे, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर अखेर

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२५-२६

आदिवासी घटक कार्यक्रम

१०.११६ सन २०२५-२६ मध्ये आदिवासी घटक योजनेअंतर्गत राज्यात एकूण २९९ योजना (१५६ राज्यस्तरीय व १४३ जिल्हास्तरीय) राबविण्यात येत आहेत. आदिवासी घटक कार्यक्रमाअंतर्गत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च तक्ता १०.८५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८५ आदिवासी घटक कार्यक्रमाअंतर्गत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च

(₹ कोटी)

क्षेत्र	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६+	
	खर्च	खर्च	प्रस्तावित निधी	खर्च
अ) राज्यस्तरीय योजना	११,७१५.८१	१२,०८२.३९	१८,७६०.३१	८,७६८.६९
कृषि व संलग्न कार्ये	६४.३३	६५.३६	१२९.९६	४५.२३
ग्रामविकास	१३०.८१	७७१.१२	२४७९.९२	१०१२.२६
पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	०.००	०.२९	०.२९	०.००
ऊर्जा	२५५.१७	७७५.९९	१५८०.००	६१९.२५
उद्योग व खनिजे	८.१४	३.५०	४.००	०.००
वाहतूक व दळणवळण	१,८४८.७१	१,३४७.६९	६००.००	०.००
सामाजिक व सामूहिक सेवा	९,४०८.६५	९,११८.४४	१३,९६६.१४	७,०९१.९५
ब) जिल्हास्तरीय योजना	२,१४९.३८	२,३५३.९४	२,७३४.६९	४७१.११
कृषि व संलग्न कार्ये	३५९.३५	४५७.४२	५५०.६८	७५.२०
ग्रामविकास	२८१.६६	२७६.९५	२७९.२६	११३.१२
पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	०.००	०.००	०.००	०.००
ऊर्जा	१३५.९९	१४६.६६	१६६.३४	१४.९२
उद्योग व खनिजे	१.०९	१.०७	१.१९	१.५०
वाहतूक व दळणवळण	२०६.२९	२३१.५०	२८१.८१	४१.७७
सामाजिक व सामूहिक सेवा	१,१६४.९९	१,२४०.३४	१,४५५.४१	२२४.६०
एकूण (अ + ब)	१३,८६५.१९	१४,४३६.३३	२१,४९५.००	९,२३९.८०

टीप: आकडे संक्षिप्तत दिल्याने बरजा जुळतीलच असे नाही

+ डिसेंबर अखेर

आधार: आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

१०.११६.१ अनुसूचित जमातीतील विद्यार्थ्यांकरीता

आश्रमशाळा: अनुसूचित जमातीतील विद्यार्थ्यांमध्ये शिक्षणासाठी प्रोत्साहित करण्याच्या उद्देशाने राज्यातील आदिवासी भागात आश्रमशाळा स्थापन करण्यात आल्या आहेत. अनुसूचित जमातीतील विद्यार्थ्यांकरीता सुरु असलेल्या आश्रमशाळांचा तपशील तक्ता १०.८६ मध्ये दिला आहे.

१०.११६.२ आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहित करण्याच्या उद्देशाने शासन विविध योजना/कार्यक्रम राबवित आहे. अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक प्रोत्साहन देण्यासाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची माहिती तक्ता १०.८७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८६ अनुसूचित जमातीतील विद्यार्थ्यांकरीता सुरु असलेल्या आश्रमशाळांचा तपशील

तपशील	२०२४-२५	२०२५-२६+
शासकीय आश्रमशाळा		
आश्रमशाळा (संख्या)	४९७	५००
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	१,९९,९५५	२,०४,१७५
खर्च (₹ कोटी)	१,७६६.०७	९८०.५४
अनुदानित आश्रमशाळा		
आश्रमशाळा (संख्या)	५५६	५५६
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	२,५३,११८	२,६१,८३६
खर्च (₹ कोटी)	१,९६२.५९	१,२३४.२४

आधार: आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर अखेर

तक्ता १०.८७ अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक प्रोत्साहन देण्यासाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची माहिती

योजनेचे नाव	उद्दिष्टे	२०२४-२५		२०२५-२६ ⁺	
		लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)
नामांकित इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण	राज्य शासनाकडून दरवर्षी प्रति विद्यार्थी कमाल ₹ ७०,००० पर्यंत अनुदान देण्यात येते.	४४,३५७	४३८.४३	३७,६५१	९२.५३
अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना देशांतर्गत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती	अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना देशांतर्गत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी विविध योजनांच्या माध्यमातून शिष्यवृत्त्या देण्यात येतात.	१,५५,९७५	१५७.०८	३५,०१८	१४८.८६
भारत सरकार पोस्ट मॅट्रिक शिष्यवृत्ती					
शैक्षणिक शुल्क व परिक्षा शुल्क प्रदाने		६,९४२	६७.०४	१,२९५	२६.५४
वैद्यकीय अभ्यासक्रम व तत्सम अभ्यासक्रमासाठी शुल्क प्रतिपूर्ती		२,६७३	४४.३०	९०३	१८.९३
अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्चशिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती	अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती मंजूर केली जाते	१०	४.७८	१३	५.८०
आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शासकीय वसतिगृहे	राज्य शासनाकडून आदिवासी विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेण्यासाठी तालुका, जिल्हा व विभागस्तरावर शासकीय वसतिगृहांची सुविधा उपलब्ध करून देणे (वसतीगृहे संख्या-४९०)	५५,८६५	२३७.३६	५७,४७४	१५४.९७
पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय स्वयम योजना	इयत्ता बारावी नंतरच्या उच्च शिक्षणाकरिता प्रवेश घेतलेल्या परंतु शासकीय वसतिगृहात प्रवेश न मिळालेल्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना ₹ ६०,००० पर्यंत आर्थिक सहाय्य पुरविण्यात येते.	३८,५२३	१९४.२२	२६,८३०	८०.००

आधार: आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर अखेर

१०.११६.३ **पेसा ५% थेट अबंध निधी योजने अंतर्गत ग्रामपंचायतींना थेट निधी:** 'पेसा कायदा, १९९६' अंतर्गत अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना विकासाची कामे करण्यासाठी आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत एकूण अर्थसंकल्पित निधीच्या पाच टक्के निधी वितरीत करण्यात येतो. पेसा कायद्यांतर्गत अनुसूचित क्षेत्रातील ३,००५ ग्रामपंचायतींना थेट अर्थसहाय्य दिले जाते. या योजनेअंतर्गत सन २०२४-२५ मध्ये ₹ २७०.१४ कोटी खर्च झाला असून सन २०२५-२६ डिसेंबर अखेर ₹ १४९.०१ कोटी खर्च झाला.

१०.११६.४ **भारतरत्न डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना:** राज्यातील १६ आदिवासी जिल्ह्यांमधील अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये ही योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत, अनुसूचित जमातीतील गरोदर स्त्रियांना गरोदरपणाच्या शेवटच्या तिमाहीत व स्तनदा मातांना प्रसूतीनंतरच्या पहिल्या तिमाहीत 'एक वेळचा चौरस आहार' पुरविण्यात येतो. अनुसूचित जमातीमधील सात महिने ते सहा वर्षे वयोगटातील बालकांना आठवड्यातून चार वेळा अंडी किंवा केळी पुरविण्यात येतात. भारतरत्न डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजनेचा तपशील तक्ता १०.८८ मध्ये दिला आहे.

१०.११६.५ **ठक्कर बाप्पा आदिवासी वस्ती सुधारणा एकात्मिक कार्यक्रम:** या योजनेअंतर्गत आदिवासी वस्त्यांमध्ये लहान मात्र कायमस्वरूपी सामूहिक विकासाची कामे घेतली जातात. या योजनेअंतर्गत सन २०२४-२५ मध्ये ₹ ३७४.८३ कोटी इतका खर्च झाला आहे. तर सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ १२.८७ कोटी खर्च झाला आहे.

तक्ता १०.८८ भारतरत्न डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजनेचा तपशील

तपशील	२०२४-२५	२०२५-२६ ⁺
लाभार्थी (संख्या)	८,०४,१४५	७,८५,८२१
खर्च (₹ कोटी)	२०५.४१	६२.१८

आधार: आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर अखेर

१०.११६.६ **आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था:** ही अनुसूचित जमातीच्या शैक्षणिक, सांस्कृतिक व संशोधनात्मक विकास संवर्धनासाठी कार्य करणारी राज्य शासनाची स्वायत्त संस्था आहे. अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध कार्यक्रमांची माहिती तक्ता १०.८९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८९ अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध कार्यक्रमांची माहिती

योजनेचे नाव	२०२४-२५		२०२५-२६ ⁺	
	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)
केंद्रीय लोकसेवा आयोग स्पर्धा परीक्षा पूर्व प्रशिक्षण	१९७	५.५०	३००	८.९३
अनुसूचित जमाती उमेदवारांना केंद्रीय लोकसेवा आयोगाच्या नागरी सेवा मुख्य परीक्षा तयारीसाठी प्रोत्साहनपर आर्थिक सहाय्य	३	०.०२	५०	०.१९
महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग परीक्षा पूर्व प्रशिक्षण (राजपत्रित व गट क)	१,६८१	२४.२२	१,७००	२५.२५
पोलीस व लष्करी भरती परीक्षा पूर्व प्रशिक्षण	२२,६३५	२७६.१४	१८,०००	२१९.६०
बँक, रेल्वे भरती, नाबार्ड, एलआयसी ऑफ इंडिया इत्यादी स्पर्धा परीक्षांसाठी पूर्व प्रशिक्षण	१,६९७	१७.७५	७००	८.१८
अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांना पीएचडी अभ्यासक्रमासाठी संशोधन अधिछात्रवृत्ती	२६९	२१.७१	२६९	९.८२

आधार: आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर अखेर

इतर मागास बहुजन यांचे कल्याण

१०.११७.७ इतर मागास बहुजन [इतर मागास वर्ग (इमाव)], विशेष आर्थिकदृष्ट्या मागास प्रवर्ग (विआमाप्र), विमुक्त जाती व भटक्या जमाती (विजाभज) आणि विशेष मागास प्रवर्ग (विमाप्र) या समाजातील दुर्बल घटकांच्या उन्नतीसाठी राज्य शासनाकडून विविध कल्याणकारी योजना राबविण्यात येत आहेत. सन २०२४-२५ मध्ये ₹ ९,४७६.७४ कोटी खर्च झाला तर सन २०२५-२६ मध्ये जानेवारी अखेर, ₹ ४,६१५.०१ कोटी खर्च झाला.

१०.११७.१ इतर मागास बहुजन [इतर मागास वर्ग (इमाव)], विशेष आर्थिकदृष्ट्या मागास प्रवर्ग (विआमाप्र), विमुक्त जाती व भटक्या जमाती (विजाभज) आणि विशेष मागास प्रवर्ग (विमाप्र) या प्रवर्गातील विद्यार्थ्यांना देशात व परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने राज्य शासनाने विविध योजना राबविल्या आहेत. इतर मागास बहुजन प्रवर्गातील विद्यार्थ्यांसाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची माहिती तक्ता १०.९० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९० इतर मागास बहुजन विद्यार्थ्यांसाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची माहिती

योजनेचे नाव	२०२४-२५		२०२५-२६ ⁺	
	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)
इतर मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना देशांतर्गत शालेय व उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती				
इमाव विद्यार्थ्यांना मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती	६,१८,१२९	९३६.६८	५,३३,१९१	७४५.९९
शिक्षण व परीक्षा शुल्काचे प्रदाने	७१,७७७	४१४.२४	५५,८३३	३८८.८९
इयत्ता ५ वी ते १० वी मध्ये शिकणाऱ्या इतर मागास प्रवर्गातील मुलींना सावित्रीबाई फुले शिष्यवृत्ती योजना	९९,२४०	२९.९४	०.००	०.००
इतर मागास बहुजन विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती (दरवर्षी ७५ विद्यार्थी)	७५	२७.४०	७५	४६.६३

आधार : इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग, महाराष्ट्र शासन

+ जानेवारी अखेर

१०.११७.२ **वसंतराव नाईक तांडा/वस्ती सुधार योजना:** या योजनेचा मुख्य उद्देश विमुक्त जाती व भटक्या जमाती आणि विशेष मागास वर्ग प्रवर्गांच्या तांडा/ वाडा/ वस्त्यांना मुलभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे हा आहे. योजनेअंतर्गत सन २०२४-२५ मध्ये ₹ २७२.२२ कोटी खर्च झाला तर सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ ६०.०८ कोटी खर्च झाला.

१०.११७.३ महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ मर्यादित: राज्यातील इतर मागासवर्गीयांच्या कल्याणासाठी महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना करण्यात आली. हे महामंडळ राष्ट्रीय मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळाची राज्यासाठी वाहिनीकृत यंत्रणा म्हणून कार्य करते. महामंडळाचे अधिकृत भागभांडवल ₹ २५०.०० कोटी असून भरणा केलेले भागभांडवल ₹ २३२.९९ कोटी आहे. हे महामंडळ बीजभांडवल, थेट कर्ज योजना, प्राप्त सहाय्यक अनुदानातून वैयक्तिक व गट कर्ज व्याज परतावा योजना, शैक्षणिक कर्ज व्याज परतावा, महिला स्वयंसिध्दी व्याज परतावा योजना व कौशल्य विकास प्रशिक्षण योजना राबवितात. महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती तक्ता १०.९१ मध्ये दिली आहे.

१०.११७.४ महात्मा ज्योतिबा फुले संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (महाज्योती): ही इतर मागासवर्ग, विमुक्त जाती - भटक्या जमाती, विशेष मागास प्रवर्गातील लक्षित घटकांच्या सामाजिक-आर्थिक व शैक्षणिक विकासासाठी राज्य शासनाची स्वायत्त संस्था आहे. महाज्योती संस्था अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध कार्यक्रमांची माहिती तक्ता १०.९२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९२ महाज्योती अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध कार्यक्रमांची माहिती

कार्यक्रम	२०२४-२५		२०२५-२६+	
	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)
केंद्रीय लोकसेवा आयोग स्पर्धा परिक्षा पूर्व प्रशिक्षण	९९५	३२.२६	१००	३.१७
महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग स्पर्धा परिक्षा पूर्व प्रशिक्षण	७५०	१९.७०	२००	५.२५
जेईई/नीट/एमएचटी/पूर्व परीक्षा प्रशिक्षण	१४,०००	२२.७९	३,५००	२७.९३
बँका/रेल्वे भरती/ भारतीय आयुर्विमा महामंडळ इत्यादींच्या स्पर्धात्मक परीक्षेचे पूर्व प्रशिक्षण, व्यावसायिक वैमानिक प्रशिक्षण	६,३००	९५.७१	४,७००	६८.९३
स्पर्धा परीक्षा अर्थसहाय्य	२०	०.२७	२०	११.३६
कौशल्य विकास प्रशिक्षण	४,२९३	७.६७	६,१७०	९.९८
महात्मा ज्योतिबा फुले संशोधन अधिछात्रवृत्ती	४६,५५८	८६.८१	२७,४१९	६२.७१
	२,७७९	८९.६१	१,७११	१०६.०६

आधार: महात्मा ज्योतिबा फुले संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, (नागपूर)

+ डिसेंबर अखेर

१०.११८ छत्रपती शाहू महाराज संशोधन, प्रशिक्षण व मानव विकास संस्था सारथी: राज्यातील मराठा, कुणबी, मराठा - कुणबी व कुणबी - मराठा या गटातील समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाकरिता राज्य शासनमार्फत सारथी संस्थेची स्थापना करण्यात आली आहे. सारथी अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध कार्यक्रमांची माहिती तक्ता १०.९३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.९३ सारथी अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध कार्यक्रमांची माहिती

कार्यक्रम	२०२४-२५		२०२५-२६+	
	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)
केंद्रीय लोकसेवा आयोग पूर्व आणि मुख्य परीक्षा प्रशिक्षण	१,२९२	९.६५	१,१७८	१३.११
महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग परीक्षा पूर्व प्रशिक्षण	१,६२०	७.१७	४,४७९	१२.३०
सेट परीक्षा, नेट परीक्षा, आयबीपीएस परीक्षा, स्टाफ सिलेक्शन कमिशन इत्यादींच्या स्पर्धात्मक परीक्षेचे पूर्व प्रशिक्षण	७२२	२.५०	२,५००	१०.११
कौशल्य विकास व इतर प्रशिक्षण	४९,६९४	६४.४७	२६,४७३	४२.३४
राष्ट्रीय संशोधन अधिछात्रवृत्ती	१,७४३	६२.८५	२,४८७	१०७.५०
इतर शिष्यवृत्ती	४२,१५०	४४.४३	१५	०.३०
डॉ. पंजाबराव देशमुख-सारथी देशांतर्गत उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती	४१६	६.७६	३५३	६.७५
महाराजा सयाजीराव गायकवाड-सारथी गुणवंत मुलामुलींना परदेशात उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती	४०	६.४२	१०८	१३.१९

आधार: छत्रपती शाहू महाराज संशोधन, प्रशिक्षण व मानव विकास संस्था, पुणे

+ डिसेंबर अखेर

अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादित

१०.११९ राज्यातील आर्थिकदृष्ट्या मागास सुशिक्षित बेरोजगार तरूणांना रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्य शासनाने अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना केली आहे. अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती तक्ता १०.९४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९४ अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती

तपशील	२०२४-२५		२०२५-२६+	
	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)
वैयक्तिक कर्ज व्याज परतावा	३४,७८४	३७,४६४.७४	४१,०५९	५२,०६८.१७
गट कर्ज व्याज परतावा	३५८	१,२०६.८४	२९८	१,१०७.००

आधार: अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादित

+ जानेवारी अखेर

अल्पसंख्याक विकास

१०.१२० अल्पसंख्याक क्षेत्र विकास कार्यक्रम, अल्पसंख्याक बहुल क्षेत्रासाठी बहुक्षेत्रीय विकास योजना, अल्पसंख्याक शैक्षणिक संस्थांसाठी सहाय्यक अनुदाने इत्यादी विविध योजना राज्यात अल्पसंख्याक विभागाकडून राबविण्यात येत आहेत. सन २०२४-२५ मध्ये ₹ ६०२.९२ कोटी खर्च झाला आणि सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ २४०.६२ कोटी खर्च झाला.

१०.१२०.१ महाराष्ट्र शासनाने राज्यातील अल्पसंख्याक समुदायासाठी उच्च शिक्षणास प्रोत्साहन देणे तसेच अल्पसंख्याक बहुल क्षेत्रांमधील पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी विविध योजना राबविल्या आहेत. अल्पसंख्याक समाजातील विद्यार्थ्यांसाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांचा तपशील तक्ता १०.९५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.९५ अल्पसंख्याक समाजातील विद्यार्थ्यांसाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना/ कार्यक्रमाची माहिती

योजनेचे नाव	उद्दिष्टे	२०२४-२५		२०२५-२६+	
		लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
अल्पसंख्याक विद्यार्थ्यांसाठी उच्च शिक्षण शिष्यवृत्ती	वैद्यकीय, तांत्रिक व व्यावसायिक अभ्यासक्रमात शिक्षण घेणाऱ्या आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व गुणवत्ताधारक विद्यार्थी आणि इयत्ता बारावीनंतर सर्व अभ्यासक्रमामध्ये शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देण्यात येते	२८,४७६	१३६.३४	७,३५५	४१.५९
अल्पसंख्याक समाजातील मुलींसाठी वसतिगृहे	२५ जिल्ह्यांतील ४३ शहरांमध्ये अल्पसंख्याक समाजातील उच्च शिक्षण घेणाऱ्या मुलींसाठी वसतिगृहे सुरु केली आहेत. विद्यार्थिनींना वसतीगृह शुल्क पूर्णपणे माफ असते तसेच आहार भत्ता देण्यात येतो	१,५०६	९.०८	१,४६४	२.८१
परदेशात पदव्युत्तर पदवी व पी. एच. डी. अभ्यासक्रमासाठी शिष्यवृत्ती योजना	परदेशात उच्च शिक्षणाची संधी मिळावी व त्यांच्या गुणवत्तेला वाव मिळावा म्हणून शासनाकडून प्रतिवर्षी अल्पसंख्याक समुदायातील ७५ विद्यार्थ्यांसाठी परदेश शिष्यवृत्ती योजना राबविण्यात येत आहे.	६६	२.२७	७५	१०.६९

आधार: अल्पसंख्याक विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर अखेर

१०.१२०.२ अल्पसंख्याक बहुल भागांमध्ये पायाभूत सुविधा विकसित करण्याच्या उद्देशाने राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची माहिती तक्ता १०.९६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९६ अल्पसंख्याक बहुलभागामध्ये पायाभूत सुविधा विकसित करण्याच्या उद्देशाने राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची माहिती

योजनेचे नाव	खर्च (₹ कोटी)	
	२०२४-२५	२०२५-२६ ⁺
प्रधानमंत्री जन विकास कार्यक्रम	३३.३३	१०८.३३
अल्पसंख्याक समाजासाठी वस्ती/क्षेत्र विकास योजना		
ग्रामीण भागातील	१३८.०७	३१.१४
नागरी भागातील	१४६.६३	२४.५२

आधार : अल्पसंख्याक विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर अखेर

१०.१२०.३ **मौलाना आझाद अल्पसंख्याक आर्थिक विकास महामंडळ मर्यादित:** राज्यातील अल्पसंख्याक समाजाच्या कल्याणासाठी या महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. हे महामंडळ राष्ट्रीय अल्पसंख्याक वित्त व विकास महामंडळाची राज्य वाहिनीकृत यंत्रणा म्हणून कार्य करते. सध्या या महामंडळाचे अधिकृत भाग भांडवल ₹ ७००.०० कोटी असून, भरणा केलेले भाग भांडवल ₹ ६७१.५९ कोटी आहे (राज्य शासनाचा हिस्सा १०० टक्के). स्थापनेपासून ४०,४०४ विद्यार्थ्यांना ₹ ३३५.७८ कोटी रक्कमेचे शैक्षणिक कर्ज व ११,४५४ लाभार्थ्यांना ₹ १५५.९८ कोटी रक्कमेचे मुदत कर्ज देण्यात आले. अल्पसंख्याक समाजासाठी शैक्षणिक कर्ज व मुदत कर्ज माहिती तक्ता १०.९७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९७ अल्पसंख्याक समाजासाठी शैक्षणिक कर्ज व मुदत कर्ज माहिती

तपशिल	२०२४-२५		२०२५-२६ ⁺	
	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)
शैक्षणिक कर्ज	२,५०९	३१.५०	२,१८१	३०.५०
मुदत कर्ज	२,२६६	७१.८६	०१	०.०५

आधार : अल्पसंख्याक विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर अखेर

१०.१२०.४ **डॉ. झाकीर हुसेन मदरसा आधुनिकीकरण योजना:** ही योजना पारंपारिक मदरशांमध्ये धार्मिक शिक्षणाबरोबरच विज्ञान, गणित, समाजशास्त्र, हिंदी, मराठी, इंग्रजी व उर्दू या विषयांचे शिक्षण देण्याच्या उद्देशाने राज्यात राबविण्यात येत आहे. ही योजना मुख्य प्रवाहातील शाळांमध्ये प्रवेश घेणाऱ्या इ. ९ वी, इ. १० वी, ११ वी व १२ वी तील तसेच औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थामध्ये शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती प्रदान करते. या योजनेअंतर्गत पायाभूत सुविधा, ग्रंथालय व शिक्षकांच्या मानधनासाठी अनुदान देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत सन २०२४-२५ मध्ये ₹ ७.८८ कोटी खर्च झाला.

दिव्यांगांचे कल्याण

१०.१२१ दिव्यांगांच्या क्षमता ओळखून त्यांचा कौशल्य विकास करणे, समान संधी देणे व त्यांच्या अधिकारांचे रक्षण याद्वारे सक्षमीकरण करून त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामावून घेण्यासाठी राज्य शासन विविध योजना राबवित आहे.

१०.१२१.१ **महाराष्ट्र राज्य दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळ मर्यादित:** ही दिव्यांग व्यक्तीच्या कल्याणासाठी राज्यात स्थापन करण्यात आली आहे. सदर महामंडळ राष्ट्रीय विकलांग वित्त व विकास महामंडळाची राज्य प्राधिकृत वाहिनी म्हणून कार्यरत आहे. महामंडळाचे अधिकृत भागभांडवल ₹ ५०० कोटी असून भरणा केलेले भाग भांडवल ₹ १०५.९२ कोटी आहे. सन २०२४-२५ मध्ये ६० लाभार्थ्यांना ₹ २७.१२ लाख रक्कमेचे थेट कर्ज, ४५७ लाभार्थ्यांना ₹ ९०३.४९ लाखाचे मुदत कर्ज आणि हरित उर्जेवर चालणाऱ्या पर्यावरण स्नेही फिरत्या वाहनावरील दुकान योजनासाठी ६९८ लाभार्थ्यांना ₹ २,६०३.५४ लाख खर्च झाला. सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर अखेर १२ लाभार्थ्यांना ₹ ५.७० लाख रक्कमेचे थेट कर्ज, १६४ लाभार्थ्यांना ₹ ४०६.५८ लाख मुदत कर्ज आणि हरित उर्जेवर चालणाऱ्या पर्यावरण स्नेही फिरत्या वाहनावरील दुकान योजनाअंतर्गत पाच लाभार्थ्यांना ₹ १८.६५ लाख खर्च झाला.

राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रम

१०.१२२ राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रमांतर्गत राज्यात विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रमांतर्गत निवडक योजनांची माहिती तक्ता १०.९८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९८ राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रमांतर्गत निवडक योजनांची माहिती

योजनेचे नाव	२०२४-२५		२०२५-२६ ⁺	
	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
संजय गांधी निराधार अनुदान	१७.२	२,९४७.५२	१५.९८	२,४९८.७५
श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्तीवेतन	३०.२८	५,३६७.९६	२०.८८	४,७३८.१४
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्तीवेतन	११.३७	२५४.७५	१०.२३	१८४.१६
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय विधवा निवृत्तीवेतन	०.९९	२४.९८	०.९९	२६.९३
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय दिव्यांग निवृत्तीवेतन	०.०१	३.१७	०.०९	२.५६
राष्ट्रीय कुटुंब लाभ	०.०५	१९.९५	०.०५	९.९३

आधार: सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर अखेर

१०.१२३ इतर लिंगभाव असलेल्या व्यक्ति : इतर लिंगभाव व्यक्तींना आजही भेदभाव, पूर्वग्रह आणि अत्यावश्यक सेवांपर्यंत मर्यादित प्रवेश यांना सामोरे जावे लागत आहे. तृतीयपंथी समुदायास भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्या म्हणजे सामाजिक बहिष्कार, भेदभाव, बेरोजगारी, शैक्षणिक सुविधांचा अभाव, बेघरपणा, वैद्यकीय सुविधांचा अभाव, नैराश्य इत्यादी, इतर लिंगभाव कल्याणासाठी व त्यांच्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी, राज्य व प्रादेशिक पातळीवर 'तृतीयपंथी हक्क संरक्षण व कल्याण राज्य मंडळ' स्थापन करण्यात आले आहे.

१०.१२३.१ भारत सरकारने "The Transgender Persons (Protection of Rights) Act, 2019" या कायद्यांतर्गत निर्गमित केलेले नियम "Transgender Persons (Protection of Rights) Rules, 2020" राज्य शासनाने काही बदल न करता स्वीकृत केले आहे. तृतीयपंथीयांच्या सर्वांगीण विकासासाठी राज्य शासनाने तृतीयपंथीयांसाठीचे धोरण- २०२४ जाहिर केले आहे. राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यांमध्ये तृतीयपंथीयांच्या समस्यांच्या/तक्रारी संदर्भात जिल्हाधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हास्तरीय तक्रार निवारण समितीची स्थापना करण्यात आली आहे.

मानव विकास आणि शाश्वत विकास ध्येये

१०.१२४ व्यक्तींच्या कल्याणात सुधारणा आणि त्यांचा क्षमता विकास म्हणजे मानव विकास होय. मानव विकासात आरोग्यदायी जीवन, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि दर्जेदार राहणीमान यांवर भर दिला जातो. भावी पिढीच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता वर्तमानाच्या गरजा भागवित असताना विकास साधणे म्हणजे शाश्वत विकास. सर्वांसाठी शाश्वत कल्याण साध्य करण्याच्या समान हेतूचे मानव विकास आणि शाश्वत विकास ध्येये प्रतिनिधित्व करतात.

मानव विकास

१०.१२५ **मानव विकास निर्देशांक (माविनि):** माविनि हा आरोग्य संपन्न दिर्घायुष्य, ज्ञानार्जनाची संधी व दर्जेदार राहणीमान या मानव विकासाच्या तीन मूलभूत आयामांच्या मापदंडांच्या दिर्घकालीन प्रगतीचे मूल्यांकन करणारा संयुक्त निर्देशांक आहे. संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमाद्वारे प्रकाशित मानव विकास अहवाल, २०२५ नुसार सन २०२३ मधील ०.६८५ माविनिसह भारत १३० व्या क्रमांकावर होता. संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम-उप राष्ट्रीय मानव विकास निर्देशांक अहवाल-२०२२ (V८.४) नुसार महाराष्ट्राचा माविनि ०.६९५ होता. महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल, २०१२ नुसार जिल्हानिहाय माविनि 'परिशिष्ट १०.१८ मध्ये दिला आहे.

१०.१२६ **मानव विकास कार्यक्रम:** महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम राज्यातील १२५ अतिमागास तालुक्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत शिक्षण, आरोग्य आणि उपजीविकेतील सुधारणांवर भर देणाऱ्या विविध योजना राबविल्या जात आहेत. तालुक्यांची सामाजिक-आर्थिक व भौगोलिक परिस्थिती आणि स्थानिक गरजा लक्षात घेऊन 'जिल्हा/तालुका स्पेसिफिक योजना' आखल्या जातात आणि अंमलबजावणी केली जाते.

१०.१२६.१ या कार्यक्रमांतर्गत सन २०२४-२५ मध्ये ₹ १०२.५० कोटी खर्च झाला तर, सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ ८.६९ कोटी खर्च झाला. महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रमांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची भौतिक प्रगती तक्ता १०.९९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९९ महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रमांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची भौतिक प्रगती

योजना	लाभार्थी प्रकार	लाभार्थी संख्या		
		२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६+
शिक्षण				
अ) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील अभ्यासिका (२,८८९ अभ्यासिका)	विद्यार्थी	१,१५७	४,३६०	०
ब) ग्रामीण भागातील विद्यार्थिनींना मोफत बस सेवा (९६६ बसेस)	विद्यार्थिनी	८६,४४३	८५,०३२	८३,०९३
क) बालभवन विज्ञान केंद्रे (१२४ केंद्रे)	भेट दिलेले विद्यार्थी	८९१	६,२२४	०
ड) इयत्ता आठवी ते बारावी मध्ये शिक्षण घेत असलेल्या व शाळेपासून पाच किमी अंतरापर्यंत राहणाऱ्या गरजू मुलींना सायकलीचे वाटप	विद्यार्थिनी	७८,३६६	६६,३८६	०
आरोग्य				
अ) गर्भवती महिला, स्तनदा माता व ० ते ६ महिने वयोगटातील बालकांकरिता आरोग्य शिबिरे	गर्भवती महिला, स्तनदा माता व बालके	८,०३,०३५	९,६१,३५४	४,०९,४६७
ब) अजा, अज, दारिद्र्य रेषेखालील गर्भवती महिलांना बुडीत मजुरी	गर्भवती महिला	१,१९,७७१	१,१०,९४३	०
उत्पन्न निर्मिती				
अ) माती परिक्षण फिरती प्रयोगशाळा	मातीचे तपासलेले नमुने	३,५६९	४,१२२	५,१७०
ब) जिल्हा/तालुका स्पेसिफिक योजना				
१) रोजगार निर्मितीकरिता 'विशेष योजना'	लाभार्थी समूह	३,३४४	०	०
२) माविमच्या माध्यमातून मायक्रो फायनान्स - तेजश्री फायनान्शियल सर्व्हिसेस योजना	i) अति गरीब महिला	१८,३९९	२२,१४३	१३,३९१
	ii) कर्जबाजारी स्वयंसहाय्यता गट	१२६	९८	२२
	iii) कर्जबाजारी महिला	१,०२८	३१	१९

आधार: मानव विकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

+ जानेवारी पर्यंत

शाश्वत विकास ध्येये

१०.१२७ जागतिक स्तरावर शाश्वत आणि उज्वल भविष्य साध्य करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रकडून स्वीकृत 'शाश्वत विकासासाठी अर्जेडा २०३०' मध्ये १७ शाश्वत विकास ध्येये आणि संलग्नित १६९ लक्ष्यांचा समावेश आहे.

१०.१२७.१ शाविध्ये साध्यतेच्या प्रगतीचा मागोवा घेण्यासाठी विविध स्तरांवर संनियंत्रण आराखडे तयार करण्यात आले आहेत

- जागतिक निर्देशक आराखडा : जागतिक स्तरावरील शाश्वत विकास ध्येय प्रगतीच्या संनियंत्रणाकरिता
- राष्ट्रीय निर्देशक आराखडा : राष्ट्रीय स्तरावरील शाश्वत विकास ध्येय प्रगतीच्या संनियंत्रणाकरिता
- राज्य निर्देशक आराखडा : राज्य स्तरावरील शाश्वत विकास ध्येय प्रगतीच्या संनियंत्रणाकरिता
- जिल्हा निर्देशक आराखडा : जिल्हा स्तरावरील शाश्वत विकास ध्येय प्रगतीच्या संनियंत्रणाकरिता
- पंचायत अॅडव्हान्समेंट निर्देशांक : पंचायत स्तरावरील शाश्वत विकास ध्येय प्रगतीच्या संनियंत्रणाकरिता

१०.१२८ **जागतिक निर्देशक आराखडा:** जागतिक स्तरावर शाश्वत विकास ध्येयांच्या संनियंत्रण आणि अंमलबजावणीसाठी २३४ निर्देशक अंतर्भूत असलेला 'शाश्वत विकास ध्येय अहवाल-२०२५' संयुक्त राष्ट्रकडून प्रकाशित झाला आहे. या अहवालानुसार १६७ देशांच्या सूचीमध्ये भारत ६७.० गुणांकासह ९९ व्या क्रमांकावर आहे. तर 'शाश्वत विकास अहवाल-२०२४' नुसार १६७ देशांपैकी भारत ६४.० गुणांकासह १०९ व्या क्रमांकावर होता.

१०.१२९ **राष्ट्रीय निर्देशक आराखडा:** राष्ट्रीय स्तरावर शाश्वत विकास ध्येयांच्या संनियंत्रण आणि अंमलबजावणीसाठी २८४ निर्देशक अंतर्भूत असलेला 'राष्ट्रीय निर्देशक आराखडा प्रगतीमापन अहवाल-२०२५' सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालया मार्फत प्रकाशित केला आहे.

१०.१३० **शाविध्ये भारत निर्देशांक:** शाश्वत विकास ध्येयांची राष्ट्रीय आणि उप-राष्ट्रीय स्तरावरील प्रगती मोजण्याचे देशातील प्रमुख साधन असलेली 'शाश्वत विकास ध्येये-भारत निर्देशांक अहवाल २०२३-२४' (V४.०) ही चतुर्थ आवृत्ती निती आयोगामार्फत प्रसिद्ध करण्यात आली आहे. शाश्वत विकास भारत निर्देशांक २०२३-२४ (V४.०) हे १६ ध्येये, ७० लक्ष्ये आणि ११३ निर्देशकांवर आधारित आहे. या अहवालानुसार, महाराष्ट्र ७३ गुणांसह १२ व्या क्रमांकावर आहे.

१०.१३१ **राज्य निर्देशक आराखडा:** राष्ट्रीय निर्देशक आराखडाच्या धर्तीवर राज्यस्तरावर शाश्वत विकास ध्येयांच्या प्रगतीचे संनियंत्रण करण्यासाठी राज्याने २३७ निर्देशकांचा समावेश असलेला राज्य निर्देशक आराखडा तयार केला आहे. निवडक निर्देशकां-मधील राज्याची कामगिरी तक्ता १०.१०० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१०० निवडक निर्देशकांमधील राज्याची कामगिरी

निर्देशक	शाविध्ये क्रमांक	वर्ष		
		२०१५-१६	२०२२-२३	२०२३-२४*
नळाद्वारे पाणी पुरवठा होणाऱ्या कुटूंबांची टक्केवारी (ग्रामीण)	१	३५.९	८७.१	९८.४
पाच वर्षांखालील कमी वजनाच्या बालकांची टक्केवारी	२	१०.३	७.९	७.७
ई-मार्केट अंतर्गत नोंदणी झालेल्या कृषी बाजारांची टक्केवारी	२	९.८ [#]	३८.६	४३.६
माता मृत्यु प्रमाण (प्रती लाख जीवित जन्मांमार्गे)	३	५५ ^{\$}	३६ ^{\$\$}	३६ ^{\$\$}
निव्वळ पटसंख्या प्रमाण - प्राथमिक शाळा	४	८८.९	७९.७	८१.४
निव्वळ पटसंख्या प्रमाण - उच्च प्राथमिक शाळा	४	७८.४	७०.७	७३.९
निव्वळ पटसंख्या प्रमाण - माध्यमिक शाळा	४	५८.८	५९.५	६१.६
बँकेशी जोडणी झालेल्या स्वयंसहायता गटांपैकी केवळ महिलांसाठी असलेल्या स्वयंसहायता गटांची टक्केवारी	५	८८.४	८८.५	९१.२
घराच्या आवारात सुरक्षित आणि पुरेसे पिण्याचे पाणी असलेल्या लोकसंख्येची टक्केवारी (ग्रामीण)	६	८६.०	८१.१	९२.३
एकूण स्थापित वीज निर्मिती क्षमतेत नवीकरणीय ऊर्जेचा वाटा	७	२२.७	३०.६६	३२.११
एकूण निर्माण झालेला कचऱ्यापैकी पुनर्वापर केलेला कचऱ्याची टक्केवारी	८	३०.६	८२.३	८७.३
बारमाही रस्त्यांनी जोडल्या गेलेल्या ग्रामीण वस्त्यांची टक्केवारी	९	९४.८	९९.५	९९.६
निर्माण होणाऱ्या घातक कचऱ्यापैकी प्रक्रिया होणाऱ्या घातक कचऱ्याची टक्केवारी	१२	२७.४	६६.४५	६४.२६

२०१६-१७ आकडेवारी, \$- नमुना नोंदणी अहवाल २०१५-१७, \$\$- नमुना नोंदणी अहवाल २०२१-२३

*अस्थायी

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय

१०.१३२ **जिल्हा निर्देशक आराखडा:** जिल्हा स्तरावर शाश्वत विकास ध्येयांच्या प्रगतीवर लक्ष ठेवण्यासाठी, राज्याने जिल्हा निर्देशक आराखडा तयार केला आहे, ज्यामध्ये १२० निर्देशकांचा समावेश आहे. सद्यस्थितीत, राज्यातील सर्व जिल्ह्यांनी २०१५-१६ ते २०२२-२३ या कालावधीचा 'प्रगतीमापन अहवाल' प्रसिद्ध केला आहे. हे सर्व अहवाल अर्थ व सांख्यिकी संचालनालयाच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहेत.

१०.१३३ **पंचायत अॅडव्हान्समेंट निर्देशांक:** शाश्वत विकास ध्येये स्थानिक पातळीवर राबविणे आणि तळागाळातील प्रशासन बळकट करण्याच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल म्हणून पंचायतराज मंत्रालयाने 'पंचायत अॅडव्हान्समेंट निर्देशांक' सुरू केला आहे. हा निर्देशांक भारतातील २.५ लाखांहून अधिक ग्रामपंचायतींच्या प्रगतीचे मोजमाप करण्यासाठी एक परिवर्तनकारी साधन आहे. अॅडव्हान्समेंट निर्देशांका अंतर्गत स्थानिकीकरण केलेल्या शाश्वत विकास ध्येयांच्या ९ विषयांमध्ये ग्रामपंचायतींच्या कामगिरीचे मूल्यमापन केले जाते. ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांना त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी धोरणे आखण्यास मदत करण्याकरिता हे विषय जागतिक ध्येये आणि ग्रामीण वास्तव यांचा मेळ घालतात:

१. दारिद्र्य मुक्त आणि वर्धित उपजीविका पंचायत
२. निरोगी पंचायत
३. बालस्नेही पंचायत
४. जलसमृद्ध पंचायत
५. स्वच्छ आणि हरित पंचायत
६. स्वयंपूर्ण पायाभूत सुविधा असलेली पंचायत
७. सामाजिक न्याय आणि सामाजिक सुरक्षा असलेली पंचायत
८. सुशासन असलेली पंचायत
९. महिला स्नेही पंचायत

पंचायत राज मंत्रालयाने 'पंचायत अॅडव्हान्समेंट निर्देशांक' आधाररेषा अहवाल २०२२-२३' प्रसिद्ध केला आहे. एकूण ५०८ स्थानिक निर्देशकांवर (३८४ अनिवार्य व १२४ ऐच्छिक) आधारित संमिश्र निर्देशांक आहे. या निर्देशकांमध्ये राष्ट्रीय निर्देशक आराखड्याशी सुसंगत ९ विषयांमधील एकूण ५६६ स्वतंत्र माहिती बिंदूंचा समावेश आहे. या अहवालासाठी एकूण २७,६५५ ग्रामपंचायतींनी माहिती सादर केली आहे. 'पंचायत अॅडव्हान्समेंट निर्देशांक' आधाररेषा अहवाल २०२२-२३' अहवालानुसार महाराष्ट्राची सद्य:स्थिती तक्ता १०.१०१ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.१०१ महाराष्ट्राची सद्यस्थिती:

श्रेणी	वर्णन	एकूण ग्रामपंचायती
अ+	साध्य (९०+)	०
अ	आघाडीवर (७५-९०)	७
ब	उत्कृष्ट कामगिरी (६०-७५)	१३,४५५
क	आकांक्षित (४०-६०)	१३,९९५
ड	प्रारंभकर्ता (०-४०)	१९८

आधार: पंचायत अॅडव्हान्समेंट निर्देशांक -आधाररेषा अहवाल, २०२२-२३.

* * * * *

परिशिष्ट १०.१

माध्यम व शैक्षणिक स्तरनिहाय शाळांची संख्या, शिक्षकांची संख्या व विद्यार्थी संख्या

माध्यम वर्ष (१)	शासकीय		शासकीय अनुदानित		विना अनुदानित		इतर		एकूण	
	२०२३-२४ (२)	२०२४-२५ (३)	२०२३-२४ (४)	२०२४-२५ (५)	२०२३-२४ (६)	२०२४-२५ (७)	२०२३-२४ (८)	२०२४-२५ (९)	२०२३-२४ (१०)	२०२४-२५ (११)
शाळांची संख्या										
प्राथमिक (१ ली ते ८ वी)	४२,५९२	४२,३४६	३,१५३	३,१५७	४,०३२	३,९५९	१२९	१६	४९,९०६	४९,४७८
उच्च प्राथमिक (१ ली ते ८ वी व ६ वी ते ८ वी)	२०,५७६	२०,४४७	४,२३०	४,२७६	४,३४७	४,२९५	९९	२०	२९,२५२	२९,०३८
माध्यमिक (१ ली ते १० वी, ६ वी ते १० वी व ९ वी ते १० वी)	१,५२७	१,६२१	१०,६१३	१०,६५४	५,६४७	५,६८१	३३	६	१७,८२०	१७,९६२
उच्च माध्यमिक (१ ली ते १२ वी, ६ वी ते १२ वी, ९ वी ते १२ वी व ११ वी ते १२ वी)	३६९	३७७	६,१५६	६,२९१	४,६३७	५,००३	४	०	११,१६६	११,६७१
शिक्षकांची संख्या (हजारात)										
प्राथमिक (१ ली ते ५ वी)	१७७.४	१६७.१	७८.५	५०.०	११७.१	१०२.९	१.२	०.१	३७४.२	३२०.१
उच्च प्राथमिक (१ ली ते ५ वी व ६ वी ते ८ वी)	३६.७	४९.९	४१.५	६८.२	२६.६	५९.२	०.२	०.१	१०४.९	१७७.४
माध्यमिक (१ ली ते १० वी, ६ वी ते १० वी व ९ वी ते १० वी)	८.७	८.९	१०६.८	१०४.७	५५.८	५७.८	०.१	०.०	१७१.४	१७१.४
उच्च माध्यमिक (१ ली ते १२ वी, ६ वी ते १२ वी, ९ वी ते १२ वी व ११ वी ते १२ वी)	१.८	१.८	४८.१	४८.४	२४.८	२४.८	०.०	०.०	७४.७	७५.१
एकूण पटसंख्या (हजारात)										
पूर्व प्राथमिक	६४.६	५९.४	३८.६	३१.८	२१४.९	२२५.१	२.०	०.१	३२०.१	३१६.४
प्राथमिक (१ ली ते ५ वी)	३,७८३.३	३६३८.४	२,२४१.०	२,२१४.१	३,०३७.४	३,२३२.७	२९.९	१.१	९,०९१.६	९,०८६.३
उच्च प्राथमिक (६ वी ते ८ वी)	१,०९७.९	१,०३५.१	२,९८०.४	२,८८५.१	१,४१५.०	१,४९३.८	६.९	०.६	५,५००.२	५,४१४.६
प्राथमिक (१ ली ते ८ वी)	४,८८१.३	४,६७३.५	५,२२१.४	५,०९९.३	४,४५२.५	४,७२६.५	३६.८	१.७	१४,५९१.९	१४,५००.९
माध्यमिक (९ वी ते १० वी)	२२२.७	२२१.८	२,४६६.५	२,४२६.१	९०२.६	९४४.२	२.१	०.१	३,५९३.९	३,५९२.२
उच्च माध्यमिक (११ वी ते १२ वी)	६२.९	६०.९	२०४५.२	२,०३१.२	६६७.१	६७८.१	०.१	०.०	२,७७५.३	२,७७०.२

आधार: UDICE+ अहवाल २०२३-२४ व २०२४-२५

परिशिष्ट १०.२

विभागनिहाय व शैक्षणिक स्तरनिहाय संस्था, पटसंख्या व शिक्षकांची संख्या

बाब	वर्ष	विभाग						
		कोकण	पुणे	नाशिक	छत्रपती संभाजीनगर	अमरावती	नागपूर	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
प्राथमिक (१ ली ते ८ वी)								
शाळांची संख्या	२०२१-२२	२०,६३६	२२,२१८	१८,०६९	२१,६३२	११,५९०	२१,७०३	१,१५,८४८
	२०२२-२३	१९,८३५	२१,९११	१७,९०५	२१,१५९	११,४७४	१२,४९७	१,०४,७८१
	२०२३-२४	१९,६६२	२१,८७१	१७,८८३	२१,१५७	११,४७३	१२,४५३	१,०४,४९९
	२०२४-२५	१९,५७६	२१,८७८	१७,९१५	२१,२३८	११,४८३	१२,४३६	१,०४,५२६
एकूण पटसंख्या (हजारात)	२०२१-२२	३,६२०	३,१७८	२,७६२	२,९८०	१,४६८	१,४१३	१५,४२१
	२०२२-२३	३,३९९	३,०९०	२,६७२	२,७०२	१,३९९	१,३४१	१४,६०३
	२०२३-२४	३,४५३	३,११८	२,६४८	२,६५७	१,३८८	१,३२८	१४,५९२
	२०२४-२५	३,४५३	३,१३५	२,६२०	२,६०५	१,३६४	१,३२४	१४,५०१
मुलींची पटसंख्या (हजारात)	२०२१-२२	१,७२६	१,४९०	१,२९६	१,३९५	७०१	६८१	७,२९०
	२०२२-२३	१,६२३	१,४५१	१,२५६	१,२७३	६६९	६५०	६,९२२
	२०२३-२४	१,६५२	१,४७२	१,२५३	१,२६८	६६८	६४६	६,९५८
	२०२४-२५	१,६५५	१,४८४	१,२४५	१,२५१	६५८	६४३	६,९३६
शिक्षकांची संख्या (हजारात)	२०२१-२२	१०३	१०३	८१	१०३	५१	५३	४९४
	२०२२-२३	१०१	१०२	७९	१०१	५०	५२	४८५
	२०२३-२४	९८	१०३	७९	१००	४९	५०	४८०
	२०२४-२५	१०४	१०८	८०	१०२	५०	५२	४९७
विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण	२०२१-२२	३५.२	३०.९	३४.१	२८.८	२९.०	२६.५	३१.२
	२०२२-२३	३३.६	३०.४	३३.७	२६.८	२८.०	२५.८	३०.१
	२०२३-२४	३४.६	३०.०	३३.९	२७.१	२८.३	२६.६	३१.१
	२०२४-२५	३३.१	२८.९	३२.६	२५.६	२७.३	२५.३	३०.१
माध्यमिक व उच्च माध्यमिक (९ वी ते १२ वी)								
शाळांची संख्या	२०२१-२२	५,८३०	५,९०३	४,४५४	५,७९४	३,१९६	३,४३५	२८,६१२
	२०२२-२३	५,७४६	५,९०३	४,४६६	५,७६७	३,२०७	३,४४३	२८,५३२
	२०२३-२४	५,८१७	६,००१	४,५२९	५,८९३	३,२६०	३,४८६	२८,९८६
	२०२४-२५	५,८९९	६,१५१	४,६३०	६,११०	३,३१८	३,५३३	२९,६४१
एकूण पटसंख्या (हजारात)	२०२१-२२	१,५८८	१,३७२	१,११२	१,२२४	६५६	६८८	६,६४०
	२०२२-२३	१,४९९	१,३१२	१,०६५	१,१३८	६२२	६५७	६,२९३
	२०२३-२४	१,५१३	१,३३६	१,०८०	१,१५५	६३३	६५३	६,३७०
	२०२४-२५	१,४८९	१,३४८	१,०८५	१,१५२	६३८	६५०	६,३६२
मुलींची पटसंख्या (हजारात)	२०२१-२२	७५५	६३५	५०५	५५५	३०९	३३६	३,०९४
	२०२२-२३	७२१	६१२	४८४	५१४	२९३	३२१	२,९४४
	२०२३-२४	७३२	६२६	४९६	५२५	२९९	३१९	२,९९७
	२०२४-२५	७२४	६३५	५०१	५२८	३०२	३१८	३,००८
शिक्षकांची संख्या (हजारात)	२०२१-२२	६१	५४	४१	४३	२२	२७	२४९
	२०२२-२३	६२	५५	४२	४३	२२	२७	२५०
	२०२३-२४	६१	५५	४१	४२	३०	२६	२५४
	२०२४-२५	६१	५५	४१	४२	२२	२६	२४६
विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण	२०२१-२२	२६.३	२५.४	२६.९	२८.५	२९.२	२५.१	२६.७
	२०२२-२३	२४.४	२३.९	२५.५	२६.५	२७.८	२४.३	२५.१
	२०२३-२४	२४.८	२४.४	२६.४	२७.६	२९.०	२५.२	२६.१
	२०२४-२५	२४.४	२४.७	२६.३	२७.६	२९.१	२५.४	२६.१

आधार: महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

परिशिष्ट १०.३

सन २०२४-२५ मधील डिसेंबर पर्यंत आरोग्य विज्ञान संस्थांची संख्या, प्रवेश क्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
अॅलोपॅथी												
पदवी	४४	७,३०७	६,८६३	१	१००	१००	२४	३,१२०	२,८१९	६९	१०,५२७	९,७८२
पदव्युत्तर	१५	२,०११	०	०	०	०	९	५२५	०	२४	२,५३६	०
आयुर्वेदीक												
पदवी	६	६६३	६६३	१६	१,१८४	१,१८१	१२४	९,८९०	९,७४३	१४६	११,७३७	११,५८७
पदव्युत्तर	३	१२८	१०२	११	१७७	१७७	२८	९९७	९५३	४२	१,३०२	१,२३२
होमिओपॅथी												
पदवी	१	६३	६०	०	०	०	५४	४,४२२	४,२८७	५५	४,४८५	४,३४७
पदव्युत्तर	०	०	०	०	०	०	१६	३७५	२२०	१६	३७५	२२०
युनानी												
पदवी	०	०	०	३	१८०	१८०	४	२३०	२३०	७	४१०	४१०
पदव्युत्तर	०	०	०	०	०	०	१	१७	३	१	१७	३
दंतचिकित्सा												
पदवी	५	३७६	३६३	०	०	०	२५	२,४००	२,४००	३०	२,७७६	२,७६३
पदव्युत्तर	५	१०७	१०३	०	०	०	२५	५७१	४७५	३०	६७८	५७८
फिजीओथेरपी												
पदवी	४	११०	१०	०	०	०	९९	५,६३०	३,४७९	१०३	५,७४०	३,४८९
पदव्युत्तर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
ऑक्युपेशनल थेरपी												
पदवी	३	९०	५७	०	०	०	०	०	०	३	९०	५७
पदव्युत्तर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
ऑडीओलॉजी व स्पीच लॅंग्वेज पॅथोलॉजी												
पदवी	२	५३	३९	०	०	०	०	०	०	२	५३	३९
पदव्युत्तर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एमएससी-एसएलपी												
पदवी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
प्रोस्थेटिक्स व ऑर्थोटिक्स												
पदवी	१	१६	१३	०	०	०	०	०	०	१	१६	१३
पदव्युत्तर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
नर्सिंग												
पदवी	१८	१,२१८	१,१९७	०	०	०	२६४	१४,६१०	९,६७३	२८२	१५,८२८	१०,८७०
पदव्युत्तर	४	८२	७६	०	०	०	४७	९७७	७८८	५१	१,०५९	८६४
बी.पी.एम.टी.												
पदवी	१८	१,२२२	७७८	०	०	०	२	१३८	५४	२०	१,३६०	८३२

आधार: १) महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ

२) राज्य सामायिक प्रवेश परिक्षा कक्ष, महाराष्ट्र राज्य

परिशिष्ट १०.४

सन २०२४-२५ मधील डिसेंबर पर्यंत तंत्रशिक्षण संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
अभियांत्रिकी												
पदविका	४२	१७,२६२	१६,७२३	१७	४,५०४	४,१०८	३३५	१,००,५५८	७९,७६३	३९४	१,२२,३२४	१,००,५९४
पदवी	११	३,४८०	३,३५२	१३	४,९५४	४,८५२	३४७	१,६८,९८१	१,४३,३८९	३७१	१,७७,४१५	१,५९,५९३
पदव्युत्तर	६	५२०	१५२	१०	१,२१७	५८५	१७४	८,९४९	४,८९१	१९०	१०,६८६	५,६२८
वास्तुशास्त्र												
पदविका	०	०	०	०	०	०	२२	१,०४०	६१३	२२	१,०४०	६१३
पदवी	०	०	०	३	१९७	१९३	५६	३,५४०	२,६६८	५९	३,७३७	२,८६१
पदव्युत्तर	०	०	०	०	०	०	२२	६२०	१८९	२२	६२०	१८९
व्यवस्थापन शास्त्र												
बीबीए/बीएमएस	०	०	०	०	०	०	३९०	५२,००८	१८,९८६	३९०	५२,००८	१८,९८६
एमएमएस/एमबीए	१	३०	१९	२४	२,०७०	१,५२१	३४७	४५,२३३	३८,४५१	३७२	४७,३३३	३९,९९१
हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय												
व्यवस्था तंत्रज्ञान												
पदविका	२	१२०	१११	०	०	०	३	२१०	८१	५	३३०	१९२
पदवी	१	३६	६	०	०	०	९	५७०	१६८	१०	६०६	१७४
पदव्युत्तर	०	०	०	०	०	०	१	२४	०	१	२४	०
औषध निर्माणशास्त्र												
पदविका	४	२१०	१४६	२०	१,२४०	९६७	६५६	३९,३६०	२८,१३९	६८०	४०,८१०	२९,२५२
पदवी	४	२२०	२१८	८	३९०	३८७	५२२	४१,९७२	२९,३३८	५३४	४२,५८२	२९,९४३
पदव्युत्तर	४	९५	८४	५	२०७	१९२	२१९	८,४२६	७,८६९	२२८	८,७२८	८,१४५
फार्मा. डी.	२	६०	६०	०	०	०	२५	७५०	६१२	२७	८१०	६७२
कॉम्प्युटर ॲप्लिकेशन												
बीसीए	०	०	०	०	०	०	४१६	४३,८०२	१५,८२९	४१६	४३,८०२	१५,८२९
एमसीए	२	९०	९०	१२	६४०	६०६	१७६	१७,२२०	१६,३६०	१९०	१७,९५०	१७,०५६
नियोजन												
पदवी	०	०	०	१	७५	७५	०	०	०	१	७५	७५
पदव्युत्तर	०	०	०	१	३१	०	०	०	०	१	३१	०
पृष्ठभाग												
विलेपन तंत्रज्ञान												
पदविका	१	४०	४०	०	०	०	०	०	०	१	४०	४०
औद्योगिक	४१९	९६,९३६	९०,१०६	०	०	०	५८८	५३,७२४	४०,६३९	१,००७	१,५०,६६०	१,३०,७४५
प्रशिक्षण संस्था												
शासकीय तांत्रिक शाळा	१६२	२५,३०५	१७,१३७	२२२	१९,९२०	१४,६९१	२७५	१६,५००	७,५२७	६५९	६१,७२५	३९,३५५
बॅचलर ऑफ फाईन आर्ट्स												
एमएचएएसी	४	३३४	३२२	०	०	०	७	४३३	३२६	११	७६७	६४८
मास्टर ऑफ फिजिकल एज्यु.												
बी पी.एड.	०	०	०	१०	१,१००	८२७	४४	४,८००	३,५२५	५४	५,९००	४,३५२
एम पी.एड.	०	०	०	०	०	०	२५	८०६	७३२	२५	८०६	७३२
डिजाईन												
बी डिजाईन	०	०	०	०	०	०	१०	६६०	१४०	१०	६६०	१४०

आधार: १) तंत्र शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

२) व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

३) राज्य सामायिक प्रवेश परिक्षा कक्ष, महाराष्ट्र राज्य

परिशिष्ट १०.५

सन २०२४-२५ मधील डिसेंबर पर्यंत कला, विज्ञान, वाणिज्य, इतर बिगर- कृषि अभ्यासक्रम, विधी, शिक्षणशास्त्र व ललित कला अभ्यासक्रमांकरिता एकूण संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण			
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)	
कला													
पदवी	}	१,६८४	१,३३१	}	३,१८,२५३	१,९३,३४६	}	१,३७,९१६	८२,४८७	}	४,५७,८५३	२,७७,१६४	
पदव्युत्तर		१४०	४७		७,११३	१,९४४		२,८६३	१,४६०		१०,११६	३,४५१	
विज्ञान													
पदवी	}	२,५८७	१,५१९	}	१,९०,३६९	१,१५,९३५	}	९०,९२४	४८,५६२	}	२,८३,८८०	१,६६,०१६	
पदव्युत्तर		१५	१,१६०		७९९	१,०८८		४१,५०५	२५,२२९		१,९२३	६,५४२	३,३५०
वाणिज्य													
पदवी	}	१,६८०	१,५४७	}	२,४४,९३८	१,६८,१८३	}	१,४३,३११	७३,७९३	}	३,८९,९२९	२,४३,५२३	
पदव्युत्तर		३००	२४२		५०,२५९	२६,४७७		१०,६६६	३,४३२		६१,२२५	३०,१५१	
नॉन- एआयसीटीई अभ्यासक्रम													
पदवी	}	३९४	४३३	}	९०,२२१	७८,८६५	}	१,०१,३८४	६९,९८४	}	१,९१,९९९	१,४९,२८२	
पदव्युत्तर		२,०६६	१,०२३		१,०९,६४२	३४,९२५		१९,५७४	१०,०१४		१,३१,२८२	४४,९३९	
विधी													
पदवी	}	५१३	५७८	}	९,४७८	८,७८८	}	१५,०२६	१२,६५६	}	२५,०१७	२२,०२२	
पदव्युत्तर		१	५४		६०	४१		२,२२६	१,७०३		१२६	३,१०१	२,१७०
शिक्षणशास्त्र													
डी.एड	}	१६	७००	५३८	}	९७	४,५७७	३,६४६	}	४५८	२५,७३०	१८,१२४	
बी.एड		}	५५२	५००		}	१०,६०४	५,५३४		}	४६६	३०,७८२	२७,०४४
एम.एड			१२	१००			३८	४१			४,५३५	१,५५४	४६६
दृश्यकला													
पदविका	३	१२०	१२५	३१	१,९३०	१,१७६	९१	५,८४०	२,०९६	१२५	७,८९०	३,३९७	
पदवी	४	३१५	३२७	--	--	--	८	४८५	३१०	१२	८००	६३७	
पदव्युत्तर	३	१४७	१०५	--	--	--	--	--	--	३	१४७	१०५	

आधार:

१) उच्च शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

२) कला संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.६

सन २०२५-२६ मध्ये जानेवारी पर्यंत कृषि, पशु व मत्स्य विज्ञान अभ्यासक्रमांकरिता संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
कृषि												
पदवी	२३	२,१८८	२,३८२	२	२४०	२४८	९२	९,८१०	८,३२२	११७	१२,२३८	१०,९५२
पदव्युत्तर	१०	८४५	९७९	१	१८	१८	२	३३	३१	१३	८९६	१,०२८
आचार्य पदवी	४	१५५	१६०	०	०	०	०	०	०	४	१५५	११८
उद्यानविद्या												
पदवी	६	३३२	३२९	०	०	०	९	८४०	५५१	१५	१,१७२	८८०
पदव्युत्तर	१०	१३४	१४८	०	०	०	२	१०	१०	१२	१४४	१५८
आचार्य पदवी	४	३५	४	०	०	०	०	०	०	४	३५	४
वनशास्त्र												
पदवी	२	८२	८५	०	०	०	०	०	०	२	८२	८५
पदव्युत्तर	२	२२	२२	०	०	०	०	०	०	२	२२	२२
आचार्य पदवी	१	२	१	०	०	०	०	०	०	१	२	१
मत्स्यशास्त्र												
पदवी	१	४०	४३	०	०	०	०	०	०	१	४०	४३
पदव्युत्तर	१	२८	३२	०	०	०	०	०	०	१	२८	३२
आचार्य पदवी	१	११	६	०	०	०	०	०	०	१	११	६
अन्न तंत्रज्ञान												
पदवी	३	१६०	१७३	०	०	०	२०	१,२८०	७४८	२३	१,४४०	९२१
पदव्युत्तर	१	१५	१९	०	०	०	०	०	०	१	१५	१९
आचार्य पदवी	१	१०	६	०	०	०	०	०	०	१	१०	६
जैव तंत्रज्ञान												
पदवी	२	१००	१०३	०	०	०	१२	९४०	५८१	१४	१,०४०	६८४
पदव्युत्तर	१	८	४	०	०	०	३	२४	२८	४	३२	३२
आचार्य पदवी	१	३	२	०	०	०	०	०	०	१	३	२
कृषि अभियांत्रिकी												
पदवी	५	३०४	३००	०	०	०	९	५६०	२४२	१४	८६४	५४२
पदव्युत्तर	४	८६	३५	०	०	०	०	०	०	४	८६	३५
आचार्य पदवी	४	४१	४	०	०	०	०	०	०	४	४१	४
गृहविज्ञान विज्ञान												
पदवी	१	६०	३५	०	०	०	०	०	०	१	६०	३५
पदव्युत्तर	१	१२	५	०	०	०	०	०	०	१	१२	५
व्यवस्थापन कृषि व्यवसाय												
व्यवस्थापन												
पदवी	२	१२०	७५	०	०	०	९	७८०	६९१	११	९००	७६६
पदव्युत्तर	१	३५	३२	०	०	०	३	९०	८५	४	१२५	११७
काढणी पश्चात तंत्रज्ञान												
पदव्युत्तर	१	३०	२०	०	०	०	०	०	०	१	३०	२०
आचार्य पदवी	१	५	५	०	०	०	०	०	०	१	५	५
पशुविज्ञान शास्त्र*												
पदवी	५	४२०	४२०	०	०	०	०	०	०	५	४२०	४२०
पदव्युत्तर	६	२६२	०	०	०	०	०	०	०	६	२६२	०
आचार्य पदवी	६	९५	०	०	०	०	०	०	०	६	९५	०
दुग्ध तंत्रज्ञान*												
पदवी	२	६४	५१	०	०	०	०	०	०	२	६४	५१
पदव्युत्तर	१	८	०	०	०	०	०	०	०	१	८	०

टिप - *सदरची माहिती सन २०२४-२५ जानेवारी पर्यंतची आहे

आधार - १) महाराष्ट्र कृषी व संशोधन परिषद, महाराष्ट्र शासन २) महाराष्ट्र पशु व मत्स्यविज्ञान विद्यापीठ, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.७

राज्यातील उपलब्ध सार्वजनिक वैद्यकीय सुविधा

अ. क्र.	वर्ष	रुग्णालये (संख्या)	दवाखाने (संख्या)	उपकेंद्रे (संख्या)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या)	क्षयरोग रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या)	संस्थांतील@@ खाटा (संख्या)	दर लाख @ लोकसंख्येमागे खाटा
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	१९७१	२९९	१,३७२	उ.ना.	३८८	१	७२	४३,८२३	८८
२	१९८१	५३०	१,७७६	उ.ना.	४५४	४००	९०	७१,३८५	११४
३	१९९१	७६८	१,८९६	उ.ना.	१,६७२	८१	१,९७७	१,०९,२६७	१४४
४	२००१	९८१	१,६२९	उ.ना.	१,७६८	१६९	२,५२०	१,०१,६७०	१०५
५	२०११	१,३६८	३,०१२	१०,५८०	१,८१६	१९१	२,५२०	१,१८,११६	१०३
६	२०१२	१,३९३	३,०८७	१०,५८०	१,८१६	१९३	२,५२०	१,१९,३५५	१०६
७	२०१३	१,३९५	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०६२ ##	१,२०,५७६	१०७
८	२०१४	१,४०२	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०६२ ##	१,२१,०६६	१०८
९	२०१५	१,४०२	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०६६ ##	१,२१,१०८	१०८
१०	२०१६	१,४०२	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०९१ ##	१,२१,१०८	१०८
११	२०१७	१,४०२	३,०८७	१०,६६८	१,८१४	१९३	५,३३७	१,२३,७४२	१०९
१२	२०१८	१,४०२	३,०८७	१०,६६८	१,८२८	१९३	५,३३७	१,२७,९४३	१०३
१३	२०१९	१,४०२	३,०८७	१०,६६८	१,८२८	१९९	५,३३७	१,२७,९४३	१०२
१४	२०२०	१,४०२	३,०८७	१०,६६८	१,८२८	१९९	५,३३७	१,२७,९४३	१०२
१५	२०२१	५८६	१,०२४	१०,६७३	१,८३९	१८७	६,५१५	७५,८९३	५९.०५
१६	२०२२	५९४	१,०९४	१०,७४०	१,९३८	१२१	१२,७९१	७८,१३८	६०.८०
१७	२०२३	५०९	८५१	१०,७४८	१,९१३	१२१	१३,४९४	७८,२०८	६२.३०
१८	२०२४	५२८	८५१	१०,७६५	१,९३६	१२१	१३,४९४	९३,४०७	७३.३४
१९	२०२५	५३१	८५१	१०,७८८	१,९५३	१२१	१३,४३१	८४,४३२	६५.६२

टीप: १९७१-२०२० च्या माहितीमध्ये स्थानिक संस्था व विश्वस्त संस्थांच्या रुग्णालयांचा समावेश आहे.

उ.ना. उपलब्ध नाही

@@ फक्त सार्वजनिक, स्थानिक संस्था आणि विश्वस्थ संस्था रुग्णालयातील खाटांचा समावेश आहे. खाजगी रुग्णालयातील खाटांचा समावेश केलेला नाही.

@ संबंधित वर्षाच्या मध्याकरिता अंदाजित लोकसंख्येवर आधारित आहे.

क्षयरोग रुग्णालये, केंद्रे, उपचार पथके, इत्यादी सार्वजनिक आरोग्य संस्थांचा यात समावेश आहे.

आधार - (१) राज्य कुटुंब कल्याण कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

(२) आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

(३) राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.८

राज्यातील जिल्हानिहाय वैद्यकीय सुविधा (डिसेंबर, २०२५ अखेर)

जिल्हे	उप केंद्रे	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	दवाखाने@	उप जिल्हा रुग्णालये#	जिल्हा रुग्णालये	सर्वोपचार रुग्णालये	महिला रुग्णालये	ग्रामीण रुग्णालये
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
बृहन्मुंबई	-	-	-	०	०	१	०	०
ठाणे	१९१	३३	९	३	१	२	१	६
पालघर	३१५	४६	३४	३	०	०	०	९
रायगड	२८८	५५	११	६	१	०	०	९
रत्नागिरी	३७८	६८	०	३	०	०	१	८
सिंधुदुर्ग	२४८	३८	१०	४	०	०	१	६
कोकण विभाग	१,४२०	२४०	६४	१९	२	३	३	३८
नाशिक	५९२	११२	३१	६	१	१	१	२३
धुळे	२३२	४१	१५	२	१	०	१	६
नंदुरबार	२९३	६१	१९	२	०	०	१	१२
जळगाव	४४३	७८	२०	३	०	०	१	१९
अहिल्यानगर	५६५	९८	९	३	१	०	०	२२
नाशिक विभाग	२,१२५	३९०	९४	१६	३	१	४	८२
पुणे	५४३	१०८	३३	६	१	०	१	२३
सातारा	४१४	८४	२६	३	१	०	०	१५
सांगली	३५७	६९	१७	३	०	०	०	१२
सोलापूर	४३४	७७	६	३	१	०	१	१६
कोल्हापूर	४१३	८२	२९	५	०	१	०	१५
पुणे विभाग	२,१६१	४२०	१११	२०	३	१	२	८१
छसंभाजी नगर .	२७९	५३	१२	३	१	०	०	१०
जालना	२२३	४४	९	१	१	०	१	९
परभणी	२१५	३७	११	२	०	०	०	७
हिंगोली	१३९	२४	८	२	१	०	१	३
बीड	२९६	५६	२१	३	१	०	२	११
नांदेड	३८३	७०	१९	६	१	०	१	१२
धाराशिव	२१६	४५	१०	५	०	०	०	७
लातूर	२५२	५१	८	१	०	१	१	११
छ.संभाजी नगर विभाग	२,००३	३८०	९८	२३	५	१	६	७०
बुलढाणा	२८२	५६	७५	१	१	२	१	१४
अकोला	१७९	३१	३१	१	०	०	१	५
वाशिम	१५९	२७	१२	१	१	०	१	६
अमरावती	३४०	५९	१०५	६	१	०	२	८
यवतमाळ	४५०	६७	२५	३	०	०	१	१५
अमरावती विभाग	१,४१०	२४०	२४८	१२	३	२	६	४८
वर्धा	१८३	३२	३१	२	१	०	०	८
नागपूर	३१७	५६	६३	२	१	०	१	११
भंडारा	१९३	३३	३३	२	१	०	०	७
गोंदिया	२५८	४५	३४	१	०	०	०	१०
चंद्रपूर	३४२	६५	२७	४	०	०	०	१०
गडचिरोली	३७६	५२	४८	३	१	०	१	९
नागपूर विभाग	१,६६९	२८३	२३६	१४	४	०	२	५५
महाराष्ट्र राज्य	१०,७८८	१,९५३	८५१	१०४	२०	८	२३	३७४

@ पुनर्वसन, आयुर्वेदिक, अॅलोपॅथिक, मुफ्फसल, नागरी आणि जिल्हा परिषद दवाखान्यांचा समावेश आहे

५० व १०० खाटा असलेल्या रुग्णालयांचा समावेश आहे

आधार: आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.९
राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्युदर, अर्भकमृत्युदर व एकूण जननदर

वर्ष (१)	जन्मदर			मृत्युदर			अर्भकमृत्युदर			एकूण जननदर		
	ग्रामीण (२)	नागरी (३)	एकूण (४)	ग्रामीण (५)	नागरी (६)	एकूण (७)	ग्रामीण (८)	नागरी (९)	एकूण (१०)	ग्रामीण (११)	नागरी (१२)	एकूण (१३)
१९७१	३३.७ (३८.९)	२९.० (३०.१)	३२.२ (३६.९)	१३.५ (१६.४)	९.७ (९.७)	१२.३ (१४.९)	१११ (१३८)	८८ (८२)	१०५ (१२९)	४.९ (५.४)	३.९ (४.१)	४.६ (५.२)
१९८१	३०.४ (३५.६)	२४.५ (२७.०)	२८.५ (३३.९)	१०.६ (१३.७)	७.४ (७.८)	९.६ (१२.५)	९० (११९)	४९ (६२)	७९ (११०)	४.० (४.८)	३.० (३.३)	३.७ (४.५)
१९९१*	२८.० (३०.९)	२२.९ (२४.३)	२६.२ (२९.५)	९.३ (१०.६)	६.२ (७.१)	८.२ (९.८)	६९ (८७)	३८ (५३)	६० (८०)	३.४ (३.९)	२.५ (२.७)	३.० (३.६)
२००१	२१.१ (२७.१)	२०.२ (२०.३)	२०.७ (२५.४)	८.५ (९.१)	५.९ (६.३)	७.५ (८.४)	५५ (७२)	२८ (४२)	४५ (६६)	२.६ (३.४)	२.२ (२.३)	२.४ (३.१)
२०११	१७.३ (२३.३)	१५.८ (१७.६)	१६.७ (२१.८)	७.३ (७.६)	५.१ (५.७)	६.३ (७.१)	३० (४८)	१७ (२९)	२५ (४४)	१.९ (२.७)	१.६ (१.९)	१.८ (२.४)
२०१७	१६.० (२१.८)	१५.४ (१६.८)	१५.७ (२०.२)	६.६ (६.९)	४.६ (५.३)	५.७ (६.३)	२३ (३७)	१४ (२३)	१९ (३३)	१.८ (२.४)	१.५ (१.७)	१.७ (२.२)
२०१८	१५.९ (२१.६)	१५.२ (१६.७)	१५.६ (२०.०)	६.३ (६.७)	४.५ (५.१)	५.५ (६.२)	२४ (३६)	१४ (२३)	१९ (३२)	१.८ (२.४)	१.५ (१.७)	१.७ (२.२)
२०१९	१५.६ (२१.४)	१५.० (१६.४)	१५.३ (१९.७)	६.२ (६.५)	४.४ (५.०)	५.४ (६.०)	२२ (३४)	१२ (२०)	१७ (३०)	उ.ना. उ.ना.	उ.ना. उ.ना.	उ.ना. उ.ना.
२०२०	१५.३ (२१.१)	१४.६ (१६.१)	१५ (१९.५)	६.२ (६.४)	४.६ (५.१)	५.५ (६.०)	२० (३१)	११ (१९)	१६ (२८)	१.६ (२.२)	१.४ (१.६)	१.५ (२.०)
२०२१	१५.१ (२०.९)	१४.३ (१५.९)	१४.७ (१९.३)	५.८ (७.९)	८.७ (६.६)	७.४ (७.५)	१८ (३०)	१० (१८)	१५ (२७)	१.६ (२.२)	१.४ (१.६)	१.५ (२.०)
२०२२	१५.२ (२०.८)	१४.० (१५.५)	१४.७ (१९.१)	७.८ (७.२)	५.२ (६.०)	६.६ (६.८)	१७ (२९)	९ (१८)	१३ (२६)	१.७ (२.२)	१.४ (१.६)	१.५ (२.०)
२०२३	१४.७ (२०.३)	१३.३ (१४.९)	१४.० (१८.४)	७.० (६.८)	५.१ (५.७)	६.१ (६.४)	१७ (२८)	१० (१८)	१४ (२५)	१.६ (२.१)	१.३ (१.५)	१.४ (१.९)

टीप - (१) कंसातील आकडे भारताकरिता आहेत

उ.ना. उपलब्ध नाही

(२) * जम्मू व काश्मिर वगळून

(३) जन्मदर व मृत्युदर दर हजार लोकसंख्येमागे

(४) अर्भकमृत्युदर दर हजार जीवित जन्मामागे आहेत

आधार - नमुना नोंदणी पाहणी पत्रिका, भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय, भारत सरकार

परिशिष्ट १०.१०

जनगणना २०११ नुसार कामगारांचे आर्थिक कार्यानुसार वर्गीकरण

(हजार)

काम करणाऱ्यांची वर्गवारी	मुख्यतः / सीमांतिक / एकूण	महाराष्ट्र			भारत #		
		पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(अ) काम करणारे							
१. शेतकरी	मुख्यतः	७,१८१	४,२९७	११,४७८	७३,०१८	२२,८२३	९५,८४१
	सीमांतिक	४११	६८०	१,०९१	९,६८९	१३,१६३	२२,८५१
	एकूण	७,५९२	४,९७७	१२,५६९	८२,७०७	३५,९८६	१,१८,६९२
२. शेतमजूर	मुख्यतः	५,८४७	५,२२२	११,०६९	५५,२५५	३०,९१२	८६,१६७
	सीमांतिक	९२८	१,४८९	२,४१७	२७,४८५	३०,६७८	५८,१६३
	एकूण	६,७७५	६,७११	१३,४८६	८२,७४०	६१,५९०	१,४४,३३०
३. घरगुती उद्योगातील	मुख्यतः	६०७	३८५	९९१	७,५४०	४,७९१	१२,३३१
	सीमांतिक	८४	१५०	२३४	२,२३६	३,७६९	६,००५
	एकूण	६९१	५३५	१,२२६	९,७७६	८,५६०	१८,३३६
४. इतर	मुख्यतः	१६,३५५	३,८७०	२०,२२५	१,३७,३३६	३०,७७१	१,६८,१०७
	सीमांतिक	१,२०४	७१८	१,९२२	१९,३०७	१२,९७१	३२,२७८
	एकूण	१७,५५९	४,५८८	२२,१४७	१,५६,६४३	४३,७४२	२,००,३८५
एकूण (अ)	मुख्यतः	२९,९८९	१३,७७४	४३,७६३	२,७३,१४९	८९,२९७	३,६२,४४६
	सीमांतिक	२,६२८	३,०३७	५,६६५	५८,७१७	६०,५८०	१,१९,२९७
	एकूण	३२,६१७	१६,८११	४९,४२८	३,३१,८६६	१,४९,८७७	४,८१,७४३
(ब) काम न करणारे	एकूण	२५,६२६	३७,३२०	६२,९४६	२,९१,२५६	४,३७,५७०	७,२८,८२६
एकूण (अ + ब)		५८,२४३	५४,१३१	१,१२,३७४	६,२३,१२२	५,८७,४४७	१२,१०,५६९

मणिपूर राज्याच्या सेनापती जिल्ह्यातील माओ-मारम, पाओमाटा आणि पुरुल हे उपविभाग वगळून

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार - भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय, भारत सरकार

परिशिष्ट १०.११
राज्यातील विविध उद्योगांतील सरासरी दैनिक रोजगार

(शंभर)

अ.क्र.	उद्योग गट	सरासरी दैनिक रोजगार								
		१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११	२०२१	२०२३	२०२४	२०२५+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
(अ)	ग्राहक वस्तू उद्योग	५,०२०	५,१६८	४,५३५	४,५३३	५,१६४	१३,५६५	६,८५१	१३,३८३	१३,५५१
१.	खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	९२१	९६५	१,३३०	१,६६२	१,९९१	३,०७४	३,३१९	३,२५७	३,३११
२.	वस्त्रोद्योग (परिधान करण्याची वस्त्रे धरून)	३,५१६	३,५५४	२,५२७	२,१६७	२,१८२	६,३८२	२,६८९	६,५१९	६,६२२
३.	लाकूड व लाकडाची उत्पादने	७५	७५	१५२	१५४	२१७	३,२०२	२८२	२,६७९	२,६६७
४.	कागद, कागदाची उत्पादने, मुद्रण व प्रकाशन, इत्यादि	४९४	५४९	४९१	५२५	७३६	७३६	४४७	७५४	७७३
५.	कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने	१४	२५	३५	२५	३८	१७१	११५	१७४	१७८
(ब)	मध्यम तयार माल उद्योग	२,४३५	३,१९३	३,४२१	३,४६२	६,६४८	६,८५०	५,९७५	७,२८०	७,४७०
६.	रसायने व रासायनिक उत्पादने	७६०	१,०५९	१,२१५	१,२९९	१,८०२	२,६६७	२,०४७	२,९६७	३,०४१
७.	पेट्रोलियम, रबर, प्लास्टिक यांची उत्पादने	३४९	४२१	४८२	५३५	१,०८७	१,६८७	१,५२९	१,८७४	१,९५०
८.	अधातू खनिज उत्पादने	४०२	४०३	४२३	३१७	४६५	९५८	६३७	९५८	९३६
९.	मूलभूत धातू, धातूची उत्पादने	९२४	१,३१०	१,३०१	१,३११	३,२९४	१,५३८	१,७६२	१,४८१	१,५४३
(क)	भांडवली वस्तू उद्योग	२,११०	२,८९८	२,७१२	३,१४०	५,०३३	२,८५८	३,६९९	२,४०७	२,४४६
१०.	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन यंत्रसामग्री वगळून)	१,३२२	१,७८६	१,६१४	१,७२०	२,४०७	१,३६७	२,०८८	१,४००	१,४२३
११.	परिवहन यंत्रसामग्री	६०८	९०३	८६७	१,०२५	१,७८५	२३९	६७९	२७६	२८७
१२.	इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	१८०	२०९	२३१	३९५	८४१	१,२५२	९३१	७३१	७३६
(ड)	इतर एकूण	४१२	६६३	१,०१६	८७०	१,३०१	१३,५७५	१४,७५३	१४,६००	१५,७२०
		९,९७७	११,९२२	११,६८४	१२,००५	१८,१४६	३६,८४८	३१,२७८	३७,६७०	३९,१८७

टीप - (१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत

नोव्हेंबर २०२५ पर्यंत

(२) १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात समाविष्ट करण्यात आली

आधार- औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.१२

राज्यातील कार्यरत कारखाने व त्यातील रोजगार

रोजगार (१०००)

वर्ष	बाब **	कलम २ एम (i)			कलम २ एम (ii) व कलम ८५			सर्व कारखाने		
		५० पेक्षा कमी कामगार असलेले	५० किंवा अधिक कामगार असलेले	एकूण कारखाने	५० पेक्षा कमी कामगार असलेले	५० किंवा अधिक कामगार असलेले	एकूण कारखाने	५० पेक्षा कमी कामगार असलेले	५० किंवा अधिक कामगार असलेले	एकूण सर्व कारखाने
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१९७१	कारखाने	६,३४१	२,७०१	९,०४२	८५६	३४३	१,१९९	७,१९७	३,०४४	१०,२४१
	रोजगार	१२३	८२४	९४७	१५	३६	५१	१३८	८६०	९९८
१९८१	कारखाने	१०,२३८	३,१३२	१३,३७०	३,१५४	७०	३,२२४	१३,३९२	३,२०२	१६,५९४
	रोजगार	१८३	९८३	१,१६६	२०	६	२६	२०३	९८९	१,१९२
१९९१	कारखाने	१३,१३९	३,१९९	१६,३३८	७,७४३	३८	७,७८१	२०,८८२	३,२३७	२४,११९
	रोजगार	२१५	९१०	१,१२४	४०	४	४४	२५४	९१४	१,१६९
२००१	कारखाने	१५,९७७	३,९२९	१९,९०६	८,३९३	२५	८,४१८	२४,३७०	३,९५४	२८,३२४
	रोजगार	२६६	८९१	१,१५७	४२	२	४४	३०८	८९३	१,२०१
२००९	कारखाने	१८,६६८	६,११२	२४,७८०	९,२६३	१७	९,२८०	२७,९३१	६,१२९	३४,०६०
	रोजगार	३४५	१,१०३	१,४४८	५०	२	५२	३९५	१,१०५	१,५००
२०१०	कारखाने	१९,१७३	६,५१७	२५,६९०	९,१८३	१५	९,१९८	२८,३५६	६,५३२	३४,८८८
	रोजगार	३६३	१,२३१	१,५९४	५२	१	५३	४१५	१,२३३	१,६४७
२०११	कारखाने	१९,४१०	७,३७३	२६,७८३	९,०६७	२६	९,०९३	२८,४७७	७,३९९	३५,८७६
	रोजगार	३६७	१,३९४	१,७६१	५१	३	५४	४१८	१,३९७	१,८१५
२०१९	कारखाने	१८,४५१	९,२५२	२७,७०३	७,८२६	५१	७,८७७	२६,२७७	९,३०३	३५,५८०
	रोजगार	५३७	२,२७५	२,८१३	७०	५	७५	६०७	२,२८०	२,८८७
२०२०	कारखाने	२०,४७९	१०,४७९	३०,९५८	४,२९९	७३६	५,०३५	२४,७७८	११,२१५	३५,९९३
	रोजगार	५२६	२,२३८	२,७६४	६९	६१	१३०	५९५	२,२९९	२,८९४
२०२१	कारखाने	२१,५११	१०,९८६	३२,४९७	४,०५२	२९९	४,३५१	२५,५६३	११,२८५	३६,८४८
	रोजगार	४८४	२,३९७	२,८८१	४२	१०	५२	५२६	२,४०७	२,९३३
२०२२	कारखाने	२१,०६३	१०,४४९	३१,५१२	४,८८६	८४	४,९७०	२५,९४९	१०,५३३	३६,४८२
	रोजगार	४८१	२,४७७	२,९५८	४२	१०	५२	५२३	२,४८६	३,००९
२०२३	कारखाने	२०,५९६	११,०५६	३१,६५२	४,७५८	१५०	४,९०८	२५,३५४	११,२०६	३६,५६०
	रोजगार	४८८	२,५९१	३,०७९	३९	१०	४९	५२७	२,६०१	३,१२८
२०२४	कारखाने	२१,३३९	११,२६६	३२,६०५	४,९७६	८९	५,०६५	२६,३१५	११,३५५	३७,६७०
	रोजगार	५११	२,७२३	३,२३४	४३	११	५४	५५४	२,७३४	३,२८८
२०२५+	कारखाने	२२,६५५	११,८१२	३४,४६७	४,६६०	६०	४,७२०	२७,३१५	११,८७२	३९,१८७
	रोजगार	५४९	२,८६५	३,४१५	३९	९	४८	५८८	२,८७५	३,४६३

टीप - (१) अंदाजित रोजगारात प्रपत्र न पाठविणाऱ्या कारखान्यांतील दैनिक सरासरी रोजगारांचा समावेश आहे + नोव्हेंबर २०२५ पर्यंत

(२) आकडेवारी १९४८ च्या कारखाना अधिनियमांखाली येणाऱ्या कारखान्यासंबंधी आहे

(३) रोजगाराचे आकडे संक्षिप्ततात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत

** कारखाने - कार्यरत कारखान्यांची संख्या

रोजगार - रोजगाराची दैनिक सरासरी

१९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून वेगळ्या अधिनियमाखाली समाविष्ट करण्यात आली आहे

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.१३

राज्यातील कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये नोंदणी झालेल्या
व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे

(हजार)

वर्ष	संदर्भ वर्षात नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या	अधिसूचित केलेल्या रिक्त पदांची संख्या	संदर्भ वर्षात भरलेल्या पदांची संख्या	वर्ष अखेरीस चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींची संख्या
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१९९१	५९१.८	६४.८	३०.३	३,१५९.८
१९९५	७२०.१	४९.७	१८.७	३,६३४.३
१९९७	६९२.८	४७.४	२२.९	३,९३३.१
१९९८	७२९.३	३७.९	१६.८	४,१०९.६
१९९९	८६१.१	५०.९	१६.२	४,१८३.८
२०००	७५०.८	४३.९	१८.१	४,३४८.८
२००१	६२३.२	३२.३	१२.५	४,४१९.७
२००२	६२२.७	३०.९	९.५	४,२०३.३
२००३	८१९.१	५९.६	१६.४	४,०४४.१
२००४	८८०.३	४३.४	१५.१	४,१०५.७
२००५	६४५.२	४४.२	१३.९	४,०००.३
२००६	६०८.१	६८.३	१४.८	३,६०८.५
२००७	६१६.७	९७.५	९.२	३,२१३.८
२००८	७२१.५	९९.२	११.८	३,००७.२
२००९	६९८.३	१७६.६	१७.२	२,८७५.९
२०१०	८९२.९	३७८.८	३५३.९	२,६८२.४
२०११	७४७.५	३४६.२	१९१.०	२,५९६.२
२०१२	६१२.३	२५९.२	१३४.२	२,४०४.०
२०१३	६३०.३	११८.९	११४.६	३,०३४.८
२०१४	५३६.४	८४१.१	८४.७	३,५७१.५
२०१५	४६१.९	५७१.४	७०.४	३,४०१.५
२०१६	४६०.०	५७६.८	१४४.०	३,३५६.७
२०१७	५३९.३	४१३.१	२२२.६	३,८१९.६
२०१८	७२६.९	७८५.३	१९७.९	४,४०३.४
२०१९	७८६.६	४६७.६	२००.०	४,९९०.०
२०२०	५७५.१	८०१.८	१९९.४	५,३६५.६
२०२१	४९३.५	६१७.८	२१९.१	५,६५४.०
२०२२	४८७.३	८५१.०	२४८.९	५,८७८.४
२०२३	६६४.२	८८१.७	२६३.९	६,२७८.७
२०२४	१,०११.५	१,०९३.२	२२७.१	७,०६३.१
२०२५+	४५०.३	३५५.४	१३८.६	७,३७४.९

आधार - कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

+ ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२५-२६

परिशिष्ट १०.१४

कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत ऑक्टोबर २०२५
अखेर असलेल्या व्यक्तींची शैक्षणिक पात्रतेनुसार संख्या

अ. क्र.	शैक्षणिक पात्रता	एकूण व्यक्ती	पैकी, स्त्रिया	स्त्रियांची टक्केवारी	एकूण बेरजेची व्यक्तींची टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१.	माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी (निरक्षर धरून)	२३,१७,९५८	४,४७,५९२	१९.३१	३२.१९
२.	माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	१४,४५,६१३	४,६२,२४७	३१.९८	२०.०८
३.	उच्च माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	१५,६७,२५३	४,३९,००३	२८.०१	२१.७७
४.	ओ. प्र. सं. प्रशिक्षित व शिकाऊ उमेदवार	२,६१,५३२	२१,७७५	८.३३	३.६३
५.	पदविकाधारक				
५.१	अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	१,४८,६२१	३२,६५९	२१.९७	२.०६
५.२	वैद्यकीय, डी.एम.एल.टी. व औषधनिर्माण	९,२०५	८,९३८	९७.१०	०.१३
५.३	इतर	२०,२५१	१२,२४७	६०.४८	०.२८
	एकूण (५.१ ते ५.३)	१,७८,०७७	५३,८४४	३०.२४	२.४७
६.	पदवीधर				
६.१	अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	२,१९,६१८	५६,४४४	२५.७०	३.०५
६.२	वैद्यकीय	४,७२३	३,६२२	७६.६९	०.०७
६.३	इतर	९,७४,१२०	२,८९,५३३	२९.७२	१३.५३
	एकूण (६.१ ते ६.३)	११,९८,४६१	३,४९,५९९	२९.१७	१६.६४
७.	पदव्युत्तर पदवीधर				
७.१	अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	९,२९२	३,६९६	३९.७८	०.१३
७.२	वैद्यकीय	४३८	३७३	८५.१६	०.०१
७.३	इतर	२,२१,५६७	६६,१९०	२९.८७	३.०८
	एकूण (७.१ ते ७.३)	२,३१,२९७	७०,२५९	३०.३८	३.२१
	एकूण बेरीज	७२,००,१९१	१८,४४,३१९	२५.६१	१००.००

ओ. प्र. सं. - औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था

डी. एम. एल. टी. - डिप्लोमा इन मेडिकल लॅबोरेटरी टेक्नॉलॉजी

टीप - वरील तपशिलात एकापेक्षा जास्त शैक्षणिक पात्रता नोंदविलेल्या उमेदवारांची त्यांच्या प्रत्येक नोंदीनुसार स्वतंत्र गणना करण्यात आली आहे

आधार - कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.१५

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेखाली घेण्यात आलेल्या
राज्यातील विविध कामांच्या वर्गीकरणानुसार पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या व त्यावरील खर्च

(₹ लाख)

अ. क्र.	कामाचा प्रकार	२०२१-२२		२०२२-२३		२०२३-२४		२०२४-२५		२०२५-२६*	
		कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१	ग्रामीण जोड रस्ते	४,१७३	२७,३१०.७३	४,७८०	५२,१३५.७३	४,५६५	६८,५५९.६८	७,५७२	६०,६६१.६१	१०,५२८	५७,०४२.५३
२	पूरनियंत्रण व पूर संरक्षण	५५१	४,६२६.९३	१,०९०	४,२३५.९६	७२०	३,६४४.१६	१,०२२	४,२४४.०९	७२५	१,७६९.०६
३	जलसंधारण व जलसंवर्धन	७,२३५	२३,८३९.८१	६,५८७	२३,५७६.३१	३,८६३	२३,५१२.७९	४,६१४	१९,२६५.४८	४,९६९	६,३७६.८३
४	दुष्काळ प्रतिबंधक कामे	१३,७१८	३१,५२९.१७	१३,३७७	२०,९७९.५२	१४,६६०	१३,७९५.०३	१९,५२०	५,९१५.७८	८,४४७	२,७९५.९२
५	सूक्ष्म व लघू जलसिंचन	११६	६८७.७०	२१३	६४९.७२	१७१	७९४.८०	२५८	१,३५५.९०	२१२	५७७.५२
६	अनुसूचित जाती / जमाती / इंआयो लाभधारक व अल्प भूधारकांना सिंचन सुविधा	१,९४,६९७	९९,३०६.४५	३,१४,९३६	१,१५,३९५.५२	३,०७,७४६	१,४३,५५७.३२	३,९५,७७९	१,३०,४९५.१५	५,२७,१२०	१,२२,६१७.९७
७	पारंपारिक जलस्रोतांचे नुतनीकरण	९००	४,८६३.३८	१,६६५	७,००८.९४	९५५	६,८१५.६०	१,३५०	७,२१५.५३	१,०२४	१,३४२.१५
८	भूविकास / शेती विकास	२,६८२	२,०४८.९५	२,७६०	१,७२२.५८	१,०८४	२,२२०.८९	१,४०६	१,८९९.९३	८२१	८३८.०२
९	राजीव गांधी सेवा केंद्र / भारत निर्माण सेवा केंद्र	२१	१२.७४	३	०.४९	७	४.३५	११	१.२२	६	०.००
१०	इतर कामे	८,५६४	२,९८२.४५	९,०७४	६,७९७.६२	३,९९३	४,३९३.७५	४,१८६	३,९९७.४६	२,५१७	२,९७५.४२
एकूण		२,३२,६५७	१,९७,२०८.३१	३,५४,४८५	२,३२,४९४.३९	३,३७,७६४	२,६७,२९८.३७	४,३५,७१८	२,३४,२५२.१५	५,५६,३६९	१,९६,३३५.४२

आधार - नियोजन विभाग (रोहयो), महाराष्ट्र शासन

+ जानेवारी २०२६ पर्यंत

परिशिष्ट १०.१६

राज्यातील औद्योगिक विवाद**

(भाग घेतलेले कामगार शंभरात व वाया गेलेले श्रमदिन लाखात)

बाब	१९८१	१९९१	२००१	२०११	२०२१	२०२२	२०२३	२०२४	२०२५+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१. कापड गिरण्या --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	६६	१०	१२	७	३	२	३	१	१
(ब) भाग घेतलेले कामगार	५६४	६१	८६	२६	३६	३५	५०	०	१
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	४७.३६	२.३७	४.५३	१.७३	१०.५४	७.८९	१.२	०.०	०.०
२. अभियांत्रिकी कारखाने --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	११९	५९	२८	८	१४	९	१०	४	४
(ब) भाग घेतलेले कामगार	४१२	११०	६५	७१	१४	१७	२९	१२	१२
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	१६.२१	१४.४६	२५.७९	१२.९०	२.९७	५.५४	०.७	२.८	३.१
३. संकीर्ण --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	४५१	१४८	१९	१८	१२	६	७	३	२
(ब) भाग घेतलेले कामगार	१,०३१	४२३	८५	३८	१८	१२	१५	६	३
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	३१.४९	२९.६६	१५.९०	७.८०	४.७६	५.०८	०.३	१.८	१.०
४. एकूण --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	६३६	२१७	५९	३३	२९	१७	२०	८	७
(ब) भाग घेतलेले कामगार	२,००७	५९४	२३७	१३५	६८	६४	९४	१८	१७
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	९५.०५	४६.४९	५२.३१	२२.४३	१८.२८	१८.५१	२.२	४.६	४.२

टीप - (१) बाब क्रमांक ४ (ब) व ४ (क) समोरील आकडे संक्षिप्तात दिल्याने प्रत्यक्ष बेरजेशी जुळतीलच असे नाही

+ नोव्हेंबर २०२५ पर्यंत

(३) माहिती जानेवारी ते डिसेंबर पर्यंत

आधार - कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.१७

राज्यातील जिल्हानिहाय बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक

जिल्हा (१)	रा.कु.आ.स - ४ (२०१५-१६)			रा.कु.आ.स - ५ (२०१९-२०२१)		
	शिरगणती गुणोत्तर (टक्के) (२)	दारिद्र्य तीव्रता (टक्के) (३)	ब.आ.दा.नि (४)	शिरगणती गुणोत्तर (टक्के) (५)	दारिद्र्य तीव्रता (टक्के) (६)	ब.आ.दा.नि (७)
मुंबई शहर	३.६	३९.७	०.०१४	१.२	३७.८	०.००५
मुंबई उपनगर	४.७	४३.०	०.०२०	१.२	३५.७	०.००४
ठाणे	१५.२	४६.९	०.०७१	५.६	४२.५	०.०२४
पालघर	-	-	-	१३.३	४६.९	०.०६२
रायगड	१०.०	४५.६	०.०४६	८.४	४५.२	०.०३८
रत्नागिरी	१८.५	४०.८	०.०७५	७.६	३७.९	०.०२९
सिंधुदुर्ग	१५.४	३९.९	०.०६१	५.६	३७.६	०.०२१
नाशिक	१८.३	४५.४	०.०८३	१३.५	४२.१	०.०५७
धुळे	३३.२	५०.१	०.१६७	२१.४	४६.३	०.०९९
नंदुरबार	५२.१	५३.८	०.२८०	३३.२	४६.२	०.१५३
जळगाव	१८.६	४५.६	०.०८५	१३.४	४३.२	०.०५८
अहिल्यानगर	१५.४	४३.६	०.०६७	७.२	३७.२	०.०२७
पुणे	५.३	३९.५	०.०२१	२.९	४०.१	०.०१२
सातारा	११.०	४०.३	०.०४४	४.७	४०.८	०.०१९
सांगली	१०.२	४०.७	०.०४१	२.१	३८.४	०.००८
सोलापूर	१२.६	४२.६	०.०५४	७.२	४२.१	०.०३०
कोल्हापूर	१०.२	४०.४	०.०४१	४.५	३६.९	०.०१७
छत्रपती संभाजीनगर	१४.२	४२.७	०.०६१	९.५	४१.८	०.०३९
जालना	२८.७	४२.६	०.१२२	१४.१	४१.९	०.०५९
परभणी	२३.३	४०.४	०.०९४	१४.९	४१.१	०.०६१
हिंगोली	२८.१	४२.३	०.११९	१२.३	३९.३	०.०४८
बीड	२२.५	४३.१	०.०९७	१३.१	३९.४	०.०५१
नांदेड	२७.४	४१.५	०.११३	१२.३	४१.२	०.०५१
धाराशिव	१७.८	४१.७	०.०७४	५.३	३९.५	०.०२१
लातूर	१७.८	४१.३	०.०७३	६.३	३९.४	०.०२५
बुलढाणा	१८.२	४३.६	०.०७९	८.८	४२.५	०.०३७
अकोला	१३.४	४०.०	०.०५४	६.१	३८.८	०.०२४
वाशिम	२२.५	४१.७	०.०९४	१४.५	४१.७	०.०६१
अमरावती	१२.२	४१.९	०.०५१	८.२	३९.९	०.०३३
यवतमाळ	२३.५	४३.६	०.१०३	१०.५	४१.४	०.०४३
वर्धा	८.८	४०.५	०.०३६	२.४	४१.०	०.०१०
नागपूर	६.७	३८.०	०.०२६	१.३	३४.२	०.००४
भंडारा	८.२	३८.८	०.०३२	५.९	३७.८	०.०२२
गोंदिया	१८.८	३९.३	०.०७४	८.५	३८.२	०.०३२
चंद्रपूर	१७.७	४३.०	०.०७६	५.७	४१.८	०.०२४
गडचिरोली	२०.६	४१.७	०.०८६	१२.८	३९.१	०.०५०

ब.आ.दा.नि. - बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक रा.कु.आ.स - राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण
आधार - राष्ट्रीय बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक अहवाल

परिशिष्ट १०.१८

जिल्हानिहाय मानव विकास निर्देशांक २०११

जिल्हा	एकूण साक्षरता दर (२०११)	एकूण पटसंख्या प्रमाण (२०११-१२)	अर्भक मृत्यु दर (२००७-०८)	दरडोई जिल्हा स्थूल उत्पन्न स्थिर किंमतीनुसार (१९९९-२०००)	मानव विकास निर्देशांक (माविनि) २०११	माविनि स्थिती
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
नंदूरबार	६३.०	६७.७	७५	१९,१५६	०.६०४	अल्प
गडचिरोली	७०.६	८०.७	६३	१४,९१३	०.६०८	
वाशिम	८१.७	८८.०	४६	१४,८८५	०.६४६	
हिंगोली	७६.०	७८.७	५०	१८,२८६	०.६४८	
धाराशिव	७६.३	८१.९	५०	१७,८४७	०.६४९	
नांदेड	७६.९	८०.३	३०	१८,१५५	०.६५७	
जालना	७३.६	८३.७	४८	२०,५६५	०.६६३	
लातूर	७९.०	९१.१	५३	१७,६७४	०.६६३	
धुळे	७४.६	८३.७	४४	२१,४४२	०.६७१	
बीड	७३.५	९०.४	३३	२१,०९३	०.६७८	मध्यम
परभणी	७५.२	८६.३	५१	२३,१४६	०.६८३	
बुलढाणा	८२.१	८७.६	३४	१९,४८७	०.६८४	
यवतमाळ	८०.७	८४.९	४७	२४,११८	०.७००	
गोंदिया	८५.४	८७.२	६७	२३,०९१	०.७०१	
अमरावती	८८.२	८६.०	५९	२१,८०४	०.७०१	
भंडारा	८५.१	८९.३	६०	२५,७३५	०.७१८	
चंद्रपूर	८१.४	८८.९	७४	२८,७३०	०.७१८	
अहिल्यानगर	८०.२	८७.९	४१	२७,३९२	०.७२०	उच्च
अकोला	८७.६	८५.६	२८	२४,०५५	०.७२२	
वर्धा	८७.२	८७.९	६२	२६,१३०	०.७२३	
जळगाव	७९.७	८८.२	४८	२८,९३९	०.७२३	
छत्रपती संभाजीनगर	८०.४	८२.२	४४	३०,६९०	०.७२७	
सोलापूर	७७.७	८९.५	२३	२८,८२८	०.७२८	
रत्नागिरी	८२.४	८९.०	२५	२७,६८५	०.७३२	
सातारा	८४.२	८५.७	२७	२९,९१६	०.७४२	
सांगली	८२.६	८७.९	३३	३३,७१३	०.७४२	अति उच्च
नाशिक	८१.०	८२.२	४६	३५,५४५	०.७४६	
सिंधुदुर्ग	८६.५	८७.५	३५	३१,५६३	०.७५३	
रायगड	८३.९	८८.९	३५	३४,३७७	०.७५९	
कोल्हापूर	८२.९	८८.४	१३	३६,१७८	०.७७०	
नागपूर	८९.५	९२.६	४०	३७,९९५	०.७८६	
ठाणे §	८६.२	७८.५	३४	५०,४०८	०.८००	
पुणे	८७.२	८८.२	२८	५०,१५८	०.८१४	
मुंबई @	९०.३	८५.५	१८	५८,८१८	०.८४१	
महाराष्ट्र राज्य	८२.९	८५.४	४४	३५,०३३	०.७५२	

टोप - @ मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हे एकत्रित

§ पालघरसह

आधार - महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल २०१२